

Бібліятэка Бацькаўшчыны

Міжнароднае грамадскае аб'яднанне
«Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына»

Кніга 15

Кастусь Акула

Заўтра ёсьць учора

Раман

Пераклад з ангельскай мовы

Мінск
«Медисонт»
2008

УДК 821.161.3-31
ББК 84(4Бел)-44
А44

*Сэрыя заснавана ў 2004 годзе
Пераклад з ангельскай мовы, прадмова Ірыны Варабей*

Міжнароднае грамадзкае аб'яднаньне
«Згуртаваньне беларусаў сьвету “Бацькаўшчына”»
выказвае падзяку **Ірыне Варабей**, якая не толькі пераклала твор,
але і ахвярна працавала над падрыхтоўкай да друку,
а таксама **Вользе Качан** (Аўстралія)
і **Ірэне Калядзе-Сьмірновай** (ЗША) за значную дапамогу,
безь якой кніга не пабачыла б сьвет.

ISBN 978-985-6530-91-6

- © Акула К., 2008
- © Варабей І., пераклад на беларускую мову, прадмова, 2008
- © МГА «ЗБС «Бацькаўшчына», 2008
- © Выданьне на беларускай мове, афармленьне. СТАА «Медисонт», 2008

АД ПЕРАКЛАДЧЫКА

Жыў-быў на сьвеце чалавек.
Але не... спачатку пра краіну.
Жыла-была на сьвеце краіна.

Нічога сабе такая краіна, ня горшая за іншыя. Усяго было ў ёй уволу: і паесыці хапала, і апрануцца, і гарады ды вёскі ладком так збудава-ныя. Адна толькі дзіўнаватасьць была ў краіны: ня ведала яна вайны. ...Як-як? Ну, не было. Вось жа й такое на сьвеце бывае. І што казаць, бо жыла ж тая краіна дзесь за морам-акіянам, дый апошні мушкет гадоў шчэ так са дзвьесце таму там і стрэліў — на гэтым і ўсё. Ня ведалася, не варажылася жыхарам тае краіны, у кашмарных снах ня бачылася, як прыходзіць у твой дом злыбда, пускае з дымам хату тваю, змардоўвае дзетак, адбірае апошні здабытак... Усе гэткія страхалюдзтвы, калі й здараліся на сьвеце, то ўсё недзе так далёка — там, за акіянам.

Сумна-ніякавата стала жыхарам краіны: няма што ўспомніць... унукам расказаць... казачку якую страшную нанач... каб за душу брала. Асабліва пісьменьнікам пакута: жывога матэрыялу не хапае.

Але й то не бяды — сталі думаць-выдумляць, жарсьці сабе фантазіраваць: дзеля забавы, бач. Жанр новы прыдумалі: «тррыльер» называецца — гэта на іхнай мове, калі аж да дррыжжыкаў! І пайшлі-паплылі з бачынак кніг дый кінаэкранаў усялякія пачвары, монстры, вампіры — народ палохаць-забаўляць.

А вось тут і той чалавек.

Пачытаў-пагартануў ён тыя кніжкі, паглядзеў гэныя фільмы, і стала яму неяк маркотна: «І чаго гэта вам, людцы добрыя, дык добра не жывецца? Скуль жа ў галовах вашых фантазіі такія буйныя?» Бо што сказаць... быў жа ж той чалавек там не тамтэйшы, а зь іншай краіны прыехаўшы. Ажно з тае краіны, што без усялякіх табе фантазіяў таптаная была ператапаная ботамі чужнікаў-монстраў, крованьку чыно стагодзьдзямі пілі прышлыя вампіры-«вызваліцелі». На свае вочы пачыў той чалавек, як у хату тваю ўвальваюцца двуногія пачвары...

Вось так сумна-крыўдна яму зрабілася...

І вырашыў ён таксама напісаць. Ага. Чаму ж не: у пакутах фантазіі курчыцца ня трэба — усе сюжэты ўжо гатовыя з роднага краю ёсьць.

І ня тое каб яму хацелася славы. А толькі карцела яму зьвярнуць

увагу ўсяго сьвету: калі ўжо хочацца вам чытаць жудасьцікі-жахіскі, не шукайце вы ў галовах сваіх хваравітай фантазіі — а зазірнеце лепей у краіну Беларусь а першай палове 40-х, дзе скурчвала, намотвала на сьпіралю пекла сапраўдныя людзкія жыцьці Вайна.

От такая забава там была...

Што ж, узяў напісаў. Напісаў на мове таго народу, сярод якога й прыйшлося хавацца ад тых кашмараў.

Трэба сказаць, што, напэўна, стаў пачынальнікам новага жанру, хаця сам пра гэта й ня думаў. Бо жанр той пачаў набіраць сілу гадоў са дваццаць пасля, назву займеў — «чарнуха». Праўда, ув адрозьненьне ад сучаснай тутэйшай «чарнухі» раман Кастуся Акулы «Заўтра ёсьць учора» на парадак вышэйшага духоўнага гатунку: ні аўтар, ні ягоная гераіня, што прайшла праз усе пакуты пекла, не губляюць веры ў Бога. І хаця — а можа, і таму што, — прыняўшы на сваё цела й душу іспыты й катаваньні, бяруць на сябе права спрацацца зь Ім па пытаннях помсты, усё ж не пакідаюць у сабе веры ў Ягоную справядлівасьць.

Засталася толькі дабавіць, што раман Кастуся Акулы «Tomorrow Is Yesterday» стаў у Канадзе лепшым бэстсэлерам 1968 году.

Ірына ВАРАБЕЇ

Таронта, 2007 г.

ЗАЎТРА ЁСЬЦЬ УЧОРА

Раман

*Маім суайчыньнікам у няволі,
што зноў паўстануць.*

1

АРЫШТ

Тым позьнім ранкам Марыя Каравай, поўная спадзяваньняў, прыбыла ў горад. Яна меркавала знайсці працу, асесьці, а потым заняцца пошукамі забойцы сваіх дзяцей і маці.

Але ўсё атрымалася інакш. Празь якіх дванаццаць гадзін ад прыбыцця яна апынулася ў вопытным пакоі паліцэйскага пастарунку, намагаючыся ўцяміць, які ж з законаў гэтай, новай для яе, краіны магла яна парушыць.

Была яна зараз амаль за шэсьць тысяч кілямэтраў ад сваёй радзімы, якую вайна ператварыла ў горы попелу. А ў гэтым дзіўным вялізным горадзе не было аніводнай знаёмай душы, да таго ж усё ёй нае валоданьне ангельскай мовай абмяжоўвалася двума тузінамі слоў.

Калатня — вось куды яна трапіла, і выйсьця з гэтай калатні не было ніякага.

На першы пагляд яна мала чым адрозьнівалася ад дзвюх прасталытак, што стаялі перад паліцыянтам наперадзе яе. Такі памяты выгляд якраз адпавядаў ярлыку тых найменш удалых прадстаўнікоў найстарэйшай у сьвеце прафэсіі, што рознымі абаронцамі добрапрыстойнага нібыта грамадства так стойка перасьледаваліся. Розьніца паміж Марыяй і прасталыткамі была толькі ў тым, як яны трымаліся й паводзілі сябе. Калі гэтыя абедзьве наперадзе пачуваліся звыкла й бесклапотна — як быццам яны толькі перасаджваліся з аднаго трамваю ў другі на сваім шляху да прыгодаў — то ж Марыя аглядалася вакол, што той зацкаваны да сьмерці заяц, якога вось-вось разарве на кавалкі разьёшаны сабака.

Жанкі размаўлялі міжсобку, тым часам як адна зь іх адказвала на пытаньні паліцыянта. Відавочна, яны пачуваліся тут як удома. Не была б Марыя так абцяжараная сваім становішчам, яна б напэўна заўважыла, што лэдзі наўрад ці былі тут упершыню.

Марыя Каравай была страмкой, русявай, сярэдняга росту жанчынай. Вялікая, танная, ніякаватая сукенка, што была на ёй, зусім не пасавала добра зладжанай фігуры. Кудзеры вылінялых валасоў патрабавалі дагляду. Ад вялікіх, выразных, перапалоханых вачэй разбязгаліся маршчынкі. На губах не было ніякіх сьлядоў касмэтыкі, а загарэлыя шчокі толькі падкрэсьлівалі ейную прыродную далікатную прыгажосць. Шалёныя позіркі, што яна ўпотаі кідала то на прасталытак, то на паліцыянтку, што тут круцілася, выдавалі адчай, народжаны няпэўнасьцю.

У правай руцэ яна трымала патрапаную старую клумку, на левай — вісела шэрае паліто. Яна пераступала з адной нагі на другую — напэўна, самыя збалелыя ў горадзе ногі: увесь палудзень і надвечорак яна займалася пошукамі чалавека, чый адрас даў ёй ейны дзядзька. Але на тым месцы, дзе мусіў быць ягоны дом, былі пабудаваныя новыя апартаменты. Такім чынам, адзіная сувязь — адзіны парог, празь які яна мелася далучыцца да вялізнага, хуткага росту насельніцтва Таронта, — цяпер зьнікла.

Марыя не здалася так адразу. Зьбянтэжаная, але не прызнаўшы паразы, яна падсілкавалася ў рэстарцыі й тады вырашыла пра часаць навакольле. Калі ўжо немагчыма знайсці дзядзькавага сябра, яна меркавала, то мусяць жа быць ў гэтым горадзе хоць якісь славяны, што змаглі б ёй дапамагчы. Нават гук роднае мовы мог бы акрыліць ейную паніклую надзею.

З гэтым ёй таксама не пашанцавала, бо тыя некалькі чалавек на мітусьлівых ходніках, каля піўных шыноў, тэатраў і рэстарцыяў, адказвалі ёй адмоўна, калі яна пыталася, ці не гавора хто тут па-беларуску. Некаторыя глядзелі на яе падазрона, замерваючы яе позіркам; іншыя папросту ігнаравалі яе.

Ніколі раней яна не пачувалася такой пакінутай і прыгнечанай. Усе намаганьні асягнуць іхнай дапамогі не ўдаліся. Зьмяшчаўся ўвесь сьвет, яна аказалася адрынутай гэтым морам лагодных канадыйцаў.

Зноў далучылася яна да чалавецтва, калі, сьмяротна стомленая, са збалелымі ад хады нагамі, з тлумнай ад гарадзкога шуму галавой, прысела адпачыць на лаўцы ў парку. З ходнікаў празь зьлёны газон да яе прыцягнуліся два п'янчугі і, не прамовіўшы ні слова, узгрувазьдзіліся побач зь ёй. Адзін зь іх агледзеў яе з ног да галавы і тады, адрыгнуўшы сьмярдзючым півам і табакі, ікнуў:

— Пазабавімся, сябрына?

Азадачаная, Марыя намагалася ўцяміць, чаго яму ад яе трэба.

— Гэй, дык яна ж новенькая! Нават не адказвае, — засмяяўся другі. — Давай яшчэ раз, Гэры!

Той, што зваўся Гэры, падсунуўся бліжэй, атруціўшы смуродам чыстае вяsenняе паветра.

— Я спытаўся, ці не хацела б лэдзі пазабавіцца?

Перш чым яна змагла адрэагаваць, яго крэпка схапіў сябар:

— Там чортавы коп за намі!

Яны падняліся й хуценька рэтыраваліся.

Тым часам перад ёй ужо стаяў высокі, у чорным мундзіры мужчына з абвінавальным позіркам. Ён раўкнуў нейкія пытанні, і, перш чым яна змагла зладзіць які-небудзь задавальняльны адказ, яе ўпіхнулі ў патрулёвае аўта, у якім ужо сядзелі тыя абедзве, трымаючы свой шлях да пастарунку.

Тады, упершыню ў гэтай краіне, яна зразумела, што парушыла нейкі закон. Зноў яна апынулася тварам да твару з уладай — і гэта нагадала ёй тую паліцэйскую дзяржаву, якая зруйнавала ейнае жыццё.

Ейную ўвагу прыцягнулі курчавыя рудыя валасы й квадратныя сківіцы паліцыянта, што сядзеў за сталом. Нядобрыя адчуванні авалодалі ёю. Што яны збіраюцца са мной зрабіць? Запруць мяне? Няўжо вось такім будзе пачатак — мой прыезд у горад, які я малявала сабе ў такіх ружовых колерах?

Пытанні паліцыянта былі кароткімі й дакладнымі. Збянтэжана сваёй няздольнасцю адказаць на іх, Марыя прамармытала нешта няўцямнае, нэрвова тычучы яму свой пашпарт. Паліцыянт утаропіўся ў яе з цікаўнасцю.

— На такі спосаб тут не пачынаюць, сястра, — пракаментаваў ён зьездліва. — Адвядзі яе, Пат, — кіўнуў ён паліцыянтцы.

Гэтыя абедзве пачуваюцца тут як удома, падумала Марыя, глянуўшы на тых жанчын за кратамі. Пэўна ж, што не навабранцы ў гэтай гульні, якой бы яна ні была. Іхная бестурботнасць паўплывала на Марыю на адваротны спосаб: замест таго, каб супакоіцца й, далучыўшыся да іх, сьмяяцца разам з гэтага сьвету, яна замкнулася ў сабе яшчэ болей. Напэўна, ад паступовага прасьвятленьня, што ўпершыню ў сваім жыцці яна была замкнутая разам са звычайнымі прасталыткамі. Больш за тое, паводле паліцыі яна сама была прасталыткай. Ад гэткай агіднай думкі яна мімаволі адсунулася ад сваіх таварак.

— Будзе табе, сястра! Кінь гэта! Не закусуюць жа яны цябе. Зайтра будзеш зноў на волі. Пабачыш. Чаго ты? Ты што, зусім сьвежанькая ў гэтай гульні?

Адна з жанчын паспрабавала завесці гаворку з Марыяй, прызнываючыся да яе сваім дасьведчаным вокам.

— Нават калі ты й сьвежанькая, атрымаеш досьвед вельмі хутка, сястра. Умомант. Я табе кажу, тут няма аб чым турбавацца. Як той казаў, гэта толькі выдаткі прафэсіі. Так! Выдаткі, каб мне вока! Тым шакалам з мэрыі проста хочацца нас памацаць, вось яны йдуць і заграбаюць нас. Але я табе кажу, ты набудзеш добрага спрыту й будзеш унюхваць гэтых сьмярдзючых копаў здалёк. Клянуся Богам, будзеш! І яны цябе ня зловяць. Ну вядома, калі грузіцца будзеш зрэдку.

Так яна ўсё балбатала, выдыхаючы такі смурод ад віскі, што Марыя адсоўвалася ад яе ўсё далей.

— Кінь ты ёй назаляцца, Сюзан! — умяшалася другая жанчына. — Ня бачыш, ёй нецікава. Яна, можа, і мовы ня ведае, як коп казаў.

— Ну дык што! У гэтым бізнэсе й ня трэба. Толькі расхінай свае ўцехі дый грабі сабе грошы.

2

МІЛАСЭРНАСЫЦЬ УНАЧЫ

«Ну, вось табе й пачатак, — думала Марыя, пакуль тыя абедзве балбаталі міжсобку. — Я ўв астрозе зь дзвюма прасталыткамі, далёка ад усіх знаёмых, на чужыне, ня ведаючы мовы, звычайў, законаў, людзей, і падацца няма куды. Вось так я пачынаю сваё жыццё тут... А недзе ў гэтым горадзе гуляе забойца маіх дзяцей і маці. І, напэўна, трымаецца як паважная асоба, а мо, цяпер нават і сам бацька... Ці я на правільным шляху? Які шлях? За кратамі ўв астрозе?»

Раптам Марыя мусіла стрымаць нарастаючы сьмех. Ёй пачулася, што яна зараз выбухне жаклівай трасцай, рагочучы зь сябе, з гэтага Богам праклятага сьвету й з таго, што называецца справядлівасьцю. Калі б яна не ўстрымала сябе, яна раскацілася б такім рогатам, пакуль кожная фібра ейнага цела не запрасіла б перадыху. Не магла яна. Ня мусіла. Яе б тады запёрлі ў вар'ятні, і тады, яна ведала, яна была б галавой у пятлі.

Успаміны ахлынулі яе, і яна вярнулася ў сваё горкае мінулае.

...Пачалася вайна. Рэшткі Чырвонае арміі грувазьдзіліся па дарогах, хаваліся па лясох, і лавіна немцаў як зьмяла іх усіх мятлой.

Але за тыдзень да гэтага паштальён прынёс ёй той жахлівы афіцыйны ліст. Ён суха й коротка паведамляў, што ейны малады муж, Уладзімер Каравай, прапаў бязь вестак. «Прапаў» — было ключавое слова. Ці то забіты, ці то трапіў у палон. Яна сусцешвала сябе толькі надзеяй, што Валодзя некалі вернецца й яны зноў жывуць, як і жылі.

Бацьку свайго яна ня памятала. А адного разу маці сказала, што Марыя яго ніколі й ня бачыла. Ён загінуў недзе ў акопах Першай усясьветнай.

Цяпер у яе на руках засталіся двое дзетак. Да нядаўняга часу яна працавала ў вясковай школе. Сям'я неяк зводзіла канцы з канцамі, жывучы на Марыін заробак і мізэрную плату, якую муж і ейная маці атрымлівалі ў калгасе. Цяпер Валодзі няма, можа, яно й лепш.

Іхная вёска Шулы, што была за паўвярсты ад гасьцінца, месцілася на ўскраі лесу. Доўгімі начаі ды хмарнымі днямі гасьцінец быў запоўнены адступаючай Чырвонай арміяй. Пагоднымі днямі яго спаралізоўвалі нямецкія самалёты.

Вяскоўцы прыціхлі ў чаканьні невядомага. Яны так нацярапеліся ад расейскіх калгасаў, што былі б ужо рады любым зьменам. Старая народная прымаўка спраўджвалася, як і стагодзьдзі раней:

Тата, тата, чорт у хату!

Няхай, сынку, абы не маскаль.

Шулаўцы выпілі свой горкі кубак да самага дна. Адыход расейцаў аднаўляў іхныя спадзяваньні на лепшую долю. Ёсьць жа ж Бог на белым сьвеце, які мусіць кампэнсаваць урэшце ўсе нягоды, што яны пацярпелі.

Ніводнай усьмешкі не было на тварах вяскоўцаў. Іхныя сваякі таксама былі мабілізаваныя ў войска, каб абараняць гэны ненавісны каланіяльны рэжым і «святую Русь-матушку» — выток усіх іхных няшчасцяў і нягод. Панурыя твары старых вяскоўцаў выяўлялі трывогу: узгадваліся «даўнейшыя» часы, калі немцы акупавалі частку іхнае краіны ў Першую ўсясьветную вайну. Паводле сваіх успамінаў яны й намагаліся збудаваць выяву тых немцаў, што меліся стаць іхнымі гаспадарамі заўтра і назаўсёды.

Надвячоркам неба праясьнілася й сонца заўсьміхалася зьнявечанай вайной зямлі. Гасьцінец быў настолькі затоўплены, што ў выпадку лётнай атакі разьбегчыся ў момант было б проста немагчыма. У пацьверджаньне сваёй рэпутацыі за спалучэньне пунктуальнасьці й нечаканасьці іхнай «blitzkrieg», з

захаду зьявіліся нямецкія зьнішчальнікі дый з брыючага палёту забамбавалі дарогу. Адзін за адным ныралі самалёты над сваімі бездапаможнымі ахвярамі. Тое, што яшчэ паўгадзіны таму было ўпарадкаваным адступаючым войскам, стала цяпер мітусьлівай кучай гарэлага начыння, рваных кавалкаў і скурчаных целаў. Мора людзей, коняў і амуніцыі намагаліся знайсці паратунку ў кустах і пералеску паабাপал дарогі. Вынішчальнікі джыгалі вакол, палюючы на няшчасных людзей. Некаторыя забіралі кругі аж да Марыінай вёскі, і людзі, жахаючыся мясабойні на гасыцінцы, хаваліся прэч.

Цемра прынесла неспакойнае зацішша над навакольным. Страх невядомага ўсё нарастаў. Наўрад ці хто зь вяскоўцаў выйшаў да гасыцінца, каб крыі Божа не прынялі за пераапрунтага нямецкага парашутыста й не прыкончылі на месцы. Гэтай ноччу мала хто зь вяскоўцаў спаў крэпка ў сваіх ложках.

Марыіны дзеці пайшлі спаць позна. Ужо ў прыцемках Марыя прысела да іх на край ложка. Усё яшчэ ўзрушаная падзеямі гэтага дня, яна схілілася да іх галовак і, пагладзіўшы курчавыя русыя валосікі Валодзіку, прашаптала малітву. Чатырохгадовы сыноч быў ейнай уцехай і гонарам. Трохмесячная Алёнка ўжо крэпка спала ў калысцы, падвешанай да столі.

Хто змог бы вымераць глыбіню самотнага мацярынскага сэрца? Мільёны разоў зьяврталася яна ў думках да мужа Валодзі, усё яшчэ верачы, што мусіць ён быць недзе жывы. Яна так кахала яго, што баялася нават думаць, як гэта можа стацца, каб ён ніколі не вярнуўся.

Слабы грукат у дзверы!

Марыя з маці замёрлі. Хто б гэта мог быць так позна?

Грукат паўтарыўся, грамчэй і настойлівей. І тут жа нешта грохнула аб ганак, як быццам які мех з бульбай.

— Манечка, схадзі паглядзі, хто там ёсьць, — сказала ўстрыможана маці.

Марыя падышла на дыбачках да ўваходных дзвярэй. Спынілася й прыслухалася. Увесь сьвет, здавалася, зьнік. Недзе далёка брахаў сабака. І тады да яе вушэй данёсся глыбокі стогн зьнедкуль са двара. Яна адчыніла дзверы, і калі ейныя вочы прывыклі да цемры, змагла разгледзець распасьцерлую на ганку фігуру ў вайскавай вопратцы.

— Дык хто там, Маня? — гукнула маці.

— Тут чалавек, мама. Жаўнер, пэўна.

Праз хвіліну маўчаньня зноў пачуўся матчын голас:

— Добра. Няхай заходзіць. Чаго ты чакаеш?

— Мама, ён ляжыць. Пэўна, паранены...

Марыя пазнала савецкую вопратку, але твару не магла вызначыць у цемры. Падышла маці:

— Дай я гляну, Марыйка.

Яны схіліліся разгледзець, каго прынесла нялёгка да іхнага ганку, як ён павярнуўся й ледзь прашаптаў: «Помогите».

— Што ж нам рабіць? — запыталася Марыя.

— Ну, вось што. Найперш, ня можам жа мы тут так і стаяць склаўшы рукі, — заклапочана прагаварыла маці. — Давай зацягнем яго ў хату.

Яны ўзяліся кожная за руку й паспрабавалі падняць яго на ногі й прытуліць да сьцяны. Ён зноў застагнаў, шырака адкрыўшы рот. Нават пры ўсёй цяжкасці дарэмных спробаў прытуліць яго да сьцяны Марыя наважылася заўважыць, што жаўнер быў малады й прыгожы. Вочы ягоныя расплюшчыліся й закрыліся зноў. Калі яны намагаліся паставіць яго на ногі, ён стагнаў яшчэ мацней.

— Паглядзі, — сказала маці, — у яго ж рана на левай назе вышэй калена.

Марыя разгледзела абарваныя й прагарэлыя нагавіцы, зліплыя з голым мясам раны, і адхапіла сваю закрываўленую руку.

— Мама, трымай яго падпахі, а я паспрабую ўзяць за ногі.

Зь вялікай цяжкасцю перацягнулі яны яго праз парог і спыніліся, вырашаючы, што рабіць зь ім далей. Мужчына цяжка дыхаў.

— Давай пакладзем на твой ложак, — скамандавала маці.

Яны завалаклі яго за перабіўку й усьцягнулі на ложак.

— Цяперака запалі лямпу. Пастаў у куце й прыкрый сьвятло. Трэба пільнавацца, немцы ж могуць быць вакол.

Марыя запаліла газавую лямпу, прайшла ціхенька, на дыбачках, праз пакой і прыкрыла ваканіцы.

Дзьве жанчыны стаялі ля драўлянага ложка й моўчкі пазіралі на чалавека ў злёнай вайскавай вопратцы. Векам ён быў ня болей за трыццаць пяць гадоў з бледным прыгожым тварам. З прапаленымі вышэй калена нагавіцамі, адкуль выглядала страшнае месіва рванага, абгарэлага мяса.

Раны выглядалі сур'ёзнымі. Без адзінага слова Марыя дастала вялікую місу, наліла туды халоднай вады зь вядра, што стаяла ля вялікай цаглянай печы на бярозавай калодзе, потым прынесла чысты ручнік. Спрытнымі рукамі яна прыбрала наліплыя кавалкі

калашыны, змыла кроў, і пад ёй адкрылася голае мяса. Нават дзіця адразу б сказала, што гэта быў цяжкі апёк.

— Ты бачыш, якая рана, ды яшчэ з апёкам! — усклікнула Марыя, ня ведаючы, што рабіць з гэтым далей. — Ён жа, пэўна, і крыві шмат згубіў. Што ж мы зможам тут зрабіць? Яго трэба ў шпіталь.

— Я табе, даражэнькая, скажу што. Які там шпіталь! Яму патрэбна першая дапамога, і мы мусім зрабіць усё, што можам, а тады будзем пакладацца на Божую міласць. ...Вось што. Зьбегай-ка ты да Ніны. Яна са сваімі зёлкамі можа дапамагчы. Будзем спадзявацца, у рану ня трапілі аскабалкі. Калі не... Але, бязі хутчэй, не марнуй часу.

Жаўнер расплюшчыў вочы і быццам нешта прамовіў. Жанчыны замёрлі, прыслухоўваючыся. Вусны ягоныя заварушыліся, і пачуўся слабы шэпт:

— Вады...

Марыя прынесла вады ў медзяным кубку, і яны прыўзнялі ягоную галаву на падушцы. Ён расплюшчыў мутныя вочы, цяжка дыхаючы, трохі выпіў і ціха лёг ізноў.

Марыя апранулася ў старую шэрую кофту, завязала хустку й, нічога больш не гаворачы, пайшла.

Старая Ніна жыла непадалёк вёскі ў самым лесе. У навакольні яе ведалі й паважалі як выдатную шаптуху, уважаючы амаль што за вядзьмарку. Ніна магла залечваць заразу, укусы зьмяі й іншыя хваробы зёлкамі й адварамі, хаця некаторыя вяскоўцы маглі б паклясьціся, што бачылі, як Ніна пайла хворага сваімі сродкамі разам з цалкам незразумелай мовай. Гэты ейны шэпт і прыгаворы — сьцвярджалі тыя знаўцы — мелі вялікую гаючую сілу. Як гэта адбывалася — ці то пакліканьнем чароўных духаў, ці то выкарыстоўваньнем нейкіх забабонных штукаў — ніхто ня ведаў дакладна.

Колькі Марыя яе памятала, Ніна была такая ж старая й зачараваная, як і цяпер. Яна так і не мянялася на выгляд векам. Сама ейная хатка проста ў лесе, з маленькімі ваконцамі й гарбатай, крытай чаротам страхой выяўлялася таямніцай для вясковай малечы.

Марыя падыходзіла да хаты з заміральным сэрцам, прабіраючыся скрозь хмызьнякі зь перасыцярогай, хаця б не зварушыць зданьў ды ўсялякіх няведамых духаў у сваіх логавах і ня стрэсьці іх на гэтага ганца міласэрнасьці.

Пабудзіць старую было нескладана: яна тут жа паднялася. Але шаптуха ніяк не магла ўцяміць, што ад яе патрабуецца,

бо была ўжо слабая на слых. Урэшце, як яна зразумела, у чым справа, выпягнула сваю торбу зь зёлкамі й мазямі ды пасунулася да Марыінай хаты.

Старая брыла моўчкі. Згорбленая, з патупленымі вачыма, са сваёй знахарскай торбачкай, што вісела на палцы праз правае плячо, яна крочыла сьлед у сьлед за Марыяй.

— Але, дачушка, хадзі побач са мной, бо ж ня бачаць ужо мае вочы, ня бачаць... — прасіла яна Марыю сваім нізкім, гартанным голасам. Час ад часу Марыя брала старую за локаць і далікатна напраўляла на сьцежку.

Усё было спакойна на соннай зямлі, можа, толькі дзе-нідзе ўзбрэхаў сабака. З гасыцінца пачуліся галасы й шум, там, напэўна, ізноў аднавіўся рух пасья таі страшнай бойні апоўдні.

Старая шаптуха, што тупала побач зь ёй, бронзавы месяц у чорным небе, злавесны начны лес, мітусьня на гасыцінцы й нечаканыя падзеі сённяшняга вечару... — усё гэта здавалася нерэальным і амаль неверагодным. А можа, гэтая старая Ніна была злой ведзьмай, што вяла Марыю — маленькую сіротку — да чортавага логава, каб засмажыць яе на агні. У Марыі была багатая фантазія. Ва ўсіх казках, што яна чула, усе ведзьмы — а тут іх была процьма — мелі такі ж жоўты, нібыта маска, твар, як у гэтай шаптухі.

Нізкая трэль салаўя з барадатага вербніку на беразе рачулкі выпакнула Марыю назад у рэальнасьць. Птушка, відаць, зусім забылася на незвычайныя падзеі, што разгуляліся непадалёк.

Непапраўная птушка! Як жа ж ня можа яна ахапіць сваім розумам, што гэтая песьня гучыць зараз так дзіка ў Марыіным сэрцы? Трэлі, што сугучныя каханьню, цяпер выглядалі поўным несудадзьзем з гэтым рэхам вайны.

А ў ейным доме зараз ляжыць невыдамы чалавек, што змагееца за сваё жыццё.

Марыі захацелася, каб гэта быў ейны Валодзя, каб ад яе і залежала ягонае выздараўленьне. Магчыма, ён таксама быў недзе жывы, нехта даў яму прытулак і рупоту, Бог ведае, дзе...

Марыя з шаптухай зайшлі ў хату й пачулі прыглушаныя галасы. Відаць, жаўнер апрытомнеў. Яны падышлі да ложка, Ніна паклала на край ільняную торбачку й завярнулася, каб перакінуцца словам з маці.

— Дзеці былі прачнуўшыся, — сказала маці, — я ледзь супакоіла іх. Валодзік усё пытаўся пра цябе. Чаго ты так доўга?

Нічога не адказаўшы, Марыя паглядзела на дзяцей, што спалі ціха, зьвярнуўшыся калачыкам пад коўдрай, і сказала:

— Няўжо ж так доўга, мама? А я ж так сьпяшалася.

Яна падышла да ложка з жаўнерам паглядзець. Ягоняя шэрыя вочы цяпер былі трохі расплюшчаныя. Было нешта асаблівае, выпрабавальнае ў правільных рысах ягонага твару. Быццам гэтыя вочы з усёй сваёй брутальнасьцю глядзелі на яе й празь яе. Ёй прыгадалася, што аднойчы яна ўжо недзе бачыла такія вочы — але не магла ўспомніць, чые яны былі, — і яны належалі скарэй зьверу, а не чалавеку.

— Значыць, гэта ты — Марыя. Твая маці сказала мне пра цябе й твайго Валодзю, — роўным голасам загаварыў ён парасейску.

— Ты — расеец? — спыталася Марыя.

— Так. Ой! — усклікнуў ён ад болю й скрывіўся, бо Ніна занялася ранай.

— Аксінья, прынясі сюды лямпу, нічога ня відна, — папрасіла шаптуха.

Марыя дастала лямпу й стала, трымаючы яе, блізка каля старой. Моўчкі яны вадзілі вачыма за скурчанымі тонкімі пальцамі. Да сьвежага мяса старая прыклала нейкай цёмнай пахай мазі, тады паклала вялізнае мяккае лісьцё паверх раны й папрасіла Аксінню якой тканіны, каб заматаць рану.

— Пашанцавала яму, вось што я скажу, — загаварыла яна. — Ня ведаю, што гэта было, бо яно прапаліла яму да мяса, але не закранула костку. Зажыве ня скора, але ён малады й моцны, то ачуняе. Дайце толькі часу, і зь ім усё будзе добра.

Жаўнер цяжка заварочаўся, пакуль Марыя трамала ягоную нагу, а Ніна замотвала яе. Марыя заўважыла шырокую, як яйка, карычневую радзімку збоку, вышэй калена.

— Як доўга, Ніна? Можаш ты сказаць? — спыталася Аксінья.

Шаптуха адказала не адразу. Яна сабрала свае рэчы, мэтадычна паглядзела на жаўнера, потым на Аксінню й прамовіла сваім нізкім гласам:

— Не магу сказаць дакладна; можа, два месяцы, можа, больш... Такім цяжкім апёкам патрэбны страшэнна доўгі час, каб загіацца.

Маці й дачка замёрлі, абменьваючыся позіркамі ў поўнай цішыні. Толькі на самаробнай шафе ля сьцяны цікалі старыя ходзікі.

— Божа мой, што будзе, калі прыйдуць немцы? — усклікнула Аксінья з трывогай у голасе. — Яны ж забяруць яго да таго, як ён ачуняе.

— Трэба схаваць яго, — сказала Ніна.

— Што ж мы зробім, дзёве бездапаможныя жанчыны? Дзе ж мы яго схаваем?

— Пэўна ж што-небудзь прыдумаеце, — знайшлася шаптуха. Яна памыла рукі, пакуль Марыя падавала ёй мыла й ручнік. Забіраючы сваю знахарскую торбу, сказала Марыі:

— Даражэнькая, можа ты дапаможаш мне дабрацца назад. Цёмна ўжо, я не змагу адна знайсці дарогі.

— Добра, бабуля, вядома ж.

Як дзёве жанчыны зьніклі ў лесе, Аксінья, седзячы на краі ложка, задумалася. Яна глядзела на заплуюшчаныя векі жаўнера з трывогай і апаскаю, якіх сама не магла растлумачыць. Гэта супярэчыла ёй самой. Усё, што яна зрабіла, было проста ейным хрысціянскім абавязкам; яна была ўпэўненая, што кожны б так зрабіў у такіх абставінах. Тады чаму трывога — замест задавальнення ад учынку міласэрнасці? Напэўна таму, што жаўнер стаўся яшчэ большай праблемай, чым яна магла раней уявіць сабе. Цяпер яны мусяць даглядаць яго яшчэ два месяцы, ці болей.

— Госпадзе, — прашаптала яна, — дапамажы нам, тваім бедным стварэнням.

3

НОВЫЯ ГАСПАДАРЫ

Назаўтра, раннім ранкам, прыйшлі немцы.

Не спаткаўшы нікага супраціву, нямецкі танкавы атрад напару з мотапяхотай спакойна прайшоў па пыльнай дарозе. Гэта была ўражальная па ўсіх мерках карціна.

Вяскоўцы прыцігнуліся да гасьцінца і стаялі ціха паабাপал, разьзявіўшы раты, пакуль Вэрмахт вёў наступ. Гэтыя чужынцы разграмілі тое, што было абвешчана самым магутным войскам у сьвеце. І што яны нясуць з сабой цяпер?

Няпэўнасьць да таго, як паставяцца немцы да іхнага прыходу да дарогі, зьнікла; вяскоўцы супакоіліся, усьмешкі зьявіліся на іхных тварах. Некаторыя сьмелыякі махалі рукамі ўзброенай працэсіі, і запыленыя, потныя жаўнеры на танках і грузавіках лагодна ім адказвалі.

Па-за гэтай сцэнай добрай волі глыбока ў сэрцах вяскоўцаў хаваліся блытаняныя пачуцьці. Хто скажа, чаго ад гэтых новых гаспадароў чакаць?

Старыя знаўцы рабілі свае заўвагі з асцярогай. Іхныя сэрцы тачыла падазронасць. За сваё жыццё яны перажылі цяжар Першай усясьветнай, раны ад якой залізвалі ці ня больш за дзесяць гадоў. Беларусь, іхная краіна, была здабыла незалежнасць, але ненадоўга. Перацягваньне каната паміж двума драпежнікамі-чужынцамі аднавілася, і адразу пасля вайны іхная краіна была падзеленая й калянізаваная Масквой і Варшавай. Цяжар калянільнага гнёту даўся кожнаму ў такія знакі, што людзі рады былі ўжо хоць якім пераменам. Як быццам жылі яны ў нейкім адасобленым пекле, і жыццё іхнае было смяротным шляхам уніз па сьпіралі.

Марыя Каравай з маці сустрэлі новы дзень з трывогай. Што зробіць немцы, калі прыйдуць і ўбачаць чырвонаармейца ў іхнай хаце? Яны ставілі пад небяспеку і жаўнера, і саміх сябе. Чалавека не выкідаюць з хаты, нават калі гэта й чужынец, нават у гэтай краіне. Але яны мусяць нешта рабіць. Жаўнеру патрэбны час, каб ачуныць, а Марыін ложак — гэта не шпіталь.

Гэтак яны стаялі ля хаты на цёплым сонейку — Марыя, трымаючы Аленку на руках, — і ціха размаўлялі.

— Бедны хлопец, — гаварыла Аксінья. — Кажа, ён зь Ленінграду. Толькі ажаніўся й павінен быў пайсьці ў войска. Нездзе ж ягоная жонка трывожыцца аб ім, як і ты аб сваім Валодзю. Госпадзе, халера на гэтую вайну!

— Ці не сказаў, як яго завуць?

— Дык... неяк Кол... дай успомніць... Калпакоў, здаецца. Так-так. Ваня Калпакоў, казаў.

— Ці падабаецца ён табе, мама?

— Падабаецца? Я ня думала... Не скажу, што ён не падабаецца мне. А што?

— А мне нешта... Калі ён так уперыўся ў мяне блізка тады ўначы, у мяне было нейкае пачуцьцё... Нейк...

— Ну? — спанукнула яе маці.

— Ай, ня ведаю... Мне здавалася, як быццам ён не на мяне глядзеў, а празь мяне. Забаўна, так? Можа, я й памыляюся. Ён зараз хворы. Але маё шостае пачуцьцё неяк насыцярочвае мяне... Ай, я ня ведаю, мама.

— Дзіўна ты гаворыш. У мяне такое ж уражаньне. Але ён жа ня можа нам нічога зрабіць, і яму патрэбна дапамога. Хто б ён ні быў ці ёсьць, мы мусім дапамагчы яму, Маня. Можа, гэта Бог нам яго паслаў. Падумай пра свайго Валодзю.

— Так-так, мама, ты маеш рацыю. Ты ня думаеш, каб хто з суседзяў даведаўся пра яго?

— Якім чынам? Ён прыйшоў зусім позна, і ніхто нават не заікнуўся ні аб чым сёння раніцай. Акрамя хіба Ніна...

— Варта было б паклікаць яе яшчэ раз на перавязку, га?

— Трэба.

— Ці ён пaeў што ўначы?

— Не. Ён зусім быў ня ў стане. Але ўраніцу трохі пад'еў.

Праз два дні ў вёску заявіліся немцы.

Пяхотны атрад — з маладым бялявым, блакітнавокім лейтэнантам на чале — пракаціў да школы, выцягваючы за сабой усіх са свайго жылта.

Нават яшчэ перад тым, як нехта ў цывільным, што прыехаў зь імі, загаварыў на ламанай беларускай, вяскоўцы, па адным і групамі, з чаканьнем у вачах сабраліся на вуліцы перад школай.

Ланцуг пехацінцаў з аўтаматамі трымаў іх воддаль ад афіцэра, які са школьнага ганку ўважліва аглядаў незнаёмыя абветраныя сялянскія твары. Затым ён прагаркаў першы загад новай улады, які быў перададзены цывільным тлумачом далей да натоўпу.

Зь лейтэнанцкай тарабаршчыны сяляне дазналіся, што адзін магутны дабрадзеіны й высакародны хлопец зь імем Адольф Гітлер ажно дзеля залатой будучыні ўсяе Эўропы ўзяўся вызваліць усе паняволеныя народы, сярод іх і беларусаў, ад жыда-бальшавізму ды ў дадзены момант як мага хутчэй выконвае сваю бескарысьлівую задачу. Вельмі хутка плёнам надзвычайнай шчырасьці Адольфа дзеля беларускіх сялянаў станецца ліквідацыя ненавісных калгасаў. Кожны, хто здольны й хоча працаваць, будзе надзелены зямлёй.

З гэтакае навіны твары ў напружаным натоўпе прасьвятлелі й пачуліся ўхвальныя галасы.

Лейтэнант паклікаў да парадку й працягваў.

Ув адказ на велікадушнасьць фюрэра вызваленыя мусяць дапамагаць трымаць новы парадак, дапамагаць немцам зьліквідоўваць рэшткі ненавіснага жыда-бальшавізму. Усе знаньня камуністы мусяць быць неадкладна выдадзенымі мясцовым нямецкім уладам, якія разьбіраюцца зь імі адпаведна з новым законам. Уся зброя, радыё, машынапіскі й іншыя такога кшталту рэчы мусяць быць выдадзеныя немцам; дэзэртэрам Чырвонае Арміі ані ў якім разе не даваць прытулку, а паведамляць аб іх мясцовай нямецкай вайскавай камэндатуры. Карацей, немцы разьлічваюць на поўнае супрацоўніцтва. Любы, хто ня будзе выконваць гэтыя загады, будзе адпаведна пакараны.

Лейтэнант Вэрмахту скончыў чытаньне абвесткай, што заўтра ці паслязаўтра будзе зарганізаваны шкiлет мясцовай адміністрацыі, каб дапамагаць руплівым немцам па ўкараненьні фюрэравага дабраславеньня. На дапамогу немцам і дзеля аховы саміх жа грамадзянаў будзе сфармавана і паліцыя.

Пасля гэтага немцы хуценька дэпартавалі, відаць, каб прасунуць прамеь фюрэравага сьвятла далей і надзяліць ягонымі дабраславеньнямі жыхароў наступнай калектываванай вёскі.

Загад, які зачытаў вэрмахтаўскі афіцэр, быў прышпілены да дзвярэй школы.

Усеагульная ўвага сканцэнтравалася на гэтай файна надрукаванай паперцы, дзе пад раскiнуўшым крылы арлом і свагэйкай быў тэкст па-нямецку й па-беларуску. Яна выяўляла сабой незнаёмы твар новага гаспадара, якога належала было пільна разгледзець і дэталёва вывучыць. Сяляне ўзгарузьдзіліся вакол яе, павыцягваўшы шыі, камэнтавалі кожны параграф. Найважнейшы інтарэс выклікаў пункт пра ліквідацыю калгасаў і надзяленьне зямлёй кожнага, хто хоча апрацоўваць яе сам.

Асьцярожна, наўмысьля марудзячы, не жадаючы пакуль ляпіць ніякіх высноваў, сяляне павольна абмяркоўвалі такую вялікую навіну. Дадому ўжо ніхто не сьпяшаўся, хатнія справы пачакаюць. Зараз трэ было ўсе навіны абсмакаваць і даўпець, што можа прынесці заўтрашні дзень.

Марыя засталася ўдома з Аленкай і Валодзем. У Аксiньні не было ні часу, ні сьмеласьці затрымлівацца з натоўпам. Паранены жаўнер у iхнай хаце стаў пагрозьлівым, як і само жыццё. Гэты дамоклавый меч, якога яшчэ раней трэ было пасьпешна пазбавіцца, цяпер у любы момант мог абрынуцца на iхныя жыццi.

Ваня Калпакоў быў пaeўшы, выпaeўшыся. Ён заiкавіўся новым парадкам і правiламі немцаў і сам памеркаваў, што дзеля сваёй жа карысьці яму б варта было перабрацца ў якое iншае месца. Менавіта тады ўпершыню і ўгадалася лесьнічоўка як магчымае месца для надзейнага прытулку.

Лесьнічоўка была жытлом лесьніка, прызначанага дзяржавай даглядчыка лесу. Хата была амаль за вярсту ад iх, у глыбiні лесу. З-за характару савецкага рэжыму яна сама па сабе была аб'ектам нянавісьці тутэйшых, бо ўтрымлівала ў сябе дзяржаўнага функцыянера, які разам са сваiмі сабакамі не даваў людзям карыстацца багаццямi iхнага ж лесу. Вечна абцяжараным галечай і нястачай матар'ялаў людзям патрэбнае было дрэва на дровы й на будаваньне. Таксама як і дзікія ягады й грыбы, якіх у беларускіх лясах процьма. І да ўсяго гэтага, зрэшты, белару-

сы проста любяць лес і хараство прыроды гэтак жа моцна, як, скажам, ангельцы любяць мора.

Савецкі каляніяльны рэжым ніколі не зьвяртаў увагі ні на патрэбы, ні на зацікаўленасці простых людзей. А гэта значыць, што людзям прыходзілася красьці «государственную собственность», у якую ўваходзіла ўсё, што толькі ні знаходзілася ў лесе, нават ягады й грыбы. З тымі, каму не пашанцавала й хто быў злоўлены за гэтым, распраўляліся вельмі жорстка.

У дадатак да гэтай шкоды абразай было й тое, што лесніком заўсёды быў расеец — чужнік у гэтай калянізаванай краіне. Сам па сабе гэты факт быў прычынай на тое, каб ставіцца да такога чыноўніка з падазронасцю й недаверам. Ён быў чужым бюракратам, які стаяў на варце ля брамы таго, што жыхары лічылі найбагацейшай доляй іхнай зямлі. Дый мала таго, але вартаўнік звычайна сам меў лыч у пуху: сам жа краў і прадаваў драўніну вышэйшаму начальству.

Карацей кажучы, аднаго сухога летняга дня, два гады таму, зайшлася хата лесніка шызым дымам. Толькі пуны, што была падалёк ад згарэлай ушчэнт хаты, засталася адна сярод бярозак.

Улады так і не злавілі падпальшчыка. Цішком — бо навучыўшыся за гады паняволення — многія, адылі, намякалі, што былі надта ўсьцешаныя тым пажарам, хаця ненавісны чыноўнік проста пераехаў у іншую леснічоўку.

Пакінутая пуны падалася цяпер Марыі з маці магчымай схованкай для жаўнера пад іхнай апекай.

Уначы Марыя схадзіла ў суседнюю вёску, дзе жыў ейны стрыечны брат, і папрасіла дапамагчы вынесці жаўнера з хаты. Разам яны зрабілі якіясь насілкі й па начной цемры занеслі Калпакова да павеці былой леснічоўкі. Паклалі яго там на сене, дзе было выгодна, што ў тым ложку. Страха пуні, які ім падалося, была даволі крэпкая, каб захоўваць ад дажджу й сьнегу.

Усе, з жаўнерам разам, былі задаволены такім вырашэньнем. Марыя паабяцала штодня прыносіць ежу, мо, зацемна, каб пазьбегнуць суседзкіх цікаўных вачэй.

4

НАПАДЗЕНЬНЕ Ў ПУНІ

Прайшло ўжо пяць тыдняў з тае начы, як Ваня Калпакоў пастукаўся ў іхную хату.

Штоноч Марыя насіла ў лесьнічоўку ежу для жаўнера, кожнага разу крадучыся па лесе. Даводзілася быць вельмі пільнай, каб хаваць свае выправы ў сакрэце. Вакола было поўна пагалосак аб іншых і параненых, і здаровых дэзэртэрах. Адылі, погудкі ды пагалоскі нікому тут не абыходзілі. Шулаўцы былі занятыя зьдзяйсненьнем і ўкараненьнем Новага Парадку. Яны дзялілі калгасную зямлю на прыватныя надзелы й рупіліся аб іх.

Само распалажэньне вёскі забясьпечыла шулаўцам выгодныя месцы ў партэры перад працэсам гісторыі. На ўсход рэгулярна праходзілі па чыгунцы, што была адразу за гасьцінцам, цягнікі і зь людзкімі рэсурсамі, і заладаваныя ўсялякім вайсковым рыштункам і амуніцыяй. У зваротным накірунку пайшлі шпіталёвыя цягнікі, запоўненыя параненымі.

Па гасьцінцы зашыбавалі тысячы ботаў і такія ж тысячы босых ног. Даўгія, шэрыя калёны савецкіх ваеннапалонных — схудзельных, галодных, змучаных, добра апранутых ці ў лахманах, здаровых ці параненых — цягнуліся на захад. Эўрапейскія ды азіяцкія расейцы, беларусы, украінцы, армяны, узбэкі й таджыкі, грузіны й казакі, калмыкі й бураты — усе нацыянальнасьці зь земляў, калянізаваных Масквой, былі шырака прадстаўленыя ў гэтым замундзіраваным людзкім моры.

Яны адмовіліся надалей праліваць сваю кроў дзеля абароны крамлёўскага дэспата, але пазьбегнуўшы Сцылы, апынуліся ў сьмяротных абдымках Харыбды. Канваіраваныя добра ўзброенымі, адкормленымі жаўнерамі зь вялізнымі аўчаркамі, тыя, хто ня ў сілах быў працягваць свой шлях на Галгофу, змораныя й зьнясіленыя, — былі страляныя на месцы. А мясцовае насельніцтва змабілізавалі рыць ямы ды закопваць іх.

Ніколі раней тутэйшыя не былі сьведкамі такой зьверскай жорсткасьці перад сваімі ж парогамі. Сталінскія жахлівыя каты хапалі свае ахвяры з ложкаў пасярод ночы, а гэтыя так званыя вызвольнікі не рабілі нават ніякіх спробаў закамуфляваць сваё зладейства. Нават найстарэйшыя шулаўцы, як бы глыбака ні капаліся ў сваёй памяці, няздольныя былі прыгадаць такога, каб людзей адпраўлялі ў магілы настолькі адкрыта брутальна, не па-людзку, на вачах ва ўсіх, хто за гэтым наглядаў.

Усьведамляючы адказнасьць за свайго ачунялага падапечнага, Марыя малілася, каб хутчэй расьсьвёў той дзень, калі б жаўнер мог ладна акрэпнуць і сысьці. Ейным жа дзецям таксама былі патрэбныя ўвага й клопат, ды й школа магла зноў адкрыцца ўвосень. Яна спадзявалася, што ёй прапануюць вярнуцца да сваёй папярэдняй працы. Вядома, ніхто не сказаў бы зараз, якія

намеры маюць новыя гаспадары ў галіне адукацыі. Далёкі цяпер фронт уяўляў сабой пэўную няпэўнасьць, бо Сталінскі абяцаны «ответный удар», здаецца, не матэрыялізаваўся.

Аднаго дня Марыя зьезьдзіла ў Гарадок — мястэчка, што кілямэтраў за дзесяць ад вёскі, — у госьці да сваёй сяброўкі, настаўніцы Юстыны Мурашкі. Сяброўства іхнае пачалося яшчэ ў Менску, у Педагагічным інстытуце, дзе яны абедзвю вучыліся да вайны, і працягнулася й надалей, бо школы, дзе яны пачалі працаваць, былі недалёка адна ад адной. Цяпер Юстына жыла бліжэй да цэнтру падзей і таму ведала навінаў больш, чым Марыя ў сваёй вёсцы.

Юстына расказала — і гэта мусіла быць з надзейных крыніцаў, — што ў верасьні зноў адчыняцца школы з інструкцыямі і па-беларуску, і па-нямецку і што ёсць некаторыя людзі, якія ўжо займаюцца праектам новай адукацыйнай сыстэмы. Напэўна, што й Марыю паклічуць зноў у школу, заверыла яе Юстына.

Цяпер Марыя ўжо тысячны раз абдумвала дэталі таго, што дазналася ад Юстыны. Ад гэтага залежала будучыня ейная й ейных дзяцей.

Аднаго дня яна ўзяла кошык і пайшла ў лес, як бы ў грыбы. Яна меркавалася пабачыць Калпакова пры дзённым сьвятле й пераканацца, у якім ён урэшце стане, бо ноччу яна не магла вызначыць, ачуняў жаўнер поўнасьцю ці не. Трымаўся ж ён відавочна як здаровы мужык. Часам, калі Марыя нахілялася бліжэй, каб глянуць на рану, ён хапаў яе рукамі й намагаўся зацягнуць на сена. Ёй ледзь удавалася вырвацца. Хлопец быў яўна галодны да любошчаў; і Марыя пару дзён таму падзялілася гэтым з маці.

— Ну, — прыжмурыла вочы Аксіньня, — можаш павіншаваць сябе: адкарміла ты яго, што ён кідаецца там, што той бык у стойле. А чаму б табе не паглядзець на яго днём? Цалкам можа быць, што тое, што яму патрэбна зараз, дык гэта — баба, а ня нянька.

Маці затрымалася, падумала, пасур'ёзьнела:

— Маня, глядзі, дзеўка. Час такі, што толькі дзээртэра нам у хаце не хапала.

Матчына папярэджаньне мела рацыю. Яна ведала сваю дачку. І ведала, што, калі яна дазволіць Калпакову звабіць сябе, іхнае жыцьцё ўскладніцца па-за ўсімі раскладамі.

— Мама, не хвалойся, — заверыла яе Марыя. — Я ўжо не дзіця.

Марыя выйшла на дзялянку й была цалкам збянтэжаная, як тая выглядала — зусім ня так, як яна прывыкла ўначы. Уломкі штабоў былой лесьніковай хаты зарасьлі кустаўём, ляпніна ўсё яшчэ крэпка трымалася дзе-нідзе на камянях, што стваралі некалі падмурак дому. Агну, пэўна, нішто не замінала, бо з драўлянага нічога не засталася. Вытырнутая збоку разгірэчана-ная печ ды йржавыя шкілеты двух жалезных ложкаў маўкліва сьведчылі аб тым, што некалі тут было чалавечае жытло. Толькі сарока, уладкаваўшыся на вяршку касабокага ложка, патрэсвала хвастом, зь цікаўнасьцю аглядаючы прышлага чалавека.

Хуткім позіркам Марыя акінула дзялянку, зазначыўшы сабе няўмольны наступ прыроды, і пайшла да пуні. Як сірата, пакінутая й самотная, пуны знайшла прытулак у цені даўгіх, абвіслых галінаў старой бярозы. Збудаваная з крэпкіх сасновых бярвёнаў, унутры яна была падзеленая на дзьве часткі: стайню й сховішча для сена.

Марыя засьцярожана пераступіла парог і ўтаропілася ў пустую гурму сена. Яна была меркаваўшы застаць хлопца неспадзеўкі; замест таго была здзіўленая сама, убачыўшы спустошаную ляжанку і гадаючы, куды ж мог падзецца гаспадар гэтага часовага прытулку.

Доўга дзівіцца не давялося. Праз шматгалосьсе лесу яна хутчэй адчула, чым пачула ці пабачыла, зьяўленьне ценю адразу за сьпінай у дзьвярным праёме. Перш чым яна змагла зрабіць хоць крок наперад ці завярнуцца, голас — такі ўжо знаёмы — павітаў яе:

— Добро пожаловать, мой дорогой ангел-хранитель!

Яна зрапту разьвярнулася.

Хлопец стаяў у парозе з выразаным пад чалавечую галаву бярозавым камлюком пад левай пахай і адчыненым сыцізорыкам у правай руцэ. Раней ён быў прасіў прынесці яму востры нож, каб займацца рэзьбай.

— Значыць, ты бачыў, як я йшла? — сказала Марыя, ставячы кошык на брудную падлогу й разглядаючы ўпрытык ягоную рану.

— Вядома, — усміхнуўся Калпакоў. — Ты ж ведаеш, нельга, каб мяне злавіль спрасонак. Вайсковае правіла: ніколі не дазваляй ворагу застаць цябе зьнянацку, разумееш.

Загадкавая ўсьмешка ўздрыгнула на ягоным твары, пэўнае здароўе якога падкрэсьлівалі адрослыя валасы й барада. Ён загарэў. І выглядаў цалкам акрэплым. Марыя падумала: калі ж гэты калека пачаў заграць? Па начах яна знаходзіла яго на сене

й меркавала, што наўрад ці ён пакідаў яго, адно толькі па натуральных патрэбах. Відавочна, што гаючае паветра ды чароўныя трэлі лясных птушак лепш спрыяюць фізічнаму й духоваму ўзмацаванню, чым тое, што можа прапісаць лекар.

— А ці ж я табе вораг? — спытала Марыя, не адрываючы вачэй ад ягонага твару.

— Марыя, анёл мой даражэнькі! Ці ж я гэта меў наўвесе? Ты ж ёсць самым прыгожым і, вядома, самым міласэрным з усіх цялесных анёлаў, якога толькі можна пажадаць сабе.

Было нешта першародна-брутальнае ў ягоным твары. Марыя ці змагла б апісаць гэта, але яно было ёй няёмкім. Абрануты ён быў ува ўсё Валодзевае; празь незашпіленыя гузікі блакітнай кашулі выглядалі калматыя грудзі. Уся ягоная самаўпэўненая постаць яўна не паклікала на ўспамін аб слабым, бездапаможным параненым, якому б патрэбны быў няньчын дагляд.

Марыя не змагла не падзівіцца, што ж магло быць пад гэтай непранікальнай маскай. Тое, што прыхоўваў ягоны твар, выдавалі цёмна-шэрыя вочы. Марыя ўжо бачыла гэты пагляд, і ён яе непакіў. Не было сумневу, што гэта быў пагляд юрлівага жадання, што расло праз тыдні ягонага самотнага зняволення ў лесе.

Марыя заўважала такое ж, мо слабейшае, жаданьне ў вачах вясковых хлопцаў, што падыходзілі да яе на вуліцы з адзіным безнадзейным наўветам ушчыкнуць ці хоць дакрануцца. Нецярплівасьць у Калпаковых вачах азначала лёгка прадказальную атаку разьёшанага самца.

Цяпер Марыя старалася не згубіць галавы. Яна разумела, што Ваня ня той, хто будзе марнаваць час на даўгія ўвэртуры ды прэлюдыі. Колькі ўжо разоў, калі яна прыносіла яму ежу па начах, ён тут жа рабіў спробу сарваць куш, і Марыя ледзь адбрыквалася ад ягоных нападкаў. І гэтым разам ягоныя заімглёныя вочы ўжо пачалі зрываць зь яе ейныя апранахі, нахабна бегаючы па ладна складзеным целе. Лёгкая, ёменькая сукеначка (зь недалёкіх такіх часоў дазамужжа) прыкрывала на ёй менш, чым дэманстравала. Марыіна натуральная прыгажосць так пасавала да квітнеючай і спяваючай на ўсе лады прыроды вакол іх. Усё якраз адпавядала для любішчаў. Любы мужчына на месцы Калпакова ня змог бы стрымаць сваіх натуральных жаданняў.

— Марыя, які цудоўны сюрпрыз для мяне. Так прыемна бачыць цябе пры дзённым сьвятле. Ты ня можаш уявіць сабе, што гэта для мяне. Цэлы час тут адзін; як часта ты мне сьнілася анёлам, пасланым зь нябёсаў апекавацца мной.

З шалёнымі вачыма Калпакоў шпурнуў прэч бярозавы камель. Сыцзорык апісаў дугу ў паветры й утыркнуўся ў бярвяно сьцяны. Калпакоў падаўся наперад, раскілзаўшы свае зьвярыныя пачуцьці, забыўшыся пра ўсё на сьвеце, пажыраючы вачыма вытанчаную прыгажосць, што была перад ім.

— Калі ласка, Манечка, калі ласка. Я ж цябе не пакрыўджу. Я так адчайна хачу цябе.

Марыя глянула праз плячо, куды б ёй адступаць. Часу на роздумы не было. Яна пачувалася, што тая птушка ў клетцы, за якой пацягнулася рука. Тады рванулася да дзьвярэй у стайню.

— Яны замкнёныя на болт з таго боку. Ня варта супрацівіцца, Маня. Чаго ты брыкаеся, табе ж ня зьбегчы ад мяне.

Ён набліжаўся. Ухіляючыся ад яго, Марыя прыгнулася й скокнула да пярэдніх дзьвярэй. Рукі сталёвай хваткай самкнуліся на ейнай таліі, адарвалі яе ад зямлі й панесьлі на сена. Колкая барада заказытала на шыі, як ён прыглушаным голасам намаўляў:

— Дай мне, Маня. Я ж нічога табе не зраблю.

Жанчына, хапаючы паветра, закрычэла:

— Пусьці мяне, паскуда!

Ліпкія рукі шоргалі па споднім, між барады й вусоў расчынлівы тонкія вусны, шукаючы ейных. Брыкаючыся ў ягоных моцных абдымках, яна шалёна ўпілася зубамі яму ў правую руку. Хлопец ускрыкнуў, адхапіў руку, хватка саслабела, і яна выскачыла прэч, пачуўшы гучны трэск разарванай сукенкі.

Марыя завярнулася й патрапіла з усяго замаху ўляпіць яму нагой паміж сьцёгнаў. Калпакоў зароў, як бык, скурчыўся й паваліўся на сена.

Марыя спынілася ў дзьвярах, разьёшана крыкнула:

— Сабака! Я глядзела за табой, карміла цябе, гаіла твае раны — і вось твая ўдзячнасьць! Хацеў, каб я прадалася? Га! Ты не займееш мяне! Ніколі ў жыцьці! У мяне ёсьць муж...

— Няма ў цябе ніякага мужа. Твой муж мёртвы, мёртвы! — прахрыпеў Калпакоў злосьна. — Ты разумееш? Мёртвы!

— Няпраўда! Гэтага ня можа быць. Толькі ня ён! Ён вернецца! — Марыя баранілася таго мужчыны, што цяпер ня мог нічога ёй зрабіць ув адплату за ягоныя незадаволеныя намаганьні.

— Ён — жывы, ён ня можа памерці, толькі ня мой Валодзя... — рэхам адказаў лес на ейны журботны крык.

Марыя была звычайна спакойнай, лагоднай жанчынай. Гэты чалавек, адылі, крануў самае балючае месца ў ейным сэрцы, намагаючыся знішчыць драбнейшыя іскрынькі ейнае надзеі. Не дамогшыся цела, ён зруйнаваў і без таго хістка баланс у ейнай душы.

Што змучвала яе найбольш — што гэты няўдзячны паскуднік вырашыў узяць яе гвалтам, пасыла ўсяго, што яна для яго зрабіла. Жанчына кіпела ад злосьці.

Адылі тым часам зь нейкай трывогай яна ўсведамляла, што магла ж бы і сама паддацца сваім жа стрыманым жаданням. Бо па сваёй прыродзе яна-такі была пародзістай сялянскай кабылкай. Любы мужчына, на чые дамаганьні яна б захацела адказаць, быў бы ўзнагароджаны ейнай сэксуальнай неўтаймаванасцю.

— Няўдзячная скаціна, — усё наракала яна на няшчаснага Калпакова ў пуні, — выбірайся адсюль! Я не хачу цябе больш бачыць! Чуеш ты? — яна забрала кошык і завярнулася пайсьці.

— Ты еще увидишь меня, Мария. Это я тебе обещаю, — пачула яна наўздагон ягоны злосны, упэўнены голас.

Удома маці адразу адчула, што з Марыяй нешта ня тое.

— Што такое, дачушка? — пацікавілася яна, цэлы час заглядаючы ў твар. — Што здарылася?

— Нічога, мама. Нічога, — хаваючы сьлёзы, пазьбягала яна мацерыных вачэй.

— Паглядзі сюды, Маня. Я ж па вачах бачу, што нешта здарылася. Ты ніколі ня ўмела хлусіць. Сукенка парваная. Чаму?

— Калпакоў хацеў мяне згвалціць.

— Што — ён?! ...Божа мой! Няўжо?

— Кінь, мама. Нічога такога...

— Нічога, га? Ён хацеў зьняважаць цябе, парваў сукенку — і гэта нічога, га? ...Во як! Гэта ягоная ўдзячнасьць за ўсё, што мы для яго зрабілі?

Яны замоўклі, але іхнія пагляды гаварылі болей за словы.

— Мама, памятаеш, у першую ноч ты пыталася яго, адкуль ён?

— Ну?

— Што ён сказаў тады?

— Здаецца, казаў пра Ленінград.

— Так, мама? Гэта важна. Ну, успомні.

— Так, так. А што так важна?

— Мы неяк размаўлялі, я задала яму такое ж пытаньне. Ня ведаю, чаму, але.

— Ну?

— Ён сказаў, што ён з Растова-на-Доне. Гэта змусіла мяне задумацца. Магчыма, ён жыў у абайх гарадах. Але магчыма, ні ў адным.

— Але нашто яму хлусіць?

— Адкуль жа мне ведаць? Мне падаецца гэта дзіўным, не магу патлумачыць гэта, — адказала Марыя раздражнёна, усё яшчэ злосная з-за ягонага напаздзеньня ў пуні. Балела левая нага, але яна падумала, што яшчэ будзе час паглядзець яе потым.

— Ты столькі зь ім размаўляла, Маня. Ці ж ты расказвала мне ўсё. Што-небудзь было такое ў вашых размовах, што зрабіла цябе такой падазронай?

— Дай падумаць... Збольшага ён пытаўся мяне аб немцах: што яны рабілі, што збіраюцца рабіць, як быццам я сама нешта пра іх ведаю. Але гэта нармальна ў ягоным становішчы пільнавацца немцаў. Нешта ж было яшчэ, што стукнула мне, як нешта дзіўнае ад яго... Дай падумаць... Га, вось: пару разоў ён пытаўся, ці арганізуюць немцы ўзброеныя атрады зь мясцовых мужчынаў. Дзіўна.

— Ці ён як намякнуў калі-небудзь, што ён збіраецца рабіць?

— Не зусім. Такое ўражаньне, што ён сам яшчэ ня вырашыў, што рабіць, адно чакаў, пакуль нешта праясьніцца. ...Але як мы можам быць упэўненымі, што ёсьць хоць якая праўда ў тым, што ён гаварыў?

— Але, — уздыхнула Аксінья з трывогай на круглым, маршчыністым твары. — Чым хутчэй ён сядзе, тым лепей для нас. Ходзяць чуткі, некага пакаралі за тое, што хавалі дэзэртэраў з Чырвонай арміі. Бог яго ведае, дыму без агню не бывае.

— Я сказала яму, каб сышоў сёння ж, што я не жадаю больш яго бачыць. Я думаю, ён зразумеў. Мы ж не збіраемся яго больш карміць, мама, так што ў яго няма выбару, як адно пайсьці.

— Гэта добра, дачушка, — пагадзілася маці. — Але ці ачуняў ён настолькі, каб хадзіць? Ты ўпэўнена, што ён здаровы?

— Менавіта так, мама. Менавіта, — запэўніла Марыя. — Ты б бачыла, як ён накінуўся на мяне. Калі гэта не здаровы мужык, то я — не Марыя Каравай. Усё зь ім добра, мама. Я дзіўлюся, чаму ён ня даў нам зразумець гэтага раней. Пэўна, яму было так зручна: сядзець і чакаць моманту, каб лягчэй мяне зманіць...

Праз тры дні пры дзённым святле Марыя зноў схадзіла да такой ужо знаёмай лесьнічоўкі. Яна агледзела ўсё вакол, пільна прыслухоўваючыся, але не знайшла ніякай прысутнасьці Калпакова: ні адзеньня, ні сьлядоў пасьцелі.

Жанчына з палёгкай уздыхнула. Сышоў гэты вечна прысутны страх быць злоўленай. Адзінай узнагародай за дапамогу жаўнеру было ўсьведамленьне выкананага маленькага хрысьціянскага абавязку.

5

КАТАВАНЬНЕ Ё КЛАСНЫМ ПАКОІ

Другі год вайны прынёс новае жыццё ў вялізныя беларускія лясы: падзеі, падабенства да якіх яны не маглі й прыгадаць за ўсё сваё былое. Адмыслова падрыхтаваныя групы й рыштунак сталі прыбываць на парашутах з так званай цяпер Вялікае Зямлі. Ядра ствараных партызанскіх атрадаў пастаянна абрасталі дэзэртэрамі й уцекачамі зь лягераў для ваеннапалонных. Паколькі мабілізацыя сярод мясцовага насельніцтва сабрала мізэрны плён, былі ўжытыя «прынудзіцельныя» меры. Моладзі ў лясных зонах было загадана йсці ў партызанскія атрады, «не то...». Некаторыя пайшлі.

Немцы хутка ўцямілі, што калі яны хочуць належна кантраляваць занятую тэрыторыю, то мусяць адмовіцца ад свайго звычайнага дэвізу: «Ніякі чужынец ня будзе насіць зброі, покуль немец будзе ягоным гаспадаром». Былі арганізаваныя першыя атрады так званай Шуц-паліцыі. Іхны маральны стан не прывабіў беларусаў, бо яны глядзелі на новых гаспадароў зь недаверам і прытрымліваліся свайго «паглядзім, што будзе». Аддзела паліцыі выдавалася такая-сякая зброя, у асноўным расейскага й польскага паходжання. Многія ўзначальваліся паволскімі немцамі — кроўнымі братамі, якім Гітлер больш давяраў.

Тутэйшыя ж людзі ў лясных зонах хутка адчулі кухтала ад абаіх гігантаў, што счапіліся тут на жыццё ці сьмерць. Не жадаючы выбіраць ніводнага з драпежнікаў, безабаронныя, яны хутка сталі лёгкай здабычай для абаіх бакоў. Драконаўскі закон — «хто ня з намі, той супраць нас», — які прымяняўся без разбору абаімі бакамі да тутэйшых, прынёс гвалт, марадзёрства, разбой, мардаваньне, пажарышчы і карныя бойні. Закон джунгляў разгуляўся тут напоўніцу.

Позна, надта позна, толькі ўпяршыся ў жыццёвую неабходнасць, тутэйшыя зразумелі, што іхнае выжываньне залежыць ад іхнага выразнага ўдзелу ў гэтай татальнай вайне. Адчуўшы пакліканьне беларускага патрыятызму, многія тыя, хто бачыў, што адбываецца, уступілі ў Беларускаю Самахову дзеля іхнай собскай абароны і потым, напярэдадні адступленьня немцаў, стварылі атрады Беларускай Краёвай Абароны, БКА.

Спачатку, аднак, кожны — і чырвоныя партызаны, і нямецкія дапаможныя арганізацыі, — ня здолеўшы дамагчыся прыхільнасьці й супрацоўніцтва тутэйшых, або запалохвалі іх, або зьніш-

чалі. Нікчэмнікі, што служылі і там, і там, лічылі сваю вайсковую вопратку ліцэнзіяй на забойства, разбой і гвалт. Ніколі ў сваім жыцці не задавальваліся яны такім невымерным ураджаем.

Бёска Марыі Каравай, што знаходзілася як ёсьць на краі вялізнага лесу, блізка да гасьцінца і чыгункі, аказалася асабліва прыступнай для абайх ваенных сілаў. Па начах сюды прыходзілі чырвоныя партызаны пускаць пад адхон цягнікі ці наладжваць на дарозе засады на нямецкія атрады, а ўдзень зьяўляліся нямецкія карнікі прачэсваць лес і спаганяць помсту на кожным, хто падазраваўся ў дапамозе іхным праціўнікам. Жыхары апынуліся ў стальной пастцы. Кожны селянін жыў на пазычаны час.

Хмурым восеньскім днём Марыя была занятая зь дзецьмі ў клясным пакоі. Другая й чацьвертая клясы прыходзілі раніцай, першая й трэцяя — пасьяла абеду. Мець дзьве клясы адначасова, па восем гадзін штодня, было нялёгка. Гэта патрабавала поўнай увагі, якую Марыя, што так любіла дзяцей і сваю працу, аддавала бязмерна.

Перад самым абедам быў пачуўся моцны шум за сцяной, як раптам з грукатам расхінуліся дзьверы. Настаўніца зь дзецьмі замерлі.

У парозе паўстаў сівы барадаты чалавек у цывільных апранахах, з чырвонай зоркай на фуражцы, са злавеснага выгляду аўтаматам на правым плячы. Цёмныя, вузкія, пранізлівыя вочы яўна смакавалі тую няпэўнасьць, што адбілася на перапалоханых маленькіх тварыках. А з-за плечаў выцягвалі шыі яшчэ два: адзін з савінай галавой, другі з маладжавым, як у дзіцяці, тварам.

Марыя, здранцьвелая, сядзела на лаве, аловак у ейных дрыжачых руках завіс над сшыткам. Як госяці зайшлі у пакой, кляса заварушылася: хто заверашчаў, хто скурчыўся на лаве.

— Тихо! Всем тихо! Ведите себя хорошо, и никто ничего вам не сделает! — загадаў той, што з зоркай. Ягонныя вузкія цёмныя вочы, унушальная барада й начальніцкія паводзіны надалі жаху й прывялі да неадкладнага падпарадкаваньня.

Ён завярнуўся й паглядзеў на сцяну над дзьвярыма. Там пад распыльцем вісеў герб — беларуская Пагоня. Толькі перад гэтым Марыя зьяяла партрэт Гітлера адно на ўсялякі выпадак, будзе вось такое здарыцца.

Тут жа загрымела аўтаматная пальба, як барадаты ўсадзіў цэлы зарад у Вялікага Літоўскага Воя на белым кані ў пагоні за ворагам.

Двох другіх стаялі нерухома, але з усьмешкай на вуснах пільна сачылі за дзецьмі й Марыяй, якіх залп аўтамата прывёў у паніку. Марыя так і сядзела, агаломшаная, на тым жа месцы, ня ведаючы, як сябе паводзіць перад гэтымі ўзброенымі людзьмі.

— Всем сидеть как сидели! — загадаў барадаты. — Ты, — на-вёў ён аўтамат на Марыю, — гэта ты тут настаўнічаеш?

Марыя, у шоку ад страху, не магла вымавіць ні слова.

— Гавары, баба! Ну!

— Так, — вымавіла Марыя.

— Гэта ты — Марыя Каравай?

— Так, я.

— Ты што думаеш, я ня ведаю гэтага, сука? — сплюнуў ён.

Дзеці сядзелі нерухома, іхныя вочкі сачылі за кожным рухам гэтага воя з такой страшнай барадой.

— Якая ж ты савецкая жанчына, калі атручваеш маленькіх дзетак гэтай фашысцкай дрэньню? — ён ізноў падняў голас на перапужаную Марыю.

Настаўніца пабялела, але прамовіла:

— Я ніколі ня думала, што чытаньне, пісьмо дый арытмэтыка неяк тычацца палітыкі, — і тут жа падумала, ці не сказала зашмат.

— Ты ня думала, га? Хто пытаецца, што ты думала? Вы чулі, хлопцы? Яна ня думала... цьфу! — перадражніў ён яе й зарагатаў, і ягонья таварышы душэўна да яго далучыліся.

Раптам ягонья вусны сыціснуліся. Маланкава, як кошка да сваёй здабычы, падскочыў да Марыі. Тварам упрытык да Марыінага, так што яна адчула агідны смурод самагонкі.

— Гаварыць і думаць, толькі калі я загадаю! Чуеш? — зарычэў ён.

Ён завярнуўся ад Марыі, павольна агледзеў клясу й сказаў:

— Так, дзеці. Ці вы ведаеце, хто мы такія?

Усе маўчалі.

— Ну, гаварыце ж, мы вас ня ўкусім.

— Вы — партызаны, — такі нехта адказаў.

— Цалкам правільна, — сказала злавесная барада з задаволеным тварам. — Цяпер слухайце ўважліва. Зараз вы ўсе пабяжыце дадому хуценька, як толькі ногі панясуць, і скажаце сваім бацькам, каб былі тут зараз жа праз паўгадзіны. Ясна?

Пачулася мармытаньне ў знак згоды.

— Чакайце хвілінку. Патлумачце сваім, што гэта загад. Калі каго-небудзь тут ня будзе праз паўгадзіны — будзе мець з намі размову. Зразумела?

Празь дзьве хвіліны кляса была пустая.

— Цяпер ты, — раўкнуў партызан на Марыю, — а ну, здымай гэтага нацыяналістычнага бандыта са сьцяны.

Не марудзячы, Марыя ўзяла крэсла й паднялася, каб дачыгнуцца да прастрэленай Пагоні. Партызан злосна сплюнуў, ходзячы вакол яе й бессаромна аглядаючы ейнае цела.

— Няблага, га, хлоцы? — падміргнуў ён двум другім. — Іду на заклад, яна яшчэ тая цаца... у ложку. Шкада, што зараз часу ня маем.

Зьбялелая са страху, Марыя зьняла Пагоню, і як толькі яна саступіла з крэсла, барадаты бесцырымонна пляснуў ёй ніжэй сьпіны.

— Ой, далібог, не благая, — згрымасьнічаў ён ізноў пад рогат астатніх двох.

У гэтай злавеснай цішыні Марыіна сэрца калацілася, чаго не выскачыла з грудзей. Праз вакно яна ўбачыла яшчэ ўзброеных партызан. Відавочна, што яны расплянавалі візыту й прынялі меры бяспекі. Спасьцерагла, што напэўна і ўся вёска абкружаная.

— І выкінь гэта на сьметнік, дзе яму й месца, — загадаў партызан. Марыя тут жа падпарадкавалася.

— Цяпер адыдзі да сьцяны. Падайце, хлопы, мне крэсла.

Марыя падышла да сьцяны й стала, гледзячы зашклянелымі вачыма перад сабой. Партызан зь дзіцячым тварам падаў камандзіру крэсла, дзе той і выцягнуўся выгодна, любуючыся наскіда сваіх замызганных ботаў.

— Павярніся, — загадаў ён так ціха, што Марыя ледзь пачула.

— Цяпер пра адукацыю, — працягнуў ён спакойна й ціха. — Дык і я ж люблю адукацыю, калі яна правільная. Адукацыя павінна быць правільная. Хіба ж так, настаўніца?

Марыя не адказала. Яна йшла па канаце, а гэтае стварэньне ўвасабляла сабой пячорнага чалавека, што трымаў аўтамат каля ейнай сківіцы. Толькі ўсьведамленьне таго, што вяскоўцы хутка зьбяруцца тут, усьцешвала яе й надавала ёй трохі сілаў. Гэты лясны чалавек, магчыма, ня зробіць ёй нічога перад усімі, хаця хто яго ведае...

Мэта іхнай візыты была даволі яснай: яны лічаць школу сваёй і хочуць, каб выкладаньне вялося па савецкай праграме. Яна ўжо чула, што такое адбывалася й у іншых вёсках.

— Такім чынам, пачнем лекцыю нумар адзін, — працягваў партызанскі камандзір, сьвідруючы яе сваімі цёмнымі, праніз-

лівымі вачыма. — Слухай мяне ўважліва і будзеш адказваць, толькі калі я скажу. Ясна?

— Так, — адказала Марыя. Злосныя ноткі ў ягоным голасе ні на што добрае ёй не варажылі.

— Скажы нам, настаўніца, а хто ж ёсць твой бацька?

Марыя маўкліва паглядала на кожнага з іх.

— Ну?! Фашысцкая сука, — сплюнуў ён злосна. — Мы што, чакаць будзем? Ці нам скарыстаць гэтага прымусу, каб дапамагчы табе? — і ён з размахам ляснуў затворам аўтамата.

— Я ня памятаю свайго бацькі, — ледзь чутна адказала Марыя.

— Яна ня памятае свайго бацькі... Чулі, хлопцы? Добра, гэтта ж самы час, каб асьвяжыць тваю памяць.

Ён кінуў галавой. Хлопец зь дзіцячым тварам падскочыў да Марыі, схапіў яе за руку й шпурнуў да камандзіра. Той злавіў яе за валасы й пляснуў здзічэла па твары, потым зноў торгнуў да сьцяны. У Марыіных вачах паплылі каляровыя зоркі, галава закруцілася, з носу пацякла кроў. Яна ледзь утрымалася на нагах.

— Такім чынам, — працягваў барадаты, — спрабуем ізноў: хто твой бацька?

— Я ж вам сказала...

— Арцём! — прашыпеў барадаты. — Дапамажы ёй успомніць. Некалі ж была камсамолкай. Як жа ж яна забылася?

Савіная галава падскочыў да жанчыны й скруціў ёй руку за сьпіну так моцна, што Марыя закрычэла ад болю, скурчыўшыся з агіднай гримасай на скрываўленым твары.

— Слухаем зноў, фашысцкая сука! — закрычэў камандзір.

Марыя больш не магла зносіць катаваньня. Трэ было нешта сказаць, каб супакоіць барадатага.

— Мой бацька...

— Ну! Хто ён?

— Таварыш Сталін, — прахрыпела жанчына.

Хватка на ейнай левай руцэ саслабела.

— Сталін табе не таварыш, фашысцкая падла! — загрымеў голас. — Ты ганьбіш вялікага бацьку Сталіна і нашу сацыялістычную радзіму. У Сталіна няма жалю да такіх падонкаў, як ты.

З хуткасьцю пантэры ён накінуўся на жанчыну, калоцячы яе з усяе сілы. Марыя захісталася, хапаючы паветра, і потым страціла прытомнасьць.

Ачуняўшы, адчула, што ляжыць на падлозе. Усё ейнае цела й твар жудасна балелі. У пакоі было шумна, збіраліся жыхары вёскі.

— Давайце варушыцеся! У нас ня цэлы дзень часу! — падганяў іх голас каля дзвярэй.

Рукі паднялі Марыю з падлогі; мутна яна ўбачыла матчын заплаканы твар, але ў Марыі не было нават сілаў, каб заплакаць. Пакуль Акісінья выцірала кроў з твару дачкі, вяскоўцы моўчкі глядзелі на іх. Тады ўсадзілі яе на пярэдняю лаву.

Мужчына з зоркай прыхінуўся да стала, зыркаючы вачыма па класным пакоі.

— Жыхары Шулаў. Мая прамова будзе кароткай і лагоднай. Вы бачыце перад сабой настаўніцу вашых дзяцей. Яна пасьмела адмовіцца дапамагаць нам, і нам прыйшлося ласкава яе папрасіць.

Ціхі ягоны голас нікога не надурыў.

— Перш за ўсё, я мушу папярэдзіць вас, што гэта — урок для кожнага. Мы не пацярпім супраціўленьня, але й не пашкодзім тым, хто будзе нам дапамагаць. З заўтрашняга дня вы будзеце выпраўляць дзяцей у школу, як і раней. Я ўпэўнены, іх будучы вучыць правільна. Адзіная розьніца, што яны буццём вучыцца таго, што хоча Савецкая ўлада, і ня будуць больш аб'ектам ні нямецка-фашыстоўскай, ні беларуска-нацыяналістычнай прапаганды. Марыя Каравай добра ведае савецкую праграму, і я ўпэўнены, што яна будзе паслухмянай, як і ўсе вы астатнія. Пытаньні ёсьць?

Стаяла магільная цішыня.

— Я прымаю вашае маўчаньне за згоду. Добра. Ня ўздумайце не пускаць дзяцей у школу. Гэта не дапаможа. Зразумела?

Зноў нікае рэакцыі.

— Ну, раз мы так хуценька вырашылі гэтае важнае пытаньне, перад тым, як закрыць нашае паседжаньне, я хацеў бы нагадаць вам, што мы яшчэ вернемся зусім. Гэта значыць, мы заўсёды вакол. Ня ўздумайце дурыць нас. Паседжаньне закрыта.

Тым жа днём, шмат пазней, як адышлі партызаны, зьявіліся шуц-паліцаі з Гарадка. Яны распытвалі людзей, намагаючыся выцягнуць якую інфармацыю аб партызанскім атрадзе, што ашчасьлівіў іх сваёй візытай ураніцу. Ня шмат яны дазналіся. Людзі былі надта запалоханыя, каб размаўляць. Усе адчувалі сябе заціснутымі ў стальную пастку супрацьлеглых сілаў. І выйсьця зь яе не было.

Паліцаі выпілі самагонкі, закусілі яешняй са скваркамі й сышлі на захадзе сонца. Марыя, з апухлым тварам, з выбітымі зубамі, ляжала ўдома ў ложку. Наступнага дня і пару тыдняў потым школа стаяла пустой.

6

ЗАБОЙСТВА

Зоны, падкантрольныя партызанам і немцам, былі рухомымі й цяжкавызначальнымі; часам яны перакрывалі адна адну, і шляхі супрацьборных сілаў скрыжоўваліся. Нельга было сказаць, хто тут сёння гаспадар і што прынясе заўтрашні дзень. Гэта залежала ад многіх фактараў. Жыхары ўскраінных вёсак былі на правах дзічыны — аб'ектам для рабаўніцтва, гвалту й рэпрэсіяў. Навіна аб знішчэньні цэлых вёсак, спаленых разам з жывымі жыхарамі, пажарам пранеслася па краіне. Шмат камандзіраў атрадаў з абаіх бакоў сталі настолькі вядомымі за свае барбарскія дзяяньні, што адно толькі ўзгадваньне іхных імёнаў наводзіла жах на няшчасных сялян.

Позьняй восеньню да Шулаў дайшла вестка, што шуц-паліцайскім атрадам, які дзейнічаў у іхнай акрузе, камандаваў нехта Бэргдорф, паволскі немец з паходжаньня, надта ж крыважэрны. Два дні таму ён пры дзённым сьвятле расстраляў па падазрэньні ў дапамозе партызанам жыхароў Ластаўкі, тры кілямэтры адсюль. А перад тым расправіўся зь мірнымі сялянамі ў вёсцы, што была за пяць кілямэтраў.

Як людзі апавялі, дзеянні Бэргдорфа не былі выкліканыя ваеннай неабходнасьцю. Яго малявалі як чалавека, у чыёй практыцы было пазьбягаць сустрэч з партызанамі, але які быў спэцыялістам у гвалце й рабаваньні насельніцтва, якое сам жа ж павінен быў абараняць.

Пэўна што бэргдорфаўскія хлопцы мусілі ўхваляць густы ды ўцехі свайго камандзіра, у якія для разнастайнасьці ўводзіліся масавыя оргіі з тутэйшымі дзяўчынамі, карныя выправы, разбой і пажарышчы.

З ходам гэтай вайны людзі ўжо перасталі дзівавацца, як жа былі магчымыя гэтакія рэчы ў краіне, дзе жыла нацыя, што спрадвеку цаніла закон і парадак, а не дзярлівасьць, як асноўныя стаўпы існаваньня.

Ні ў Сталіна, ні ў Гітлера не было іншых намераў адносна тутэйшага насельніцтва, адно як карыстаць яго крыніцай дармовай рабскай сілы. Абое дыктатары разглядалі гэты няшчасны край годным толькі для будучай калянізацыі. І дзейнічалі яны адпаведна. Мясцовыя ўлады кіравалі ў сваіх дамінёнах агнём і мячом і паводзіліся, як найвышэйшыя вырашальнікі жыцця і смерці ўв адносінах да тутэйшых.

Шулаўцы дабраслаўлялі кожную пражытую гадзіну і вусціліся перад кожнай, што надыходзіла. Захад сонца мог азначаць візыту лясных гаспадароў; сьвітанак мог прынесці немцаў ці іхных памагатых. Па часе партызаны настолькі асьмялелі, што зьяўляліся пры дзённым сьвятле, як было у той дзень, калі яны наважыліся выказаць сваё незадавальненне Марынай школай.

Сьнег ужо пакрыў палі, сады і лясы. Зіма прыйшла ў Шулы раптоўна, але ўпэўнена. Цяпер вяскоўцы навастралі свае вушы, каб учас злавіць шолах конскіх капытоў, ці амаль чутны рып саней, ці выпадковую гаворку няпрошаных гасьцёў. Любы сабачы брэх у начной цішы мог азначаць набліжэньне ненавісных рабаўнікоў ці карнікаў.

Неяк позна ўвечары, калі ў Аксіньінай хаце мігцеў слабы агеньчык, змагаючыся за сваё жыццё на кончыку самаробнага кнота, умакнутага ў скрыню з каштоўнай газай на дне, Марыя няньчыла малую Аленку. Дзіця крэпка прастыла, яно плакала, кашляла, не давала Валодзю заснуць.

Маці падмяла падлогу і выйшла на двор па дровы, як раптам пачула гукі з дарогі, што йшла ад гасьцінца да вёскі. Хутка ўжо сабачы брэх разнёс гэтую вестку па ўсёй вёсцы. Аксінья ўраз забылася, навошта выбіралася на двор, і пабегла назад у хату папярэдзіць дачку.

— Партызаны, Маня! — прашаптала яна з жахам, усё трымаючыся за клямку і ня ведаючы, што ж рабіць. Не падавалася ёй, што шуц-паліцаі маглі б заявіцца ў такі позьні час.

— Дзе, мама? — спыталася Марыя.

— Ды во на вуліцы. Я бачыла іх, двух заладаваных саней, мо і болей. Божа мой, злітуйся Ты над намі, захіні нас ад ліхога.

Яна перахрысьцілася і пачала чытаць малітвы, узняўшы вочы да іконаў у куце над сталом.

Марыя кінула ўстрыжаны пагляд на дзьверы і зноў стала калыхаць і супакойваць Аленку. Будзе, што будзе, вырашыла яна, што ўжо тут можна зрабіць...

У снях зашаркалі цяжкія боты, і дзьверы шырака расхінуліся. Марыя выглянула з-за перагародкі пабачыць, хто тут уваліўся.

І раптам аслупянела, ня верачы сваім вачам.

Твар чалавека наперадзе быў болей чым знаёмым.

Ня можа быць!

Маці таксама азірнулася й залыпала вачыма, каб пераканацца ў тым, што яны бачаць.

Мужчына ў паліцайскай вопратцы ўвайшоў у хату, як гаспадар гэтага дому, за ім тут жа з'явіліся яшчэ двух.

Аксінья больш не магла стрымацца. Кінулася да мужчыны й пачала запрашаць яго. А ён з аўтаматам напярэвес так і стаяў, уладарна калыхаючыся на пятках.

— Ваня, даражэнькі, няўжо гэта ты?

Ягоны адказ прымусіў яе схмянуцца.

— Ты што, старуха, знаеш, как меня зовут?

— Так-так, ты ж Ваня Калпакоў, той што...

— Меня зовут Бэргдорф! — аб'явіў ён, зьняважліва адапхнуўшы жанчыну ўбок, быццам надакучлівую муху.

Аксінья аслупянела. Ці гэта той чалавек, якога яны даглядалі, якому вярнулі здароўе, ці яна памыляецца? Няпэўнасьці была невыноснай. З трывогай у голасе яна зноў прамовіла:

— Ванечка, міленькі... хай зь ім, як ты завесься цяпер. Для нас ты сябар, якому мы некалі дапамаглі...

— Заткнись, дура старая! — зароў сяржант. — Перестань тут лепетать, скажи лучше, где твоя дочечка, недотрога эта.

Гаворачы так, ён азіраўся па пакоі. Аксінья, разгубленая, разглядала яго бліжэй. У мундзіры мышынага колеру, зь сяржанцкімі пагонамі, ён цалкам розьніўся ад таго слабога, параненага, закрываўленага стварэння, якое яны ўсцягнулі са свайго ганку ў хату. Зрэшты, да таго ж ён быў п'яны й небясьпечны. Аксінья ніяк не магла знайсці тлумачэнняў ягонай грубасці. Густыя цёмныя валасы, што выглядалі з-пад пілоткі, тонкія вусы, рукі ў бакі, шмэйсараўскі аўтамат на правым плячы, уладны голас, прызвычаны да неадкладнага падпарадкавання, — ці гэта той чалавек, які ператварыўся з таго слабака?

І гэта той самы чалавек, якога лічылі карай па ўсёй акрузе?!

За перабіўкай, трымаючы Аленку, стаяла Марыя, калоцячыся са страху. Умомант яна ўжо пашкадавала, што пабілася зь ім у леснічоўцы. І цяпер ягоныя крыважэрныя вочы — наколькі яна магла бачыць адсюль — шукалі яе.

Аксінья як бы не заўважыла ягонага пытання і зь вялікім намаганьнем рызыкнула супакоіць яго. Сьмела падышоўшы, узяла за руку, паспрабавала ўсадзіць за стол.

— Ванечка, сыноч... Так рада, што ты зайшоў. Зрабі нам ласку, будзь нашым госьцем, сядай тут... І вы таксама, — яна запрасіла і тых двух узброеных, што стаялі ля дзьвярэй і выразна выяўлялі вялікую зацікаўленасьць у тым, што зьбіраецца рабіць іхны камандзір далей.

Бесцырымонна Бэргдорф зноў адшпурнуў жанчыну ўбок, і Аксінья адляцеўшы да сьцяны, бразнулася аб лаву.

— Сука старая! — зароў паліцай. — Я задал тебе вопрос: где твоя дочь? Мне пора рассчитаться с ней.

Без далейшых цырымоніяў ён накіраваўся ў спальню, дзе стаяла Марыя, прыціскаючы Аленку да грудзей.

— А, вот ты где, мой милосердный ангел! — усклікнуў ён з наўмыснай радасьцю. — Ты что, не рада меня видеть? Я же говорил тебе, ты еще увидишь меня, и вот я тут. Теперь запомни: здесь не лесничевка. Здесь я хозяин.

Ёй не было куды падзецца.

Як ён увайшоў, зараз схапіў яе за руку. Завязалася валтузьня. Падонак выхапіў дзіця і шпурнуў яго долу.

Нялюдзкі лямант запоўніў хату.

— Ваня, не чапай яе! Ваня! — закрычэла Аксінья.

Яна хапала яго рукамі, намагаючыся адцягнуць нелюдзя ад дачкі.

Марыя, чый жах узняўся да адчаю разьдзіраючым вушы енкам ейнае дзіцяці, павісла на руцэ паліцай, як ён пінаў каваным ботам пісклявы скрутак пад сваімі нагамі. Аксінья цягнула яго за прыпол мундзіра.

Ён разьюшана зь сілай завярнуўся, і абедзьве пакаціліся па падлозе. У той жа момант у маленечкім пакоі выбухнула, як бліскавіцай.

Марыю скасіла з ног, і сьвет павольна паплыў у цемру...

7

АБУДЖЭНЬНЕ

Марыя паспрабавала расплюшчыць вочы. Вейкі былі цяжкія, бы налітыя сьвінцом. Вялікім намаганьнем яна падняла іх і заплюшчыла зноў.

Цяжкая млоснасьць пры першым вяртаньні да жыцця пераканаўча варажыла, што паўторная спроба таксама зьнясіліць яе.

Засмужанымі вачыма, зьнямогла яна паводзіла па нізкай драўлянай столі, якую падпіралі негабляваныя бярвёны. Праміж шурпатых, пакрытых імжой дошак працісквалася зьмерзлая зямля. Шэрыя, запыленыя промні святла сцэджваліся няведама адкуль, недзе ззаду з па-над ейнай галавы.

Гэта была зямлянка, памерам зь вялікую гасьцёўню. Чатыры ложка стаялі з аднаго боку, чатыры — з другога, між імі заставаўся вузкі праход. Поруч Марыі ляжаў мужчына, ладна накрыты, так што Марыя не магла пабачыць ягонага твару.

Ейны розум змагаўся за прытомнасьць, вагаючыся між падсьвядомасьцю й рэальнасьцю. Усё здавалася несапраўдным, настолькі розьнілася ад таго, што яна бачыла, прасынаючыся, дзе жыла раней, што яна зноў правалілася ў паўзабыцьцё.

Калі яна ачуняла пазьней, яна ўжо ясна ўбачыла ўсё, што ейны засмужаны розум адбіў тады ў падсьвядомасьці.

Яна ляжала, накрытая цяжкой коўдрай. Цяпер яна паспрабавала паварушыць сьцёгнамі й раптам моцны боль разануў у левым баку. Ніжэй рэбраў яна ўся была забінтаваная. Правай рукой яна пачала ўважліва абмацоўваць сябе пад коўдрай. На жываце вытыркоўвалася шчыльная таўстая перавязка. Але ногі рухаліся вольна, без перашкодаў.

Пасьля гэтых знаходак Марыін розум праявіў далейшую цікаўнасьць.

Яна паспрабавала ўспомніць.

Але пранікнуць празь цемру забыцьця, зь якой толькі што выкараскалася, аказалася ня так лёгка. ...Адчайная бойка ў хаце... Аленчын крык... а потым... Успышка грымотнай бліскавіцы!... І ўвушшу зноў паўсталі пранізьлівыя энкі й лямант ейных дзяцей у той жажлівай агоні...

Яна ўрапт хапіла паветра й задыхнулася, як ейныя грудзі цяжка зайшліся. У левым баку разануў востры боль і поўнасьцю пабудзіў яе. Тады яна сьцішылася й ляжала, прыслухоўваючыся да галасоў знедкуль звонку. Але яны сталі заціхаць, разам з гукамі крокаў, што адыходзілі прэч. Шостае пачуцьцё падказвала ёй, што нехта мусіць быць там, побач зь зямлянкай.

Хто? Ворат ці сябар?

Перабраўшы верагоднасьці, яна вырашыла: чырвоныя парызаны.

Чаму яна тут? І дзе ейныя дзеці й маці?

Дык што ж адбылося ў тую ноч? І колькі часу яна ўжо тут? ...Калі яна прачнулася наступным разам, першае, на што трапіў ейны пагляд, была постаць жанчыны, што сядзела, нахіліўшыся на лаве ў куце. Пад сьвятлом ад газавай лампы жанчына праглядала нейкія паперы, і Марыя выразна бачыла рысы ейнага твару, як бы абрысаваныя месячным сьвятлом. Галава была плотна абвязаная хусткай, і ўся ейная постаць выяўляла спакой. Карціна падалася такой нерэальнай, што Марыя залыпала вачыма, каб прагнаць свой сон. Не, гэта быў ня сон.

Патрэсканыя губы й засмаглае горла спанукнулі Марыю прайвіць нейкія прыкметы жыцця.

— Вады... — ледзь прашамкала яна.

Постаць за сталом заварушылася, паднялася й падышла да яе. Жанчына ўважліва паглядзела на Марыю.

— Ну, вось ты і ачуняла. Не варушыся й не размаўляй. Я прынясу табе вады й паклічу лекара. Ён казаў паклікаць яго, як толькі ты апрытомнееш.

Мяккім, пяшчотным голасам яна мелася супакоіць Марыю.

— Дзе я? ...Хто вы? ...Дзе мае дзеці й маці? — узрушана шаптала адылі Марыя.

Твар жанчыны выяўляў мацярынскую спагаду.

— Я ж табе кажу: не варушыся й не гавары. Бачаць нябёсы, мы ўжо ледзь цябе не пахавалі. Чакай, я прынясу вады.

Яна завярнулася й выйшла.

Празь нейкі час яна вярнулася, разам зь ёй увайшоў каржакаваты мужчына з густой барадой і добразычлівым тварам. Жанчына бяз словаў паднесла да Марыіных вуснаў кубак з халоднай вадой, прыўзняўшы ейную галаву на падушцы. Пакуль Марыя павольна падзіла ваду, жанчына гаварыла:

— Маё прозьвішча — Пруднікава. Я — медсястра тут. А гэта наш доктар, Посьнік. Ён зараз паглядзіць цябе.

Пруднікава саступіла ўбок, і Посьнік падсунуўся да Марыі. Гэта быў мужчына гадоў сарака. Ён праверыў пульс і прамацаў бінты пад коўдрай.

— Ну, як чуюсь? — голас у яго быў спагадлівы.

— Я нават ня ведаю, доктар, — адказала Марыя ціха.

— Пульс усё яшчэ высокі, — працягваў доктар, гледзячы на свой наручны гадзіннік. — Ніякіх напружваньняў, нават не размаўляць. Адно ляжаць ціха.

— Доктар, што са мной?

— Мы дасталі дзьве кулі. Ты згубіла столькі крыві, што не было ўжо ніякай надзеі, што ты выкараскаеся... Якая ў яе тэмпература, Пруднікава?

— Усё яшчэ высокая. Я мерала дзьве гадзіны таму. Памераць зараз?

— А дзе, доктар... дзе я? — падхапілася Марыя.

— Сярод сябраў. Не хвалюся, — патлумачыў доктар коротка.

— Партызанаў?

— Так. Яны выратавалі табе жыццё. Але на жаль...

— Дзе мае дзеці й мама? — Марыя хапіла доктара за рукаў, прыгатаваўшыся да самага горшага.

— Я ж сказаў, табе нельга хвалявацца. Ты яшчэ не перайшла крытычны стан. Будзеш паслухмянай — хутчэй ачуняеш.

Тое, што ён пазьбегнуў адказу на пытаньне, а таксама пабачкоўску спачувальны выраз ягонага твару гаварылі болей за словы.

Марыя зразумела.

Жахлівае ўсведамленьне пранізала яе наскрозь. Па знямоглым целе прабеглі гарачыя й халодныя хвалі, у галаве замуцілася. Вусны ейныя заварушыліся, але ніякага гуку не зьявілася. Замест яго выкаціліся дзьве гарачыя слязіны з распухлых вачэй. Марыя заплюшчыла іх...

Наступнай раніцай яе пабудзіла нешта гучнае. Усе ложка і ў зямлянцы былі занятыя. Адзіны мужчына, што тады быў побач зь ёй, цяпер зьнік. Лекар, Пруднікава ды яшчэ адна жанчына, якую Марыя ня бачыла ўчора, размаўлялі ціха за два ложка далей ад яе. З абрыўкаў іхнай гаворкі Марыя зразумела, што яны гавораць пра тое, куды й як прыняць новых параненых. Пэўна, недзе адбылася моцная бойка зь немцамі.

Маладзейшая жанчына стаяла насупраць выхаду, і Марыя добра ўбачыла ейны сілуэт: прыгожы профіль і бялявыя валасы, што выглядалі такімі сьвежымі, у зялёнай пілотцы з чырвонай зоркай. Яна ўважліва слухала, што гаварыў ёй лекар, час ад часу ківаючы галавой ув адказ.

«Што за дзяўчына? — стала шукаць Марыя ў сваёй памяці. — Здаецца, недзе бачыла яе раней...»

І раптам у памяці ўсплыў вобраз адной істоты — апошняй, каго Марыя хацела б пабачыць яшчэ раз у сваім жыцці.

8

ВУЛЬГАРНАЯ ПРЫГАЖУНЯ

З добрай доляй гіроніі адна беларуская казка апавядае, як Творцу падчас стварэння жывёльнага й птушынага сьвету раптам не хапіла начыння.

Вось якраз тады Нябесны Гаспадар хуценька вынайшаў і адразу ўпершыню ўвёў у дзеянне закон кампэнсацыі. Менавіта тады за адсутнасць разумовых здольнасцяў бык быў кампэнсаваны моцнымі рагамі, за недахоп смеласці і сілы зайцу дасталіся хуткія ногі, а непараўнальны пясняр лесу салавей, ніякаваты з выгляду, быў узнагароджаны надзвычайным голасам.

Калі пакорпацца ў лябірынтах жыцця і выцягнуць на сьвет Божы розныя тыпы чалавечых характараў, улучна з так званым чалавекам нармалёвым, можна ўпэўнена западозрыць, што Творца — насуперак сьцьвярджэнням Бібліі — прыклаў той самы закон і тады, калі вырабляў чалавека.

Ад таго яшчэ часу Адам усё вывучае штодня і намагаецца вытлумачыць разнакасныя вартасці і заганы Евы. Заўзятыя рупліўцы гэнай навукі часам нават могуць быць шчодро ўзнагароджаныя за свой імпэт: сярод кветак жаночых клюбавых такі можна яшчэ напаткаць тое, што называецца ідэальным выпадкам — дзяўчына, у якой бы так ёмка спалучаліся процілегласці паміж ейнымі фізічнымі і духоўнымі якасцямі.

Марыя Каравай сустрэла такую дзяўчыну ў школе, хаця, зрэшты, ёй ніколі не прыходзіла на розум практыкаваць зь сябе даследчыка-аматара ў гэтай хітрасплеценай навуцы чалавечых душаў. Штодня занятая авалоданнем розных галінаў навукі, яна не звяртала аніякай увагі на нейкую Ларысу Войнік — ажно да дзявятай класы, калі ўсё ж давялося яе заўважыць. Бо менавіта на ёй, на Марыі, адбіліся разнакія дэфекты характару гэнай дзяўчыны.

Выгляд Ларысы ня мог ня ўражваць зь першага пагляду. У свае шаснаццаць яна была ўжо дзеўка ў саку, і, здаецца, нават школьная сукенка акрэслівала буйнасць ейнай прыгажосці. Можна рызыкнуць і параўнаць Лару зь нейкім рэдкім відам, што бывае раптам прарасць сярод таго травастоя за дварамі, якога тут процьма, у гэтай сельскай краіне. Нават даволі пераборлівы мастак знайшоў бы ў ёй удалы аб'ект, каб унесмяроціць яго для будучых пакаленняў.

Пекную, добра зладжаную постаць дапаўняў прыгожы тварык з блакітнымі вочкамі й русымі валасамі. Любы касмэтоляг даў бы добрую манэту, каб папрактыкаваць сваё мастацтва на гэтым твары, зробленым бы на замову, і спатрэбілася б толькі пара ўмелых дотыкаў майстра, каб прадставіць яго сьвету ў поўнай дасканаласьці.

Але ў савецкім грамадстве, дзе жанчыны жылі як цяглавыя коні — клалі цэглу, варылі сталь, аралі зямлю, — не было месца для цэнтралізаванай вытворчасці касмэтыкі для прыгожага полу. Школьніцам нават забаранялася карыстацца памадай для вуснаў. Так што прыгажосьць, што дасталася Лары, была цалкам ня штучнай, а ейнай собскай, прыроднай.

Пэўна ж, натуральна чакаць, што прыгожыя стварэнні й жывуць, і паводзяць сябе прыгожа.

Але... У выпадку з Ларай вы будзеце поўнасьцю расчараваныя, бо яна была да такой ступені амаральная, што нават ужо й не хавала заганаў свайго характару. Сьціпласьць — гэты істотны падмурак вонкавага шэдэўру — у ёй цалкам адсутнічала. Дзяўчына была агрэсіўнай і зьняважлівай, грубай і нахабнай. Калі й былі ў ёй якія дабраяжасьці ад нараджэньня, то й яны ня мелі ніякага шанцу для разьвіцьця ў дзяржаўным дзіцячым доме.

Так, выхаваная савецкім грамадствам, у дзіцячым доме, так ніколі й ня зьведаўшы ні сямейнага цяпла, ні хрысьціянскай маралі, яна практычна стала ўвасабленьнем шматлікіх этычных вычварэньняў гэнага грамадства. Так што ў Ларыным выпадку клясычная марксісцкая догма аб тым, што чалавека выходзіла атачэньне, можа быць выкарыстаная для доказу поўнай безгрунтоўнасьці гэнага самага савецкага атачэньня.

Назіраючы за Ларай у школе ці па-за ёй, хацелася падысьці ды па-бацькоўску параіць: «Паслухай, дзяўчына, ну ня будзь жа ты такой грубай. Ты ж такая прыгожанькая, але твае паводзіны й язык твой брыдкі псуюць усё на сьвеце. Ну, стрымлівай жа ты сябе, будзь сьціплай, добрай дзяўчынкай, і ўсе будуць адно захапляцца табой».

Калі Лара гаварыла ці нешта рабіла паўсядзённае, ейны твар, які ў спакоі быў сама анэльская нявіннасьць, набываў недаравальную брыдоту. Ня дзіва, што хлопцы-аднакашнікі цэлы час намагаліся зацягнуць яе ў кусты, як нейкую вулічную бадзюгу, якой яны яе й лічылі. Па вакрузе пайшлі розныя погудкі, калі яна, яшчэ вучыўшыся ў школе, рассупоніла сваю цягу да мужчынскага полу. Колькі там было праўды, у тых гісторыях, сказаць

цяжка, але тут варта прыгадаць унівэрсальную прымаўку, што дыму без агню не бывае.

Лара ўспрымала як належнае тое, што была здольная прыманіць хлопцаў папросту адным кіўком пальца, і ў гэтым, як потым аказалася, і палягалі карані ейнага разладу з Марыяй. Хлопцаў, што спачатку былі прывабленыя ейным зьнешнім выглядам, потым адварочвала ад яе з-за ейнага паскуднага характару, манер і паводзін, і тыя як правіла тады аддавалі перавагу кампаніі з Марыяй. Адна з самых прывабных дзяўчын ў школе, Марыя была і сьціплай, і лагоднай — а менавіта гэтых якасьцяў Лары й не хапала. А яшчэ яна была й стараннай навучэнкай і абганяла ў клясе ўсіх.

Ларына пэрсона не вытрымлівала ніякіх параўнаньняў. Напханая лжывымі каштоўнасьцямі, ускормленая брыдотай савецкай этыкі, дзе бацькі, дзяды й Сам Бог сталі непатрэбнымі выгнаньнікамі, аблыганымі й апляванымі, яна ніяк не магла спасьцігнуць, як нехта прыгожы, як Марыя, мог бы валодаць здаровымі маральнымі якасьцямі.

Гэты фронт мусіць быць зьліквідаваны, вырашыла Лара. Мусіць жа быць нейкі бруд, у якім трэ вываляць гэтую дзеўку й дыскрэдытаваць яе на любы спосаб.

І вось неяк раптам Марыя заўважыла, што, пэўна, зрабілася мішэньню нейкіх плётак. Хлопцы, што раней паважна ставіліся да яе, цяпер ледзь прыхоўвалі шматзначныя, юрлівыя позіркi, некаторыя нават асьмельваліся адкрыта рабіць прапановы. А Лара стала зьдэкліва высьмейваць яе перад усімі аднакляснікамі.

Спачатку Марыя была агаломшана, нічога не разумеючы. У сваіх паводзінах яна ня бачыла ніякіх падставаў для такіх брыдкіх плётак. Тады яна вырашыла пакапацца глыбей і пашукаць крыніцы гэткай навалокі. Гэта было ня так цяжка зрабіць: усе ніткі вялі да аднаго клубка — Ларысы Войнік.

Сябры парайлі Марыі паведаміць пра Ларыны нізкія звады ў камітэт камсамолу. Тэарэтычна, прынамсі, гэты ворган мусіў быў стаяць на варце маральнага кодаксу камуністычнай моладзі. Паразважыўшы, яна не пагадзілася, бо баялася быць уцягнутай у яшчэ большае балота.

Такім чынам Марыя не прыняла Ларынага выкліку, а проста старалася, як магла, як бы ні было часам цяжка, не зьвяртаць увагі на ейныя гідкія намовы.

Каб прывесьці гэтую заражаную сытуацыю да выбуху, быў патрэбен кнот — і ён зьявіўся на сцэне ўв асобе Віктара Вясёл-

кі, сына новага начальніка чыгункі, які толькі што пераехаў у іхны горад.

Віктар быў адным з тых хлопцаў, каго можна было справядліва назваць прыстойным чалавекам, інтэлігентным, ветлівым, дружалюбным і да чорцікаў прыгожым. Што да поўнага камплекту ён валодаў і добрым пачуццём гумару, і дастатковай разважлівасцю, каб падабацца кожнаму. Карацей кажучы, ён быў тым, каму проста на раду было напісана быць на вёсцы першым хлопцам.

Лара зараз жа паклала вока на новапрыбыша; дзеўка вырашыла, што такі цэнны тып ня мусіць выслізнуць зь ейных рук. Што да Марыі, то Лара не прамінула яе папярэдзіць:

— Трымайся далей ад Віктара. Ён — мой. І толькі паспрабуй стаць на маім шляху!

— Не хвалойся, — адказала Марыя з пэўнай доляй паблажкі. — Забірай яго сабе. Нават больш: калі ён і прыйдзе да мяне — я завярну яго да цябе назад.

9

МАЁЎКА

Тым часам мясцовыя партыйныя й камсамольскія заўзятары спарадзілі новую ідэю.

Паколькі сонца, вада й сьвежае паветра па праве належаць рабочым і сялянам, вырашылі яны, то няхай гэтыя сілы прыроды цяпер і папрацуюць дзеля здароўя людзей і прагрэсіўнай пралетарскай культуры такім жа чынам, як даўней галодныя, прыгнечаныя й абражаныя масы гнулі сьпіны дзеля матэрыяльнага ўзбагачэння сваіх буржуйскіх гаспод.

У здравым целе — здаровы дух. Вось дзеля гэтай мэты й трэ запрэгчы сонца, ваду й сьвежае паветра. Такім чынам, у мудрых галовах мясцовых партыйных кіраўнікоў нарадзіўся геніяльны плян грандыёзнага пачыну пад назвай «Культура — в массы».

Адным чэрвеньскім адвячоркам адбылося яднаанае паседжаньне Гарадоцкіх камітэтаў партыі й камсамолу. Сакратар гаркаму, эгаістычны й пыхлівы кар’ерыст, гатовы на ўсё дзеля свайго прасоўвання па бюракратычнай лесвіцы, акрэсьліў свой плян з адпаведнай доляй пампэзы, матывуючы яе сваёй бескарысьлівай зацікаўленасцю ў імклівым прагрэсе сацыялістычнай культуры.

Пасья довадаў ды тлумачэнняў сваёй канцэпцыі шырокага фронту культурнай працы сярод неўспрымальных да прагрэсіўных ідэй беларускіх мас ён абрысаваў свой плян дэтальна. Грандыёзнае мерапрыемства пад назвай «Культуру — в массы» мела адбыцца ў наступную нядзелю. Сябры партыі й камсамольцы зарганізуюць шырокую агітацыйную кампанію, каб сагнаць пабольш народу, асабліва моладзі, і тыя змогуць шчыра выявіць сваю волю да калектыўнага культурнага адпачынку.

Месца, дзе гэная вялізная зборня мела адбыцца, было запланавана на ўскрайку гораду, там, дзе выгін ракі ўтвараў вялікі поплаў, які з другога боку быў акружаны лесам. Парадак правядзення клопату не выклікаў. Вядома, мусіла быць прамова, прачытаць якую ўзяўся сам сакратар гаркаму. Астатнюю праграму плянавала запоўніць маладзёвая агітбрыгада — група разнакіх, сваёй гадоўлі талентаў, зарганізаваных на разе, каб песнямі, танцамі, дэклямацыямі ўсялякія здабыткі й дабрадзейнасьці расейскага каляніяльнага рэжыму прапагандаваць.

Ідэя задаволіла ўсіх. Зь нязначнымі папраўкамі плян з энтузіязмам быў прыняты. На тутэйшую камсамолію й піянерыю было ўскладзена правядзеньне двухдзённай агітацыйнай кампаніі.

За два нястомныя вечары маладзёны паабклеівалі гарадзкія слупы, сьцены, платы, дзьверы вялізнымі плякатамі. Па вуліцах з паходнямі, рэчоўкамі маршыравалі атрады, ствараючы такі вэрхал, падабенства якому за ўсю сваю даўгую гісторыю горад ніколі ня чуў.

У нядзелю апоўдні школьныя ды прафсаюзныя калёны з плякатамі «Культуру — в массы», «Трудись и отдыхай культурно», «За детство счастливое наше спасибо Великому Сталину!», «Пусть всегда светит солнце Сталинской Конституции!» пасунуліся да зарганізаванай пляцоўкі на беразе ракі. З усіх бакавых дарог і сьцежак цягнуўся натоўп да месца маёўкі. Наперадзе ўсёй працэсіі калыхалася ў масластых руках юнакоў вялізная, пагрозлівая выява крамлёўскага дэспата.

Вельмі хутка выявілася, што плян грандыёзнага савецкага мітыngu трашчыць па ўсіх швах. Нават пакуль яшчэ не пачалася афіцыйная частка, людзі рассыпаліся па лузе, паскідалі зь сябе апранахі і, кінуўшыся ў чыстую, прахалодную ваду, ва ўсю асалоду цешыліся са сваіх бязглуздых забавак, што тыя сабакі, спушчаныя з ланцуга.

Партыйнае й камсамольскае начальства сабралася на адмыслова збудаванай трыбуне й, абменьваючыся надзьмутымі пагля-

дамі, пазіралі на тое, што яны былі прымалі за шчыры энтузіязм да іхнага так старанна зарганізаванага мерапрыемства.

Урэшце хрыплы голас чырвананосага — з пахмелья, відаць, — вядучага зрабіў спробу прыцягнуць увагу народу да праграмы, што мелася ўжо пачынацца. Некалькі разьзяўротаў, больш з прычыны нейкага шуму, чым з зацікаўленасці, падышлі да трыбуны, вакол якой стаялі зарганізаваныя школьнікі, хаця асататня бальшыня так і засталася рассыпанай па лузе. Безь ніякай зьбянтэжанасці сакратар гаркаму, як той дасьпелы, надзьмуты індык, што гарцуе да самкі, пачаў сваю ўступную прамову.

Належным чынам ушанаваўшы бясконцую дабрыню й нястомную мудрасць «великого вождя и учителя всех народов», ён пачаў пераліваць ваду дабраславеньняў савецкага рэжыму. Адно ў сацыялістычнай краіне, дзе ўсё створана для чалавека, — такой як СССР — ёсць усе магчымасці для людзей адпачываць культурна. Але дзеля таго, каб ахапіць і скарыстаць плёны сапраўднай савецкай культуры, што вось-вось узйдзе над гарадоцкім пралетарыятам і калгасамі, людзі мусяць мець здаровае цела, бо — як сказаў адзін вялікі марксісцкі мудрэц — «в здоровом теле — здоровый дух». А таму мясцовыя партыйныя органы, а найбольш сам прамоўца, будуць прыкладаць усе свае намаганні, каб несці культуру ў масы. Гэты вялізны сход — толькі пачатак.

Калі б сакратар райкаму завяршыў сваю прамову на гэтай кропцы, гісторыя ўсяго дня магла б быць запратакаляванай па-іншаму. Але ён ня быў тым, хто здольны замерыць мяжу злоўжываньню хліпкім цяпеньнем сваіх слухачоў. Ён усё балбатаў з тым жа дарэмным запалам, і шаблонны, ханжаскі ўра-патрыятызм недарэчнай прапаганды атручваў жыватворны подых прыроды, урываючыся ў высокія сьпелыя жаўрукоў, што ўзносілі свае слаўныя гімны Творцу.

Тыя, што былі бліжэй да трыбуны, з урачыстым маўчаньнем рабілі выгляд, што ўважліва слухаюць гэтую надакучлівую траскатню, жадаючы, каб ён скарэй ужо яе скончыў і яны маглі б далучыцца да тых, што асалоджваліся дабротамі залатога вясенняга дня. Як быццам ув адказ на іхныя жаданні, прырода сама падала сваю вялікадушную руку: вялізны плякат з выявай Сталіна, утыркнуты ў зямлю, падхапіла парывам ветру й шпурнула долу.

Сярод слухачоў вакол трыбуны гэтая падзея спарадзіла выбух рогату, выкліканага ўсьведамленьнем такіх цалкам магчымых непрыстойных абставінаў, у якіх можа аказацца іхны абрыдлы

дэспат-ідал. Начаьства на трыбуне завярнулася, прамоўца змоўк; ягоны моцна сьціснуты кулак, што быў ужо гатовы акрэсьліць нейкую важную ідэю, завіс у паветры. Зьбянтэжаны, ён аглядаў тую сумятню, што тут усчалася. Урэшце, вусаты, з рабаціньнем партрэт дыктатара ўзьняўся зноў над колам высокіх чыноў.

Сакратар гаркаму, паспрабаваўшы аднавіць сваю велічную прамову, бадай што быў вымушаны скараціць яе. Ва ўсякім разе, голас ягоны задрыжэў і пацішэў, самаўпэўненасьць і пампэзнасьць зьніклі, а ягоныя цёмныя вочы рыскалі па тых, хто стаў перад ім, быццам вышуквалі тых дзёрзкіх, хто быў наважыўся сьмяяцца з такой катастрафічнай падзеі. Заікаючыся, ён завяршыў прамову тыповымі камуністычнымі заклікамі пад гучныя аплядысмэнты таварышаў побач зь ім і пад жывдзенькі пляскаць асноўнай аўдыторыі.

Пасьля караценькага перапынку пачала свой выступ агітбрыгада. У духу старой колькіразовай разьвядзёнкі, што чарговы раз стаіць перад ЗАГСам са сваім новым мужам пад руку, яны сталі карміць нешматлікіх слухачоў сваім затасканым прапагандысцкім «мастацтвам». Адзін за адным, па двух і па трох, незаўважна — наколькі гэта магчыма для чалавека — людзі пацягнуліся ад гэнай гулянкі; яны пазьбіваліся ў купкі і, урэшце, наляглі на ежу й пітво, што прынеслі з сабой. Урэшце, калі правішчэла фінальнае «Да здравствует Сталинская Конституция!», людзі ўздыхнулі з палёгкай.

Пасьля кароткай пярэравы маладзёвая аркестра пачала йграць факстрот, і вось цяпер плошчу вакол трыбуны запоўнілі пары, што закружыліся ў танцы, некаторыя ўжо доволі падпітыя.

Было ўжо далёка за палудзень.

10

ДВУБОЙ

У міжчасе прыгожая, сьвежая, спакусьлівая, хцімая Лара хадзіла па руках. Ёй не бракавала ўвагі з боку чарады ейных кавалераў, многія з каторых намагаліся зацягнуць яе ў суседні лясок — як бы пагуляць на прыродзе. А Лара так і цешылася са сваёй распусьцю, цалкам непрыстойнай для навучэнкі тутэйшай школы. Наўмысна — без сумневу — хлопцы велікадушна частавалі яе гарэлкай.

Але падчас разгару п'янай гулянкi нехта спытаў яе, дзе ж Віктар; умомант схамянуўшыся, яна паазіралася вакол і, змяніўшыся з твару, злосна, вульгарна сплюнула:

— Чорт! Напэўна ж тая курва пацягнула яго кудысь у лес! Гэй, хлопцы, хадзем пашукаем яе? От, правучу я яе, гэтую правільную дзяваху, гэтым разам!

Ніякіх спануканьняў больш не спатрэбілася. Быццам прагучэў прагна чаканы сыгнал. Ігрышча, што мелася зараз адбыцца, па відовішчнасьці абяцала перамагчы той канцэрт, што вытужвала зь сябе агітбрыгада.

А тым часам у цяньку пад кронай вялізнага дуба, безь ніякай ліставай заслоны ад прагных, цікаўных вачэй, напалову лежачы, абапіраючыся на локці, Віктар і Марыя гаманілі сабе й сьмяяліся.

Апранутая ў тую амаль стандартную квятастую сукенку, што безь ніякага выбару маглі дазволіць сабе савецкія пакупацелькі, Марыя ўсё адно была вельмі прывабнай для Віктара. Яму найперш падабаліся ейная сьціпласьць ды поўная адсутнасьць у ёй той ганарлівасьці, што выяўлялася ў іншых самаўпэўненых дзяўчатах, ад якіх ён ужо пасьпеў так стаміцца. Больш за тое, яна была досыць разумнай і кемлівай — якасьць такая рэдкая сярод дзяўчат-падлеткаў — каб падтрымліваць цікавую размову й цешыцца з добрага жарту ці байкі, якіх у Віктара, здаецца, было поўна на ўсе выпадкі жыцця.

Марыі хлопец падабаўся. Ён неяк вылучаўся сярод звычайнай, дуркаватай школьнай чарады. Ён расказваў ёй шмат цікавага аб розных далёкіх мясцінах, што бачыў у сваіх паездках па краях, якія называў «наша неабъятная родина». Высокае становішча «снабженца» ягонага бацькі на чыгунцы дазваляла ім шмат вандраваць.

Марыя падазравала, што Віктар пазнаў ужо колькі дзяўчат, хаця ён ніколі не падыходзіў да яе чыста з такім намерам наўвеце. А яна ня мелася ні завабіць яго, ні адштурхнуць, хаця думка, каб прыняць Ларын выклік, часта спакушала тое каліўца ганарлівасьці, якім яна ўсё ж валодала.

Было адно ў Віктары, што інтрыгавала яе й палохала. У ягоных шматлікіх гісторыях, байках і анэкдотах даволі багата было зьведлівага, хвосткага ўв адносінах да ўсемагутнай сілы ў краіне — да Камуністычнай партыі. Але Марыя не адважвалася вышукваць вытокі Віктаравай дзёрзкасьці. Тая шчырасьць, зь якой ён паведамляў ёй усе свае антырэжымныя выпадкі, часам прымушала яе падазраваць, што ён прынадзваў яе адкрыць

ейныя собскія меркаваньні што да гэтай тэмы. Ва ўсякім разе, чулася яна спакайней зь ім сам-насам, чым пры людзях, хаця б каб нейкі небяспечны жарт раптам не сарваўся зь ягонага языка. Адылі пры людзях Віктар не дазваляў сабе такой разьвязнай свабоды і трымаў язык за зубамі.

Цяпер, сядзячы пад дубам, Віктар якраз заканчваў адзін са сваіх лупцавальных вершаў разгромным ударам — і яны абое рагаталі ад душы.

— А чула вось гэты? — працягваў хлопец, задаволены тым, што меў такую прыемную й уважлівую слухачку. — Пра аднаго партыйнага недарэку, якому далі магчымасьць выступіць перад натоўпам вызваленых заходніх беларусаў? ...Ты ж ведаеш пра тых няшчасных нашых кроўных братоў, што задыхаліся ў польскім ярме? Урэшце нашае слаўнае сонца ўзышло й над імі... Ну дык вось. Гэты таварыш на нейкіх урачыстасьцях ускараскаўся на трыбуну, напыжыў грудзі й з поўным апломбам балбатаў нешта цэлы час і так бурна жэстыкуляваў, што ў яго разбалеліся рукі. Тады пасля некалькіх зьбітых лёзунгаў ён вырашыў не губляць зручнага моманту й дабавіў яшчэ адзін: «Жители Воловичей! — зароў ён на поўныя грудзі. — Присоединяйтесь к всеобщему продвижению мировой революции! Восемь миллиардов угнетенных рабочих и крестьян ждут вашей помощи в освобождении их от ярма капитализма!» Людзі яму папляскалі, як і іншым прамоўцам, і адно няшмат зь іх заўважылі абсурднасьць таго, што ён сказаў. Задаволены сваім дэбютам у якасьці Цыцэрона, таварыш зьлез з трыбуны, дзе адзін зь сябраў схапіў яго за руку, моцна затрос яе й сказаў: «Ты сказаў больш, чым проста прамову!» — «Што ты маеш на ўвазе?» — спытаўся інтрыгаваны прамоўца. «Ну дык, — засьмяяўся сябар, — адным коўтаньнем языка ты павялічыў сусьветнае насельніцтва амаль на шэсьць мільярдаў».

Марыя зноў засьмяялася.

Якраз у гэты момант з-за дрэваў зьявілася шумная кампанія іхных аднакляснікаў з Ларай на чале. У гэты ж момант Віктару прыгожы загарэлы твар скрывіўся ад прыкрасьці. Марыя ж заставалася зусім спакойнай, хаця й крыху здзіўленай. Лёгка было здагадацца зь першага ж пагляду, што Лара, якая йшла наперадзе гэтай кампаніі зь нейкай незвычайнай бравадай, была п'янай, як, зрэшты, і ўсе астатнія.

Віктар і Марыя сядзелі, гледзячы на нечаканых гасьцей. Лара ўрапт спынілася за некалькі крокаў перад Марыяй і, пагардліва гледзячы на яе, зараўла:

— Сука паскудная! Ці ж я не казала табе трымацца далей ад майго хлопца, а ты не паслухалася... Ну, ты ў мяне паплачаш!

Не пасьпела Марыя ачوماцца, як Лара маланкава прыскочыла, хацела схпіць Марыю за горла. У момант, адхіляючыся ад гэтага раптоўнага нападу, Марыя рванулася назад.

Быццам зьмяёй укушаны, Віктар падскочыў і хуценька далучыўся да астатніх, што з улюлюканьнямі й насьмешкамі ўжо зарганізавалі рынг вакола сваіх найпрыгажэйшых аднаклясніц. Нехта адзін, праўда, паспрабаваў умяшацца, але астатнія стрымалі яго. Сьвіст, спануканьні, задаволеныя воклічы суправаджалі гэтую бойку. Бессаромна й з захапленьнем хлопцы абмяркоўвалі розныя часткі дзявоцкіх целаў, што адкрываліся іхным вачам.

Віктарава плячо затрэсла нечая рука, і голас дзяўчыны прамовіў:

— Віктар, сыдзі ты адсюль. Гэтта ж з-за цябе ўсё; як ты можаш стаяць тут і рагатаць?

Не павярнуўшы нат галавы, каб не прапусьціць і хвіліны нечаканага такога гледзішча, хлопец адказаў:

— Яшчэ чаго! Проста дзіцячая валтузьня. Не пазабіваюцца ж яны.

Несумненна, ён цешыўся з гэтае бойкі. Напэўна ж мусіў усё занатаваць у сваю багатую памяць, абсмакаваць там усе ёмкія дэталі, каб потым яны маглі ўзбагаціць скарбонку ягоных баек.

За падзеямі выявілася, што дзяўчаты былі амаль што роўныя па сілах, хаця й няроўныя па досьведзе. Натхнёная нянавісьцю, Лара губляла сілы ў бязладных рухах, тады як Марыя — хаця й была ўжо захопленая злосьцю — выглядала ўсё ж такі не згубіўшы розуму. Яны коўталіся па траве, кола гледачоў рухалася сьледам за імі. Пасьля зацяглай валтузьні, якая такі зьнясіліла яе, Марыя неяк вызвалілася й толькі хацела нанесці цяжкі ўдар, як Лара, разьюшаная, што тая цыганка, завярнулася й выдрала ў Марыі жмут валасоў.

Гоман узбуджанага натоўпу аддаваўся рэхам у лесе, перамагаючы нават гукі маладзёвай аркестры на трыбуне. Маёўшчыкі пачулі, што нешта незвычайнае там робіцца, і многія рушылі да месца падзей. Рынг вакола бойкі ўсё набухаў і таўсьцеў.

Цяпер Лара вырашыла даць хады сваім пазногцям. У момант упільнаваўшы навіслую пагрозу, Марыя схпіла Ларына запясьце й моцна крутнула яго. Другой рукой яна зашчаміла вялікі палец той рукі, што трымала ейныя валасы. Ларына хватка саслабела. Зь сілай адапхнуўшы Лару ад сябе, Марыя паднялася на калені й рэзка замахнулася. Моцны ўдар выцяў Лару поўнасьцю. Што

той спрактыкаваны баксёр, Марыя наносіла кухталёў, не даючы Лары падняцца. Кроў з носу запэчкала ружовую сукенку, размазалася па твары. Зараз яна паходзіла на разьятраную суку, што хапала паветра й не была здольная нанесці адказнага ўдару.

І тут над усім гэтым вэрхалам пачуўся ўладны голас. Натопі расступіўся й прапусьціў у сярэдзіну двух хлопцаў унушальнай камплекцыі. Сакратар Гарадоцкага камітэту камсамолу Антон Ніжнік камандным голасам запытаўся:

— Што ў вас тут дзеецца? ...Дзеўкі — б'юцца?! Ну, гэта ўжо... зусім!

Цяпер ужо на нагах Марыя глядзела на гэтую самапрызначаную ўлюбёнку хлопцаў усёй школы. З замазаным крывёю тварам, на якім абазналася сумесь злосьці й прыніжэньня, з раскалмачанымі валасамі, цяжка дыхаючы, Лара ляжала на траве.

— Сука! — прахныкала яна. — Ты ў мяне яшчэ паплюціся, няважна, дзе й калі.

Гэтая пагроза, праўда, ня выклікала ніякай сымпатыі з боку натоўпу. Няма нічога больш агіднага, чым выгляд дзяўчыны, зьняжанай, прыніжанай, зьбітай і што крычыць яшчэ аб адплаце. Лары-мілага-анёла больш не было; перад вачыма наглядальнікаў выявілася нізкая, амаральная жывёліна. Нават найлепшыя ейныя сябры дарма шукалі нейкай сымпатыі да яе ў сваіх сэрцах; не маглі яны знайсці таго, чаго й так было няшмат.

Марыя — са ўскудлачанымі валасамі, з адарваным рукавом — глядзела на яе амаль адлучана.

Віктар падышоў да Марыі й узяў яе за руку. Рэзка завярнуўшыся, дзяўчына паглядзела на яго пільна, быццам бачыла ўпершыню. Віктар нават сыцпануўся з таго, што пабачыў у гэтых мілых блакітных вачах, поўных папроку й пагарды.

— Ты!.. — працэдзіла яна скрозь зубы, ня ў стане сказаць што яшчэ. — Прэч ад мяне!

З гэтага папярэджаньня, вымаўленага пагрозылівым хрыплым шэптам, Віктар зразумеў, што згубіў надзейнага сябра.

— А ну-ка, пайшлі з намі; будзем з гэтым разьбірацца, — загадаў Ніжнік, аглядаючыся па чарзе то на адну, то на другую. — Які сорам! Камсамолкі, а паводзяць сябе, як... Ай-я-яй...

«Культуру — в массы» на самай справе пацярпела поўнае фіяска. Пайшла прахам уся спадзеўка сакратара гаркама сабраць ураджай дзеля галачкі ў справаздачах.

Цяпер усе яны: сакратар партыі, гаркам камсамолу й кіраўніцтва гарадоцкай школы шукалі казла адпушчэньня.

Хлопец, што нёс плякат са Сталіным і ў такі велічны момант кінуў яго недзе за трыбунай, аказаўся сынам падкулачніка. Ягоны бацька, перад тым як яго загналі ў калгас, быў гордым уладальнікам ажно дзвюх кароў, каня і нейкага кавалка зямлі, тады быў прызнаны рэжымам за занадта багатага, а таму «во-рагам народу».

Хлопца зараз жа выгналі са школы. На ўсю сваю будучыню ён атрымаў тое, што яны называлі «волчый білет», папоўніўшы той вялізны клас нядобранадзейных, для якіх прафэсійны і сацыяльны рост у гэтым Маскоўскім каляніяльным сьвеце быў забягаваны класавым паходжаньнем ці проста выпадковай памылкай.

На так званым «товаришеском суде» ў школьнай залі, у якую набілася паўнютка вучняў, іхных бацькоў, кіраўніцтва школы, партыі і камсамолу, Лара з Марыяй павінны былі каяцца ў сваіх грахах. Людцам нізкім і самадавольным сярод прысутных была добрая нагода абсмакаваць гідкія падрабязнасьці з жыцця дзвюх дзяўчын, асабліва Лары, у гэтым публічным выпалоскваньні бялізны.

Але многія мужныя душы падтрымалі Марыю і сьведчылі аб ейным добрым характары й паводзінах. Дзяўчына, хаця згарала сама ад глыбокага сораму, з задавальненьнем дазналася, што мае шмат добрых сяброў.

Юнак, што быў прычынай іхнай бойкі, Віктар Вясёлка, трымаўся як адважны герой дня. І хаця яму і не хацелася вызначацца, але пад прымусам партыйных маральных судзьдзяў ён выказаў сваю падтрымку Марыі.

Такім чынам Лара пацярпела другую, больш жахлівую, паразу, чым у тую нядзелю ў лесе.

Абедзвюм дзяўчынам зрабілі вымовы; Лары прызначылі выпрабавальны тэрмін на адзін год, каб яна зьмяніла свае паводзіны.

Але ўсё пайшло на вецер.

Гэта быў апошні раз, калі яе бачылі да таго, як пачаўся той вялікі катаклізм пад назвай Другая ўсясьветная вайна. Здаецца, ніхто так і не даведаўся, куды яна падзелася, хаця хадзілі погудкі, што яна апынулася ў Віцебску і чулася там няблага. З такім знешнім выглядам і адсутнасьцю й каліўца грызотаў сумленьня — што ж за дзіва.

11

ЛІХАДЗЕЙКА ЛАРА

Ва ўсім белым сьвеце не знайшлося месца, як у гэтай партызанскай зямлянцы.

Без сумнёву, дзяўчынай з чырвонай зоркай на пілотцы магла быць ніхто іншая як Марына старая школьная прыцелька — Лара.

Што яна тут робіць? Кім яна тут ёсьць? Медсястрой? Ці мо кім паважным, што трымаецца так вольна з доктарам і Пруднікавай?

«Госпадзі, дапамажы Ты мне», — Марыю прабіла потам ад жаху.

Яна намагалася стрымаць набягаючы кашаль, але ад гэтага ейны боль стаў яшчэ мацнейшым, і яна глуха застагнала. Лекар падышоў да яе, за ім абедзьве жанчыны. Марыя заплюшчыла вочы й затаіла дых.

Імгненьні, жудасныя імгненьні — пачатак новай бачынкі ў ейным жыцці, яна ведала гэта, — сачыліся марудна.

Голас, Ларын голас, загаварыў:

— Калі вы яе прынеслі сюды?

— Дзесь дні тры таму, здаецца, — адказаў лекар. — Яе ратавалі падчас нашае засады ў Шулах. Ейная маці й двое дзетак былі забітыя фашысцкімі паліцаямі, дом згарэў.

Маўчаньне.

І тады:

— Ну, што ж... Зноў мы сустрэліся, Марыя... Значыць, сустрэліся зноў...

Гэта быў голас ката, што злараднічаў са сваёй будучай ахвяры.

Марыя стрымлівала свае цяжкія грудзі, не расплюшчваючы вачэй; ёй зусім не хацелася бачыць Ларын пераможны твар перад сабой.

— Вы што, ведаеце яе? — запытаўся лекар.

— Ведаю? Ды як сябе самую. Мы разам хадзілі ў школу. Ці ведаю я яе... — яна наўмысна націснула на слова «яе» голасам, поўным прагі помсты. — Мне ня варта хадзіць кругом ды навокала, доктар, — працягвала яна. — Гэтая жанчына не заслуговае, каб знаходзіцца тут. Вы ведаеце доктар, што яна настаўнічала ў Шулах, атручвала савецкіх дзяцей фашыстоўскай прапагандай? Што ж, гэтак яны яе ўзнагародзілі... Я кажу, так табе й трэба!

Ты, расплюшчы вочы, сука! Чуеш, расплюшчы вочы! Давай, сьцэрва паскудная! — гаворачы так, нахілілася да Марыі й затыкала пальцам ёй у живот.

— Ларыса Сямёнаўна, так нельга! — запярэчыў лекар зь ценем прыкрасьці на спагадлівым твары. — Яна мусіць паправіцца.

— Годзе вам, доктар, што гэта за жаль такі да ворагаў?

— Гэта мой абавязак... — паспрабаваў ён тлумачыць.

— Я ведаю ваш абавязак. Але, пэўна, вы сталі занадта мяккім. А вы не забыліся, які жаль у фашыстаў да нас? Думаеце, яны б сталі апекавацца так аб вас, калі б вы былі параненыя?

Ларыны тыканьні ў живот былі такімі балючымі, што Марыя расплюшчыла-такі вочы. Праз туман яна ўбачыла трох. Спачувальны твар лекара й цікаўны твар Пруднікавай у кантраст са зларадным выразам Ларынага, здоровага, бялявага.

Як ж ж, яна пасталела, стала яшчэ прыгажэйшай. Танклявыя вусны абрамлялі ружовыя шчочкі, іхная далікатнасьць наўрад сьведчыла аб жорсткасці характару іхнай гаспадыні.

Але ў Марыіных вачах яна была д'ябалам з тварам анёла.

Цяпер яна апынулася на літасьці гэтай агіднай істоты, ад якой ніякае літасьці не дачакаецься. Вось яна — стаіць перад Марыяй, даймае ёй, зыркаючы вачыма.

— Як ейныя справы, доктар?

— Пры добрым даглядзе па часе яна зможа...

— Вядома, мы дадзім ёй належны дагляд столькі, колькі я зазначу. Належны дагляд, доктар. А як яна паправіцца, менавіта пасля таго... — злараднічаў шоўкавы галасок. — Пруднікава, глядзі, каб хадзіла за ёй добра, чуеш?

— Так, Ларыса Сямёнаўна, чую.

— Я не хачу, каб яна памерла. Ня зараз, — голас ліхадзейкі націснуў на два апошнія словы.

Усе выйшлі.

З агню ды ў полымя.

Марыя з усьцяпаньнем думала пра заўтрашні дзень. Навошта ім ратаваць ейнае жыцьцё? Чаму б ім не забіць яе зараз жа?

Праз два тыдні Марыя пайшла на папраўку. Цяпер Марыя маліла Бога, каб частыя вылазкі партызанскага атрада не давалі ёй магчымасьць для спакойнага перадыху.

Паступова, як вярталіся да яе сілы, ёй пачалі пакрысе даручаць працу па гаспадарцы на кухні ці ў палявым шпіталі. За гэты час яна разнаёмілася зь людзьмі.

Партызаны, як яна зазначыла сабе, былі ўсё ж гаротныя людзі. Гэта былі ў бальшыні сяляне, якіх мабілізаваў касцяк з вайскоўцаў рэгулярнай арміі. Людзі не выяўлялі асаблівага жадання ваяваць зь немцамі й іхнымі саюзнікамі, бо ведалі, што перамога чырвоных верне ненавісныя калгасы й прыгон. З другога боку, яны ня бачылі іншага выйсьця з такога становішча. Немцы й іхныя дапаможныя атрады цяпер рабавалі краіну. Трэцяга не было. Яны проста ледзь валачылі ногі што на вылазках, што на ахове. Раз ужо яны трымаюць зброю, думалі яны, то хаця ўжо іх ня схопяць з пустымі рукамі ды не адправяць у рабскія працоўныя лягеры ў Нямецчыну. Калі ўжо быць рабамі, то лепей няхай тады хоць на сваёй роднай зямельцы, чым немаведама дзе.

Жорсткай дысцыпліны ў атрадзе не было. Ухіл да крымiнальных парадкаў у ягонай дзейнасьці, пэўна, меў маўклівае ўхваленне з боку начальства: начныя вылазкі на вёскі з разбоем і гвалтам, называныя разведкамі, нікога ў зман ня ўводзілі. Напэўна, у адпаведнасьці з плянам Сталіна па зьнішчэньні ненадзейных элементаў яны служылі дыктатару вельмі добра, бо ў ягоным сьпісе беларусы былі асабліва ненадзейнымі. І як правіла ўсе камандныя пазыцыі трымалі расейцы, якіх скідалі парашутамі зь Вялікай Зямлі.

Паціху, каб не выклікаць ніякіх падазрэньняў, Марыя сабрала ўсе часткі рэбуса аб Лары. Выпадкова пачутыя заўвагі й ейныя собскія пытаньні намалявалі брыдкую карціну.

Лара была цяпер пратэжэ й каханкай камандзіра іхнага атрада Карпаціна. Як Марыя была меркавала, тая так і ня выйшла замуж. У атрадзе яна была сама сабе начальнікам, боўталася па партыйных справах, займаючыся беглымі палоннымі, акружэнцамі й дэзэртэрамі, а таксама мабілізацыяй новых ваякаў. Для разнастайнасьці, як даведалася Марыя, Лара часам забавлялася ўдзелам ў дробных карных паходах, рызыку й небясьпечнасьцю каторых пераважала задавальненьне ад неўтаймаванага здзеку й расправы над бездапаможнымі жыхарамі.

Напрыканцы той зімы Марыя была ўжо поўнасьцю правіўшыся. Фізычна яна адчувала сябе збольшага здаровай, што маральна — была цалкам зламаным чалавекам. Гора засьціла ўвесь белы сьвет, сьмяротныя энкі ейных дзяцей ніколі не пакідалі душы, а сама душа, здавалася, адышла разам зь імі. Навошта было жыць далей?

Яна сапраўды ня ведала, як ёй цяпер быцца ды што рабіць. Калі б была жыва дзесь хоць адзіная блізкая душа, яна, напэўна,

паспрабавала б зьбегчы. Але ж яна засталася зусім адна на белым сьвеце, не было ёй куды падацца, да каго прыхінуцца, дзеля каго жыць, у рэшце рэшт. Ёй было абыякава, дзе быць і як.

Засмучоная спачатку і азадачаная Ларынымі намерамі што да яе, яна пакрысе зрабілася цалкам абыякавай да пагрозаў гэтага ліха. Што б яна ні зрабіла, якая, зрэшты, розьніца? І калі аднойчы ўначы яе выцягнулі з койкі й накіравалі зьявіцца да Лары, яна прыняла паведамленьне стаічна й пацягнулася абыякава да каманднага паста сярод праязблай зімовай начы.

Яе ўвялі ў шырокі пакой і паставілі перад Ларай, што сядзела задуманная з цыгарэткай на лаўцы за столікам.

Зь бярвяня нізкай столі зьвісала газавая лямпа, кідаючы сьвятло на бялявыя валасы, якія ачольвала нязьменная пілотка з чырвонай зоркай. У гэтай зьлёнай вайскавай вопратцы яна да апошняй ніткі выглядала тым начальнікам, якім так пхнулася быць. Марыя была цалкам захоплена жанчынай, што сядзела за сталом.

Час ішоў, яна сачыла за Ларай, што пыхкала цыгаркай і ніякім чынам не паказвала, ці заўважыла нечую тут прысутнасьць. Урэшце яна рэзка завярнулася да Марыі й загаварыла безь нікага ўступу.

— Ты знаеш, хто — я? І што я могу с тобой зрабіць?

— Я чула пра цябе.

— Што ты чула, добрае ці кепскае?

— Усякае.

— І як ты думаеш, што я зраблю з табой? Ты ж была некалі разумнай дзяўчынкай: маральная, спагадлівая ды усялякая такая лухта... Што ж, разумніца, здагадайся цяпер, што я зраблю з табой.

Марыя прамаўчала.

— Я задала табе вапрос, сука, — прашыпела Лара, выкаціўшы бельмы. — Твое дело — отвечать!

З гэтымі словамі яна выскачыла з-за стала й шырокай далонню набіла Марыі па абейх шчоках.

Тая стаяла як стаяла, ніяк не адрэагаваўшы на гэты выпад. Яна заўсёды падазравала, што Лара нейкім чынам ёсьць хворай, і гэта было яшчэ слабой дэманстрацыяй ейнай псыхічнай хваробы.

Лара падышла да шафы ля сьцяны, выцягнула адтуль бутлю з шэрай вадкасьцю й наліла сабе больш за палову шклянкі. Пах самагону разьліўся па пакоі. Жанчына загнула вадкасьць адным вялізным глытком, выцерла рот махам рукі й села за стол, уперыўшыся каменным позіркам перад сабой.

І раптам зь яе палілося:

— Вашывая, паскудная сучка. Думаеш, мы цябе пашкадуем... Цябе трэба раздушыць, як чарвяка, бяз жалю... Але гэта будзе занадта добра для цябе. Ты не заслужыла такой дабраты, — яна выставіла свой палец на Марыю. — Таму я такая цярплівая да цябе. На самай справе, я занадта цярплівая да цябе. Тыднямі ты жарэш наш хлеб, жывеш тут, хаваеся за нашымі сьпінамі, як быццам ты такая ж, як тыя дастойнікі, што праліваюць кроў за нашае правае дзела. ...Тупица, дряннь, мерзосьць, подонок из подонков!..

Стаічна Марыя наглядала, як тая зводзіла сябе ў ятрасьць.

«Яна яшчэ большы маральны вырадак, — падумала Марыя, — чым я меркавала. Чаго яна зрабілася такая? Рэўнасьць? Прага помсты? Ці проста асабістая пыха?»

— Ты не заслугоўваеш, каб на цябе траціць кулю. Я табе абяцаю, лёгка ты не памрэш.

— Застрэлі мяне цяпер. Нашто гэтыя бессэнсоўныя цырымоніі. Прыкончы, ды годзе.

— О, не, мая дарагая! — Лара выйшла з-за стала й падышла да Марыі так блізка, што тая адчула перагар самагону. — Ага, захацела... Занадта лёгка будзе для цябе. Пабачыш, — яна пасьміхнулася зларадна. — Ты яшчэ ня зьведала, як маліць аб сьмерці. Зашмат гонару ў табе... Я ж цябе сыягну з тваіх высокіх прыступак; цябе і твае высокія маралі. Ты ж сьмярдзіш уся наскрозь, ці ты ня чуеш? ...Я так і не забыла Гарадок. Ведаю я тваю так званую мараль! Ты ж прагніла ўся ўздоўж і ўпоперак. І ты даказала гэта. Калі прыйшлі фашысты, напразткі пайшла труціць нашых дзяцей іхнай так званай адукацыяй, сьмярдзючая хрысьціянка...

— Ці табе гаварыць пра дзяцей! — выпаліла Марыя. — Колькіх ты выгадавала?

— Заткні сваю брудную ляпу, пакуль я з табой гавару, сука фашысцкая! — зараўла Лара ды ўляпіла ёй моцна па твары.

— Не баюся я цябе, Лара. Не раві на мяне. Мне няма чаго губляць.

— О, ёсьць. Я пагляджу, якая ты будзеш гераіня, калі прыйдзе час канчаць цябе. Пачакай. Адну рэч я табе абяцаю: ты прыпаўзеш яшчэ да мяне, будзеш цалаваць мне боты, прасіць хуткай сьмерці.

Яна зноў наліла сабе ў шклянку й заглынула ўсё цалкам. Выдыхаючы клубы дыму з новай запаленай цыгарэты, стала дапытліва разглядаць Марыю, ацэньваючы эфэкт, які яна зрабіла

на яе сваёй філіпікай. Цяпер ейны твар набыў той вульгарны, мязротны выраз.

— Ня ўразіла ты мяне, Лара. Што ты хочаш даказаць? Што ты лепей за мяне, таму што — ты добра гэта ведаеш — упала так нізка, адкуль ужо падняцца немагчыма?

Марыны словы, бадай, прабілі далікатную абалонку зьнешняга Ларынага глянцу да самай сарцавіны. Заскрыгатаўшы зубамі, яна падышла да Марыі блізка, занадта блізка, і зашыпела, як атрутная зьмяя, ёй у твар:

— Мне ня варта адказаць на тваё пытаньне... але я адкажу. Перш за ўсё, мне да халеры, уразіла я цябе, ці не.

Яна зграбла Марыю за каўнер і задыхала перагарным смуродам ёй у вочы. Марыя ледзь стрымлівалася, каб ня сплюнуць ёй у твар.

— Другое. Што мне яшчэ даказваць такой падалі, як ты? Чуеш, сьцерава? Да цябе мне адзіная справа — выканаць належнае табе пакараньне. І гэта я табе абяцаю, сучка. Ты ж бачыш, што цяпер у мяне поўная воля над табой, даражэнькая!

Яна зь ятрасьцю сплунула Марыі ў твар і разразілася д'ябальскім рогатам.

Марыя выцерла сьліну са сваёй шчакі ды працягвала сачыць за гэтай істотай перад сабой. У памяці ўсплыла тая іншая дзяўчына — з такім зманлівым зьнешнім выглядам, — зь якой яна білася ў той нядзельны надвячорак у лесе: са зьвярынымі вачыма, поўнымі непакорнай нянавісьці й прыніжэньня, што згубіла ўвесь свой зьнешні глянец...

Лара супакоілася, села за стол, адхілена разглядаючы жанчыну перад сабой, быццам ня ведаючы, што рабіць далей. Ейны голас загучэў цалкам ураўнаважана, калі яна зноў адкрыла рот:

— Ёсць адна навіна, якая табе дагодзіць, Марыя.

Заягнулася цыгарэтай зь непранікальнай маскай на твары.

— Цікава?

— Ну.

— Учора твае фашысцкія гаспадары спалілі Шулы датла... Усіх людзей, замкнуўшы ў школьнай хаце, падсмажылі жыўцом.

Навіна зьбіла Марыю, што маланкавы гром. Спачатку моўчкі аслупянеўшы, каб страціць гэтую жahlівую вестку, потым закрычэла ў пратэст.

— А-а!.. Хлусіш! Гэтага ня можа быць, ты хлусіш!

У Марыі не было радні у Шулах. У партызанскім лягэры яна была часам распытвала людзей, як там Шулы, і ведала,

што вёска заставалася непашкоджанай, адно толькі ейная хата была згарэўшы пасыля пагрому ейнае сям'і, учыненага Калпакowym-Бэргдорфам. І цяпер гэтая жудасная вестка, якую Лара прыхавала, каб зьбіць яе ўрэшце да самых касцей, выдавочна мела свой эфэкт. Марыя, перажыўшы гэты жах са сваёй сям'ёй, уявіла сабе, як усіх вяскоўцаў замкнулі ў школе, дзе яна выкладала; сваіх вучняў, матак, што бездапаможна лямантавалі ў адчаі, гукаючы дапамогі, якая так і не прыйшла; агонь, што зьыдаў скурчаныя жывыя целы... Божа, якое жудаснае катаваньне гэта мусіць быць!..

Унутрах усё перавярнулася, яшчэ адзін незагойны боль разрываў сэрца, яшчэ адзін свят абрынуўся ў бездань... І ейная маці перад ёй... адхілена прамаўляючы пра гэтую нечуваную трагедыю...

— Навошта мне хлусіць? — працягвала Лара. — Што, цяжка ўбачыць сваіх гаспод тымі, хто яны ёсьць — пачвары нечалавечыя, — ці ня так, даражэнькая? Ну вось, цяпер ты ведаеш.

Лара паглядзела на вялікі залаты гадзіннік на руцэ. А Марыі, што яшчэ не ачомалася ад думкі, што Шулы цяпер — куча попелу, нават не было ў галаве задумацца, дзе й як тая здабылася на такі гадзіннік.

— Сыцяпан, — клікнула Лара, і мужчынскі голас зараз жа абазваўся за сыцяной. — Хадзі сюды.

У дзвяхрах зьявіўся высокі, страмкі дзяцюк.

— Так точно, Лариса Семеновна.

— Все готовы?

— Ждем вас.

— Праз хвілінку. Забяры гэтую з сабой. З намі паедзе, каб пабачыць, як караюць здраднікаў.

Без адзінага слова хлопец пацягнуў Марыю за руку, і яны моўчкі пайшлі да двух саяў, кожныя запрэжаныя парай коней, ля якіх чакалі чацьвёра мужыкоў.

— І дзе яна? — спытаўся адзін Сыцяпана.

— Зараз будзе.

— А гэтая нам нашто? — кінуў мужык на Марыю. — Чаго яе цягаць?

— Ларыса загадала.

Хутка зьявілася Ларыса, у кароткім кажушку з шырокім скураным рамянём на поясе, галіфэ, цёплых скураных пальчатках, з аўтаматам на плячы.

— Паехалі, — загадала яна й ускочыла ў пярэднія сані, падабраўшы лейцы. — Сыцяпан, учыцельку — на заднія сані. І глядзі, пільнуй яе!

12

РАСПРАВА

У прыцемках коні пайшлі рысьсю.

Марыя сядзела ззаду заладаваных саломай саняў побач з трыма ўзброенымі аўтаматамі мужыкамі. Яна глядзела на засьнежаныя сілуэты партызанскіх зямлянак, паўздоўж якіх яны зараз праяжджалі. Лагер выглядаў сонным за выключэньнем рэдкіх вартавых. Некаторыя пазнавалі й віталі Лару, і да вушэй Марыі даляталі слабыя гукі зь іхных вуснаў.

Яны мінулі ўзьлесак, і пярэдняя пара коней, падганяная Ларай, пайшла ў галоп. Задняя — узлася наўздагон. Прыгнуўшыся ў санях, яны несьліся праз адкрытае поле, і марозны вечер, напару з глухім стукам конскай папругі, завываў у іхных вушах. Спусьцілася цемра, а Лара ўсё падганяла коней.

Усе маўчалі.

Усё яшчэ ағаломшаная тым, што пачула ад Лары, Марыя сядзела прыгнечаная, трымаючыся за поручань. Да гэтага часу яна ўжо спасьцерагла прызначэньне гэтай місіі. Яе ўзялі з сабой, каб яна стала сьведкай забойства, разбою — Бог ведае чаго.

Яны праехалі па мясціне, якая — як вызначыла Марыя — была некалі вёскай. Вялізныя цагляныя печы з выцягнутымі ўверх комінамі стаялі самотна сярод засьнежаных камянёў. Дзе-нідзе — недаедзеныя вогнішчам рэшткі жытла. Марыя падзівілася, што ж магло здарыцца зь людзьмі. Магчыма, спаленыя жыўцом, што сталася ўжо звычайнай справай.

— Калінаўка, — прамовіў Сыцяпан, быццам адказваючы на Марыіна пытаньне. — Фашысты змардавалі жыхароў, спалілі ўсіх і ўсё, на Каляды якраз.

Шкілеты цагляных печаў і комінаў, сплываючы удалячынь, здаваліся кастлявымі пальцамі, што паказвалі ў нябёсы, паклікаючы помсты.

Празь яшчэ адну палову гадзіны адчайнай паездкі паўзноч Лара запаволіла й спынілася каля зарасьніку на схіле. Група злезла з саняў і стала ўглядацца ў адным накірунку. За далінай, недзе з паўкілямэтру, быў хутар, якраз на схіле, пасярод вёскі. Мусіў даўней належаць камусьці з улады, напэўна, сябру Партыі.

— Гэтта ж, пэўна, там тая падла жыве? — сказаў адзін з партызанаў.

— Дык жа ж забраў прэсэдацельскае жытло. Напэўна, добра ліжа фашысцкую задніцу, — сплюнула Лара.

— Пойдзем адразу ці спачатку разведваем, Ларыса Сямёнаў-на? — запытаўся другі партызан.

— Міша й Патапыч, — зьвярнулася Ларыса да двух, — вы абое йдзіце паглядзіце, ці там бясспечна. Ня йдзіце праз усю вёску, будзьце як мага незаўважнымі, глядзіце сабак. Будзьце асьцярожнымі ўдвая. Мы чакаем вас тут.

Абодва мужчыны зьніклі ў шэрай цемрадзі. Тры мужчыны й дзьве жанчыны, нерухомыя й пільныя, прыслухоўваліся да гукаў зь вёскі. Урэшце пачулі сабачы брэх.

— Яны хочуць разбудзіць іх к ядронай мацеры, — пракамэнтвала Лара. — Тыя падлы могуць свахацца. Сьцяпан, ты дакладна ведаеш, што яны ўдома сёньня?

— Рыгор запэўніў мяне, кляўся ўсімі сьвятымі. Ён ніколі ня здраджваў нашаму даверу, — адказаў высокі мужчына. — Не хвалойцеся, Ларыса Сямёнаўна, возьмем мы яго цёпленькага ў ложку са сваёй любай жоначкай і даражэнькімі дзеткамі побач.

Заглумленая, Марыя намагалася здагадацца, хто быў гэтай прызначанай ахвярай. Адзін ці разам зь сям'ёй? Цяпер Ларыны словы, прамоўленыя раней гэтай ноччу, набылі злавеснае значэньне.

Хутка вярнуліся Міша з Патапычам.

— Усё чыста, — далажыў Патапыч. — Нідзе нікага сьвятла. Мы не падыходзілі блізка да хаты. Сабакі ж...

— Чорт, — абазвалася Лара, — нам спачатку трэба будзе пазбавіцца іх. Што скажаце?

— Я зраблю гэта, Ларыса Сямёнаўна, — вызваўся Сьцяпан.

— Як?

— Застаўце гэта мне, — запэўніў ён. — Чакайце майго сьвісту. Тады можаце рухацца.

З трывогай яны чакалі. Хаця й апранутая, Марыя трэслася ад холаду. Халодны вецер пранізваў наскрозь сйнае старэнькае пераплатанае паліто.

Каля хутара брэхнуў сабака й тут жа змоўк. Партызаны пачулі ціхі сьвіст.

— На сані! Жыва! — скамандавала Лара.

Яна ўскочыла на пярэднія, скапіла лейцы й у поўны рост, расставіўшы ногі, пагнала коней да хутара.

Менш як празь пяць хвілін яны ўжо рушылі да дзьвярэй. Высокі цень накіраваўся да ганку.

— Ці чуваць там што, Сьцяпан? — запыталася Лара.

— Нічога.

— Коля й Грыша, — шэптам закамандавала Лара, — абы-ходзьце хату й пільнуйце заднія дзьверы на ўсялякі выпадак. Міша, сачы за вокнамі, а мы — грукаем тут.

З аўтаматамі напaгaтoвe Лара, два мужчыны й зь імі Марыя падышлі да дзьвярэй. Лара ціха пастукала, прыхіліўшыся вухам. У хаце нехта заварушыўся. Лара пастукала яшчэ раз. Праз колькі хвілін да іхных вушэй данеслася асьцярожнае шорганьне ног за дзьвярыма. Нехта там спыніўся, прыслухоўваючыся. Лара зноў загрузатала, цяпер мацней.

— Хто там? — запытаўся мужчынскі голас.

— Сябры. Адчыняй, — адказаў Патапыч.

— Якія сябры? Голас незнаёмы. Хто вы такія?

— Паліцыя з Гарадка. Нам трэба пабачыцца з тваім сынам па важнай справе.

Няпэўная паўза, потым грук дзьвярной клямкі. Лара зараз жа рванула дзьверы. Ліхтар у ейных руках асьляпіў старога з барадой, апранутага ў начную кашулю; ён бездапаможна залыпаў вачыма, ня ведаючы, што рабіць.

Вузкі прамень ліхтара шмыгаў па ўсіх завугольях і шчылінах. Сьцены й земляная падлога вызначаліся ў цемрадзі сялянскім начыннем на іх. Вялізны шэры кот бліснуў вачыма на ўваліўшыхся ў хату. Патапыч рушыў да задніх дзьвярэй, адчыніў іх, упусьціўшы Колю й Грышу.

— Ідзі ў хату, — пхнула Лара старога.

— Хто ты? Што табе трэба ад мяне? — спалохана залапатаў ён.

— Давай!

Коля падтрымаў дзьверы наросхрыст, і ўсе ўвайшлі ў хату.

Прамень Ларынага ліхтара заскакаў па пакоі. У куце стаяў вялікі драўляны стол. На яго уперыўшыся былі барадатыя твары з іконаў над ім. Уздоўж стала была даўгая лава, другая такая ж — уздоўж сьцяны.

Крэпкая самаробная мэбля Лару не зацікавіла. Яна рванулася ў спальню, скамандаваўшы на хаду:

— Хлопцы, закрыйце вокны й запаліце сьвятло!

Там былі два ложка. На адным зь іх сядзела жанчына сярэдняга веку, са скалмачанымі валасамі, і лыпала вачыма пад нечаканым промнем сьвятла. На другім, шырокім, — двое дзетак, напэўна, хлопчыкі, няўкладна варушыліся спрасонку.

— Добра... А дзе ж гэты? — раўкнула Лара, сьвецячы жанчыне проста ў твар.

— Дзе — хто? А вы хто? Прыбярэ сьвятло ад мяне! — злосна адказала жанчына, прыкрываючы вочы далоньню.

— Ты ведаеш, пра каго я кажу. Мужык твой дзе? — Лара кінулася да жанчыны й разьёшана затрэсла яе. — Прачніся, сука!

— Няма яго ўдома. Прэч свае рукі ад мяне!

— Брэшаш, сука, — плюнула Лара, вылаяўшыся. — Бо што б ягоная форма рабіла на сьцяне? І хто спаў тут толькі што побач з табой? — яна задрала рукамі цёплую пасьцелю побач зь цяпер ужо цалкам устрывожанай жанчынай.

Шэрая вопратка кіраўніка Саюза Беларускай Моладзі вісела на круку на сьцяне. Гэтая арганізацыя ня мела нічога супольнага з паліцыяй.

Жанчына, зьбялеўшы, паглядзела на вопратку. Раптам яна ўсё зразумела.

Прачнуўся малодшы хлопчык, захныкаў, праціраючы вочкі.

— Я тут, — усклікнуў мужчына, саскокваючы ўніз са столі. Напэўна што ён быў уцёкшы й схваўшыся паміж столяй і саламянай страхой. Устаў перад Ларай, гледзячы ёй проста ў вочы.

— Янка! — усклікнула спалохана жонка.

— Нічога, Соня. Супакойся.

Гадоў сарака, апрануты ўв адно ніжняе, у кажуху. Ягоны шырокі, скуласты твар быў тварам чалавека, хто глядзіць табе проста ў вочы, упэўнены ў свёй праўдзе. Дапытлівымі блакітнымі вачыма ён агледзеўся на сваю жонку, дзетак у ложку, на іншых партызан. Тады зноў блізка ўперыўся Лары ў вочы.

— Пэўна гэта ты, каго называюць «прыгожым д'ябалам». Асьмелюся сказаць, ты адпавядаеш гэтаму вызначэньню.

Лара ўляпіла яму па твары і, наставіўшы ў грудзі аўтамат, раўкнула:

— Выходзь з пакою! Пагаворым.

Дзеці зусім прачнуліся, малодшы плакаў. Янкава жонка гістэрычна ўскочыла з ложка, ухапіла мужа за пояс, як быццам засланяючы яго ад прышлых. Завязалася бойка. Зьбітая адным з партызанаў, Соня захісталася й павалілася сьпінай на ложка.

— Усе са спальні! — закамандавала Лара. — І дзеці таксама!

Іх мусілі цягнуць. Янка ўстаў пасярод гасьцёўні, страмкі, злосны, адкрыты ўзброеным людзям. Марыя Каравай стаяла збоку ля дзьвярэй. Стары — Янкаў бацька — прысунуўшыся да стала. Дзеці, гадоў так пяці й трох, трымаючыся за матчын прыпол, спалохана выглядалі адтуль.

— Што вам трэба ад мяне? — запытаўся Янка Лару. — Я не займаюся вайсковымі справамі. Я ўсяго толькі працую з нашай моладзьдзю...

— Пакінь клопат, мы знаём, што гэта за праца. Па-першае, ты служыш беларускай фашыскай маладзёжнай арганізацыі, памагаючы гітлераўцам зганяць савецкую маладзь на рабскую працу ў канцлягеры ў Германію. А самае галоўнае: ты агент гестапа! — Лара выдала гэтыя факты, сьвідруючы маладзёвага лідэра вачыма пракурора ваеннага трыбуналу.

— Савецкая моладзь, халера! — узарваўся маладзёвы лідэр. — І як вы, маскоўскія наёмнікі, ня зьлезеце з нашага храбту! Нямецчына ды Расея — абое крыважэрныя драпежнікі ў гэтай краіне! І мы — беларусы — мы хочам збыцца вас абаіх і быць гаспадарамі ў сваёй жа хаце. І паслухай ты, — ён наставіў палец наўпрост на Лару, — я нікому не агент, але толькі майму народу. Мяркую, гэта зашмат для цябе, каб зразумець.

— Заткнісь, фашыст паскудны; мы прыйшлі сюды не спрачацца з табой! — закрычэла Лара. — Сыцяпан! — раўкнула яна, кінуўшы на Янку.

Высокі партызан падышоў да маладзёвага лідэра. Прыкладам аўтамата доўбнуў з усёй сілай яму ў грудзі. Янка захістаўся, губляючы раўнавагу.

— Пацукі, падлаеды! Бальшавіцкія шакалы! — закрычэў ён, задыхаючыся. — Вы — лапы д'ябала, нявартыя называцца людзьмі!

Са скрыўленым ад болю тварам ён выглядаў яшчэ пагрозьлівей у сваім гневе.

— Яшчэ! — раўкнула Лара.

Партызан падскочыў да Янкі й мясіў яго да тае пары, покуль той не зваліўся на падлогу.

Загаласіўшы, жонка кінулася да яго. Сыцяпан бесцэрымонна адапхнуў яе прэч. Стары, зьнямелы й здрыжэлы, — сама бездапаможнасьць — ледзь трымаўся ля краю стала. Дзеці скарывталі.

— Што ж так, Лара? — умяшалася Марыя зьедліва. — А сама ты ня можаш зрабіць сваёй бруднай справы? Ну, пакажы ж, якая ты геранія, ты, шлюха! Табе варта пачаць зь дзяцей — яны ня могуць супрацівіцца...

Боль, нянавісьць і адчай задушылі Марыі горла.

Партызаны, што былі занятыя Янкавай сям'ёй, цяпер завярнуліся да жанчыны ля дзьвярэй. Ейныя вочы глядзелі на іх з абуральным выклікам, сама яна стаяла, хістаючыся, пагрозьліва.

Лара раптоўна завярнулася да яе й, як валкадаў, гатовы рынуцца на сваю дабычу, прашыпела наўпрост у вушы настаўніцы:

— Ты, няшчасная падаль, ты ня можаш пацярпець да сваёй чаргі? Будзь упэўнена, цяпер ужо нядоўга. Коля! — загадала яна маладому партызану. — Хадзі сюды й трымай яе на воку.

Партызан заняў сваю вахту каля Марыі.

Тут Янка, з крывавым, зьбітым тварам, падняўся ўрост і злавесна ўтаропіўся ў «прыгожага д'ябала». Вусны ягоныя заварушыліся павольна, вымаўляючы кожнае слова:

— Ты можаш забіць мяне, ты можаш забіць маю сям'ю, але ты ніколі ня зможаш забіць нас усіх. Прыйдзе дзень расплаты. Наш народ выб'е расейскіх і нямецкіх паразітаў са сваёй шый і стане вольным. Вы — ганебныя хіжнікі, і вашыя дні злічаны, — і ён плюнуў крывёю проста Лары ў твар.

Толькі яна адкрыла агонь, астатнія партызаны далучыліся да яе. Горды маладзёвы лідэр, ягоны бацька, жонка, дзеці курчыліся ў агоніі, пакуль кулі пстрыкалі цераз іх у іконы на куце...

Калі кулямётны гром абарваўся, Лара зьедліва сплонула:

— Сабакі фашысцкія!

Каля дзв'ярэй Коля выглядаў разгубленым у тым, што рабіць з Марыяй. Яна страціла прытомнасць і ляжала на падлозе каля ягоных ног.

Яны сыягнулі яе да саней. Затым вярнуліся да гаспадаркі перабіць скаціну.

Марыя хутка апрытомнела. Дрыжучы ад холаду, перапалоханая й змораная, яна спаўзла на сьнег...

Пасьля таго як бойня людзей і жывел была скончаная, партызаны спыніліся ля настаўніцы, што, скурчыўшыся, ляжала на сьнезе.

— Што за гульня ў нейкія кошкі-мышкі з гэтай, Лара? — спытаў Сыяпан, ківаючы на Марыю. — Бескарысны цяжар... Хіба кончыць яе проста тут?

Лара не адказала адразу. Яна паглядзела на сваіх таварышаў, потым на скурчанае цела на сьнезе й вымавіла з паддзеўкай у голасе:

— Жартуеш? У мяне ёсць лепшыя пляны для яе. Заўтра сьвятуем перамогу, і яна будзе нашым зорным атракцыёнам, як Ірка той месяц, памятаеце?

Партызаны глянулі на Лару, адзін на аднаго й зарагаталі. Рогат зьвера, гатовага пачаць жэрці сваю здабычу, пакаціўся рэхам па маркотным лютаўскім лесе.

— Гэта нашая дзеўка, Лара. Мы падкінем цябе тузін разоў у падзяку!

— Можа, пакуль падкінеце пару гранатаў у хату, га? — зарагатала Лара, гордая сваёй перамогай.

Двох зь іх пашыбавалі да маўклівага дому. Праз колькі сэкунд выбух разнёс усю хату.

Калі група аддалялася на сваіх заладаваных санях, агонь рупліва залізваў сухія бярэны былога хутара. Здавалася, што прачнуліся ўсе вясковыя сабакі, яднаючыся ў агульны хор разьёшанага брэху.

У даліне безь непатрэбнай сьпешкі, заладаваньня змардаванымі свойскімі жывёламі двух саней і, шыбуючы побач, сямёра чалавек таялі ў цемрадзі.

13

ЧОРНАЯ БЕЗДАНЬ

Ніхто яе не турбаваў у наступны дзень, але спала яна кепска. Жудасныя карціны зноў і зноў паўставалі ва ўсёй сваёй рэальнасьці. Яна абдымала й прыціскала да сябе сваю дачушку Аленку, цалавала ў носік, у ружовыя шчочкі, шаптала нешта пяшчотнае ёй на вушка. Раптам зь ніадкуль зьявіўся чалавек у паліцайскай вопратцы, магутныя ручышчы пацягнуліся за ейнай дачушчай. Марыя змагалася, крэпка яе трымала, але ёй бракавала моцы, каб спыніць зьяваругу... Яна задыхнулася, хапаючы ротам паветра...

Кашмар працягваўся. Цяпер цяжкі жаўнерскі бот, што бязьлітасна шпурляў дзіця па падлозе, зьнік. Зьявілася мязготная маска «прыгожага д'ябала», яна насьміхалася й рагатала. Лютыя вочы сьвідравалі Марыю, варушыліся садысцкія вусны, і п'яна-взганае кантральта плявалася пагрозамі: «Паскуда! Няшчасная гідкая падаль! Сьмярдзючая хрысьціянка! Ты яшчэ будзеш вымольваць жыццё, цалаваць мне боты...»

Як жа ёй пазбавіцца гэтага твару? Рукі, прагныя помсты, пацягнуліся наперад, пальцы ўпіліся ў гладкую, мяккую шыю «д'ябаліхі». Яны сыцскаюцца, сыцскаюцца... Яна зноў цяжка задыхалася, па цэле выступіў халодны пот...

Прачнулася. Абедзьве рукі сыцскаюць падушку. З жахам яна зразумела, што ледзь на задушылася. Села. Цела пакрылася потам....

У зямлянцы было цёмна, дзёве іншыя койкі стаялі пустыя. Адна зь іх належала Пруднікавай, другая ейнай трынаццацігадовай пляменьніцы-сіраце, якая, напэўна, дапамагала зараз сваёй цётцы ў бясконцых шпітальных справах.

Марыіна галава пацяжэла, пэўна, удвая. Цяжкі сон урэшце скончыўся, яна зразумела, што ёй трэ супакіць свае напружаныя нэрвы. Сон, які мусіў, як яна спадзявалася, даць спачын ейнай збалелай душы, зрабіў усё наадварот — мязотныя кашмары змучылі яе й шчэ больш знэрвавалі.

Гэтак яна сядзела ў прыцемках, нерухомая, прыгнечаная, па-за прасторай і часам, дзе жывыя й памерлыя зь лямантам патрабавалі ейнае неабмежаванае ўвагі, і нават не спрабавала разгрэбці гэты раздрай у сваёй галаве, дзе ейныя собскія, даўно памерлыя, дзеці зблытваліся разам зь Янкавымі малышамі, забойства якіх яна бачыла шчэ колькі гадзін таму...

«Д'ябаліха», упёршы левую руку ў бок, правай клацаючы аўтаматам, стаіць перад спалоханай сям'ёй. «Фашысцкія сабакі няшчасныя!» — плое яна на Янку. Марыі хацелася, каб як падкрасьціся й выдраць ад яе аўтамат. Яна пацягнулася, але ў той жа момант ейныя рукі, як быццам апёкшыся нябачным агнём, таргануліся назад. З аўтаматаў пасыпаўся агонь, грымотным залпам раздзіраючы ёй нутро. Як дзяцей і дарослых захутала сьмяротным агнём і паваліла долу, вусны д'ябала пагардліва сплюнулі: «Няшчасныя сабакі, фашысты!»

Які невыносны боль!

Паступова зларадны твар растаў...

Дрыжучы, у роспачы й самоце, Марыя зноў перажывала ўчорашнія падзеі.

Цяпер у памяці ўсплыў закрываўлены пагардлівы твар гордага маладзёвага кіраўніка: «Пацукі гнілыя! Бальшавісцкія шакалы! Вас жа людзьмі назваць нельга! Прыйдзе дзень, наш народ скіне расейскіх і нямецкіх паразітаў са свайго карку й здабудзе свабоду!»

Высокі й крэпкі, стоячы пагрозьліва на ўвесь рост, ён адчайна й бязьлітасна высьцёбваў сваіх катаў. Высакароднае ўвасабленьне вялікіх нацыянальных герояў з далёкае даўніны.

Пэўна што гэтак жа трымаўся непараўнаны Кастусь Каліноўскі, чый голас сягае праз гады: «Змагайся за сваё, братка мой, Беларусь! З-пад маскальскай шыбеніцы кажу я табе: тады й толькі тады здабудзецца ты на волю й долю, калі маскаля над табой ня будзе!»

Вось у смяротнай цішыні тысячы: шляхта, сяляне, рабочыя — затаіўшы дых, прыкаваўшы свае вочы да гордага, годнага шляхціца, што стаіць перад пятлёй. Вялікі сын зямлі, насычанага крывёю й потам ягоных паплечнікаў, што ўзышлі на вяршыню ейнае змагарнае гісторыі. У велічнай сваёй славе пазірае ён на сваіх катаў, пераможаны фізічна, але не адзінокі, бо ў самы гэты момант ён увасабляе ў сабе памкненні мільёнаў прыгнечаных. Гэта ён вызначыў для іх мэту й шляхі, і з тае пары прыгнятальнікі так і не змаглі задушыць прагу народу да поўнае свабоды. Няўмольны ў сваёй пагардзе да мучыцеляў народу, ён ведаў, што празь ягоную ахвяру народзяцца іншыя змагары.

Яму было ўсяго дваццаць шэсць, калі ён стаяў перад шыбеніцай. Адзін з наймаладзейшых сярод вялікіх, ён мусіў быў валодаць дарам Прадбачання.

У тыя далёкія часы каты ўсё яшчэ вяршылі свае зладействы на людзях з усімі неад’емнымі атрыбутамі гэтае д’ябальскае справы: гучныя, для навідзеньня жаху, барабаны; бездакорныя рухі выканаўцаў «законнага» зладейства, з каменнымі тварамі марыянэткі ў вайскавай вопратцы, з аголенымі штыхамі, гатовыя да любой нечаканасці; натоўп разьзяўротаў на запруджанай плошчы.

Запозна гаспадары з крывавымі рукамі зразумелі, што іхныя дзеянні далі асечку. З крыві пакутнікаў, закатаваных прылюдна, вырастала новае пакаленьне мсьціўцаў. Зьдзяйсняльнікі генацыду замянілі прыбраныя з прылюдных плошчаў шыбеніцы на канцэнтрацыйныя лягеры й газавыя камэры для расправы зь людзьмі бязь ліку. Безьліч адзінкавых і масавых жаклівых брутальнасьцяў апошніх войнаў і пэрыядаў нялёгкага міру зьневажалі і законы і агульначалавечыя асновы. Ніводны чалавек — незалежна ад узросту й полу — ня быў захаваны ад рук катаў.

Маладзёвы кіраўнік Янка быў, напэўна, зьлеплены з тае ж гліны, што й ягоны палымяны суайчыньнік Каліноўскі. Жывучы ў іншых гістарычных умовах, ён змог падняцца й павесьці іншых. У сваёй працы з моладзьдзю ён аддаваў перавагу будаўніцтву, а не разбурэньню. Прыстаўлены да смяротнай сыяны дэгенэратыўнай д’ябальскай сілай ув асобе камуністкі Лары, ён трымаўся як мужны й высакародны ваяр.

Не было нікога, акрамя зьбітай і зламанай Марыі, сьведкам забойства маладзёвага кіраўніка Янкі й ягонай сям’і. Ён зусім не меркаваў, што там мог быць яшчэ адзін партызанскі закладнік, хто мог бачыць, як ён паміраў. Ягоныя паводзіны не былі ні за-

плянаваня, ні абдуманя загадзя. Злосныя, шалёныя выкрыкі, накіраваныя на пагарджаных ворагаў, не былі разьлічаныя на тое, што народ іх пачуе. Адное што, як мог, так і ганьбіў і ляяў мучыцеляў сваёй сям’і й свайго народу.

...Аднаўляючы наступнай раніцай усе падрабязнасьці, Марыя зразумела, што яна сталася сьведкай нечага выключнага.

Пэўна, калі б мелі такую магчымасьць, многія, што страцілі надзею, змаглі б пабачыць, што ўсё ня так ужо й кепска ў гэтым сьвеце; ня трэба так незваротна губляць надзею на лепшае заўтра, калі сярод згібелага, азьвярэлага людзтва можна напаткаць маленькую, але такую бліскучую зорку, як Янка. Так, ёй дасталася адно караценькае мігчэньне гэтай зоркі, але ў момант ейнай найвышэйшай успышкі, калі яна гарэла найбольш ярка.

Марыя любіла гісторыю. Колькі разоў яна разважала над паводзінамі змагароў і пакутнікаў у момант, калі яны стаялі перад сваімі катамі. Настаўніцкія й гістарычныя кнігі былі нязьменна скіраваныя на агульнапрыняты расповед аб людзях пры ўладзе, даволі часта падаючы падзеі па-рознаму.

А на самай справе, як гэтыя людзі сябе паводзілі? Колькі там было прыдуманых і колькі рэальных?

Гіганцкія дрэвы, якія падаюць, грамыхаючы, ламаюць усё вакол сябе — тое ж можна сказаць і пра людзей. А як жа наконт малых і непрыкметных?

Чалавечая натура такая крохкая й супярэчлівая, то можна найпрост зрабіць здагадку, што ёсьць тыя — бальшыня, напэўна, — хто, стоячы перад шыбеніцай ці расстрэльнай шарэнгай, будуць поўзаць і цалаваць катом боты, абы захаваць сваё жыццё. Але ёсьць і іншыя — напэўна, мала, — хто будуць мужнымі, вялікімі, гераічнымі ў сваіх сыціплых і натуральных паводзінах.

Марыя пабачыла аднаго зь іх і дзякавала Богу за такую магчымасьць. Яна была захопленая й зачарованая Янкам. Ейная вера ў свой народ адраділася, і воля супрацьстаяць д’ябальскай навалі такім чынам узмацнела.

Надзвычайным, вядома, было тое, што Янка гаварыў як бы ад імя ўсіх прыгнечаных людзей. Калі б ён меў выключна сваю карысьць наўвеце, наколькі б па-іншаму ён дзейнічаў і па-іншаму выглядаў у Марыіных вачах. Ён гаварыў за сябе ды за Марыю, за кожнага зь мільёнаў, каго там не было. Карысьць дзеля ўсіх ягоных суайчыннікаў была вяршэнствам для яго. Гэта, без сумнёву, было самасьвядома, што й джаліла бязьлітасна ягоных мучыцеляў. Бо ў той момант, нават калі й падсьвядома, яны пэўна што разумелі сваю нікчэмнасьць, марнасьць, усю

ліхадзейнасьць таго, што яны рабілі. Вось яны — гатовыя пакараць сапраўднага сына свайго народу, што ўзвышаўся над імі ў сваім справядлівым гневе, высьцёбваў іх як падонкаў, як юдаў сваіх жа суайчыннікаў. Ягоная высакародная ўспышка, як бліскавіца, прабіла іхнае найдалікатнейшае месца. Як што ў іх засталася хоць кропля чалавечага, яны мусілі ясна зразумець сказанае, хаця нельга спадзявацца, што яны ўсвядомяць собскую нікчэмнасьць.

Тады Марыя ўбачыла другі бок мэдаля. Вядома, Янка мусіў ведаць, што гэтыя драпежнікі разумелі адно мову загадаў і зброі. Чаму тады зрабіў так, як зрабіў? Марыя ведала, што кіраўнікі Саюзу Беларускай Моладзі не насілі зброі. Напэўна, і ў Янкі яе не было. Пэўна, калі б і была, ён разумеў, што бой быў бы прайграны раней, чым пачаўся б. Ён, бадай, мог зрабіць такі выбар у слабым спадзяваньні, што ўратуе сваю сям'ю, калі хаваўся на гарышчы... Чаму ён не перавёз іх з гэтай зоны, дзе кішэла партызанамі? Магчыма...

Занадта шмат гэтых «магчыма», каб разабрацца ва ўсім. Заблытаеся зусім у спробах знайсці адказы на ўсе «чаму» і «для чаго» што да чалавека, якога зусім ня ведаеш. Вядома, Янка ня быў дурнем і ведаў, што толькі канчатковы вынік, а не паводзіны самі па сабе, вырашаюць гэтую вайну.

Сумненьні зноў ахапілі яе.

Яшчэ даўно, да шалёнага ціску афіцыйнага камуністычнага рэжыму ў выглядзе піянэрыі ды камсамолу, Марыя пастаянна малілася. Ейная набожная маці старанна выконвала ўсе рэлігійныя абрады ды Марыю выходзіла ў тым жа духу. Ёй было вельмі вусыцішна, калі яна даведалася, што Марыя падставіла сваё вуха д'ябалу. Як часта яна запалохвала Марыю, што аднойчы Бог пакарае яе за ейныя недаравальныя грахі.

Цяпер Марыі прыпомніліся матчыны папрокі.

Гвалт тых часоў нарабіў-такі шкоды: вернасьць дзяцей да бацькоў была разбураная. Рэжым і партыя — што, зрэшты, адно й тое ж — узяліся раскалоць сямейнае ядро. Не засталася месца ні для рэлігіі, ні для таго, што яны назвалі забабонамі. Гэтыя так званыя «перажыткі» буржуазнага мінулага належала было тэрмінова выкараніць і пакончыць зь імі назаўсёды. «Зьнішчыць старое, каб будаваць новае» — вось быў дэвіз.

Паколькі бязбожны рэжым зразумеў, што старое пакаленьне не адпавядае дый ня здольнае ўспрыняць «самую правільную» ідэалёгію, пабудаваную на нянавісьці й разбурэньні ўжо ўсталяваных чалавечых каштоўнасьцяў, то ён накіраваў сваю зброю

на моладзь. Моладзь выходзілі й падбухторвалі, спанукалі й прынаджвалі крочыць наперадзе, у першых шарэнгах разбуральных сілаў рэжыму. Гэта маладыя рукі скідалі крыжы з Божых храмаў; юныя вусны прамаўлялі блюзьнерскія пародыі са сцэн на вясковых плошчах і гарадзкіх клюбых, высьмейваючы Творцу, высьцёбваючы вернікаў, падпіхваючы ўсіх ісьці за сатаной. Бесьперапынная камуністычная прамыўка мазгоў прасякала кожны прадмет у навучальных установах. Нельга было атрымаць добрых адзнакаў, пакуль не авалодаеш жаргонам камуністычнай ідэалёгіі. Тыя ж, хто жадаў апынуцца ў наменклятуры гэтага драпежніцкага грамадства, мусіў жыць у абдымках з атрутнай зьмяёй і ўдаваць, што яму гэта вельмі даспадобы.

Гэткай тады была тая задушлівая атмасфэра, у якой падлеткам мусіла расьці Марыя Каравай. Ня так сора яна зразумела, што ня можа быць ніякага прымірэння паміж асновамі матчынай веры ды камуністычнай догмай. Яны адна адну выключалі. Марыя лагодзілася са школьнымі парадкамі й удавала, што трымалася прынятых дактрынаў. Некаторы час яна нават перастала маліцца.

Зараз, у няволі ў чырвоных партызан, яна, ці то слушна, ці не, разглядала нядаўнія ды сёньняшнія выпрабаваньні як выкупленьне за цяжкія грахі свайго мінулага. Матчыны ўтвары й перасьцярогі цяпер падаліся ёй у іншым сьвятле.

А як жа з гэтай дзеўкай Ларай? Ці ня ёсьць яна ўвасабленьнем сатаны, які вымагаў зь яе выкупу за свае былыя правіны? Маці аднойчы гаварыла ёй, што Бог дзейнічае ўв адносінах да сваіх людзей празь людзей. Хіба не магчыма, што Ён абраў гэтую прыгожую чалавеканенавісьніцу быць прыладай дзеля Марыінага выкупленьня?

Калі так — што ёй тады зрабіць, каб вымаліць у Бога выбачэньня й міласьці? Некалі даўно маці гаварыла яшчэ, што Бог міласьцівы й даруе без умоваў, што Ён гатовы прыняць блудных дзяцей у свае абдымкі ў любы час, як яны вяртаюцца па ягоную ласку.

У прыцемках партызанскай зямлянкі на засмучоным Марыіным твары спакаля заварушыліся вусны.

Усё забытае з далёкага дзяцінства трэ было аднавіць. Марыя разумела, што няма неабходнасьці дакладна паўтараць напісаны тэкст. Просты зварот, нават сваімі словамі, Бог таксама можа пачуць. Ніякіх завучаных паўтораў нечых думак, адно толькі сваё з душы...

Але нават калі яна размаўляла з Богам, абрыўкі нядаўняга мінулага не давалі ёй спакою. Сатана й тут намаўляўся заявіць пра сябе. Калі Бог сапраўды такі літасьцівы, як падаецца, як жа Ён дазваляе, каб нявінныя немаўляткі гарэлі ў агні, каб забівалі дзетак і жанчын, каб багалюбных людзей зьнішчалі, як паразітаў?

Ат, пэўна, Бог — гэта проста той хлопец з бліскучымі вачыма, што на Янкавай іконе... Калі ён такі ўсемагутны, такі ўседаравальны й літасьцівы, чаму б Яму не спусьціцца сюды на зямлю й не ўсталяваць тут мір, і парадак, і справядлівасьць?

Ах, бадай, немагчыма знайсці горшага пекла, чым гэтая Богам забытая, загіблая краіна!..

Сумнёвы авалодалі ёй. Больш не было ніякага сэнсу. Яна ўжо не магла разгледзець нікай рысачкі сьвятла ў канцы танэля, які б мог вывесці яе з гэтай чорнай бездані сваёй унутранай калатні, пакуль гэты неўтаймаваны змоўшчык супраць Творцы на Нябёсах тым часам бадзяўся тут паблізу, на мяжы хаосу, замахваючыся біць...

Так і ня змогшы вырашыць свайго ўнутранага канфлікту, што падкідаў паліва да яе эмацыйнага агню, яна зьнясілена здалася, паставіўшы на сябе крыж. Змучаная й разгубленая, забурылася з галавой у набітую сенам падушку. Хацелася плакаць, але сьлёз не было. Яна ляжала нерухома, слухаючы гукі знадворку й біццё свайго сэрца.

Ах, як бы яна хацела, каб гэтае сэрца спынілася, і яна б магла сысьці згэтуль так лёгка й спакойна!

Гэтак, у цяжкай дрымоце, яна ляжала, забыўшыся на час і прастору, намагаючыся адмежавацца ад суцэльнага сьвету...

14

Д'ЯБАЛАВА ГУЛЯНКА

Рыпнулі ржавыя завесы, дзьверы адчыніліся й зачыніліся. Цяжкія крокі падышлі да Марыінага ложка. Нейкі момант ваганьняў, і тады коўдра адным рыўком зьяцела прэч.

Раскрытая да холаду, Марыя раптам села на ложку, і ейны позірк упаў на хмурны Сьцяпанаў твар. Ён стаяў, упарты пасланец «д'ябаліхі», ледзь заўважная зласьлівая ўсьмешка гуляла на твары, у руках скрутак шэрай тканіны.

Марыя ўжо задумвалася аб гэтым шэрым, пакорным, спраўным ад'ютанце Лары. Што ён за чалавек такі? Што ў гэтай густа зарослай, цемнавалосай галаве? Гаварыў ён мала, рухаўся спрытна, выконваў усё рупліва. Марыя зацікавілася гэтым загадкавым, прыгожым, хаця й нежывым, тварам. Ці быў ён нечым большым, чым падаваўся? Што ў яго за адносіны з гэтай жанчынай на самай справе? Каханак ён ейны ці проста верны слуга?

Марыя, седзячы на ложку, паспрабавала нечым прыкрыцца ад холаду, але Сьцяпанавя рука тут жа сьцягнула посьцілку. Юрлівыя вочы агледзелі спалоханую жанчыну, і нізкі голас прамовіў:

— Надзень гэта ды ўбярэся. Пойдзем на сьвяткаваньне сёньня.

Марыя паглядзела на адзёжу, што ён прынёс. Зь першага пагляду было бачна, што сукенка была даволі багатая. Швэдар крыху й паншаны, але таксама добрай якасьці. Адылі ні ягоны голас, ні манеры ёй нічога добрага не варажылі. Стаіць тут, зыркае на яе не міргаючы.

— Пра што гэта ты? Якія шчэ сьвяты? — спыталася яна, запінаючыся.

Галавешкі ў пячурцы даўно астылі, і ў зямлянцы было вельмі холадна. Марыя завярнулася ў посьцілку й утаропілася на яго.

— Тое, што чула: будзем сьвяткаваць сёньня. Ларын загад. Апранайся. І твар падмалой. Каб выглядала прыстойна.

Марыя чакала, што ён яшчэ скажа, але ён моўчкі перыўся на яе. Бадай што ён з тых, хто без патрэбы не змарнуе й слова, нават калі й няма пэтрэбы быць такім лаканічным.

Пэўна, зараз ужо позна, падумала Марыя. З маленькага вакенца сачылася ледзь-ледзь сьвятла, адно каб толькі бачыць, што вакола.

— Што за сьвята? Навошта мне ўбірацца?

— Зашмат пытаньняў задаеш. Сёньняшнюю перамогу сьвяткуем.

Вось як. Сьвяткаваць перамогу.

Раптам усё вярнулася й навалілася на яе. Мінулая ноч... Змучаная, амаль беспрытомная, яна ляжыць на сьнезе... Нехта з партызан хоча прыкончыць яе тут жа. Лара не дазваляе, маўляў, ейны час яшчэ не прыйшоў, што яна прыдасца для сьвяткаваньня...

Тое, што яна не дасказала, але мела наўвеце, было для ўсіх надта зразумелым. Марыя падумала, што яе выдаткавалі ў

якасьці казла адпушчэньня для нейкага зорнага атракцыёну, і яна здрыганулася ад гэткай вусьцішняй задумкі.

— Я не пайду, — заявіла яна цвёрда.

— Што? — гаўкнуў Сьцяпан.

— Што чуў. Не пайду.

Мужык схапіў яе за рукі, сыціснуў і затрос, як грушу.

— Мне больна, гад! — закрычэла яна.

Сьцяпан адпусьціў яе й ціха прагаварыў:

— Слухай, каб мне тут ніякіх. Калі хочаш добра сабе — рабі як сказана. Не выпрабоўвай майго цяпення. Не дапаможа. Будзеш выкабеньвацца тут — сілай зацягну.

Марыя зыркнула з-пад ілба на гэтую жывёліну ў чалавечым абліччы. Што ты тут зробіш, супрацівіцца няма ніякага сэнсу: ён жа папросту занясе яе на плячах, перад гэтым яшчэ й ладна надаваўшы.

— І вось што, — дадаў ён прымірэнным тонам. — Будзеш мець гонар сустрэцца там з нашым камандзірам. Я б на тваім месцы скакаў ад шчасьця.

Ён усеўся на зэдлік у куце, выпцягнуў табаку, люльку, набіў яе й запаліў, увесь час косячыся на Марыю падазрона.

Усё яшчэ седзячы на ложку, яна надзела сукенку. Потым пацягнулася да маленькага люстэрка на сьцяне й заглянула туды. Яна ледзь што пабачыла ў ім. Сьцяпан, заўважыўшы гэта, запаліў свечку на століку й зноў сеў.

Цяпер Марыя магла бачыць ямчэй. Яна чаго сябе не пазнала. Схуднелы, бледны твар; мутныя вочы, праваленыя ў чорныя яміны, пазіралі на яе з-пад насунутых броваў. Яна правяла пальцамі па валасах, у якіх прыбавілася сівізны за апошнія суткі.

— Божа мой! — вохнула яна. — Што са мной зрабілася!..

Тады яна падумала: якая ўжо розьніца. Бо тое, што яны называюць святакаваньнем, для яе будзе пакараньнем...

Заўтра... заўтра яна ўжо зможа адпачыць пад слоём гэтай бруднай, гаркотнай зямлі...

Яна пакорна выпрасталася з-пад коўдры, абцягнула сукенку, надзела швэдар. Сукенка была амаль што ейнага памеру. «Цікава, што ж сталася з былой ейнай уладальніцай?..» — падумала яна сама сабе. Прычасала валасы, абулася й надзела кароткае паліто.

Пакуль была апрадалася, яна кідала кароткія позіркi на Сьцяпана, але завязаць зь ім размову не ўдалося: ён не абзываўся. Сядзеў сабе, папыхаў люлькай і перыўся на яе прагным вокам. Пэўна што — зануда, вырашыла Марыя, безь ніякіх

чалавечых пачуццяў. З такім жа посьпехам можна пагаманіць са сыяной.

— Хадзем, — сказаў ён, падымаючыся, як яна была гатова. Марыя была галодная.

Яна не магла прыпомніць, калі яна ела апошні раз. Ежы ў лягеры ўволю не было. Калі яна працавала на кухні ці ў шпіталі, то там трохі перападала. Часьцей жа была галоднай. Нікому не было да яе справы; да яе ставіліся, як да адкідаў.

Раптам на яе навалілася дзікае жаданьне зьесьці місачку гарачага булёну. Дамашняга супчыку, з кавалачкамі мяса ў ім, і цёпленькага, такога цёпленькага, каб мог зноў запаліць у ёй жыццё. Яна была такая змучаная й калацілася ад холаду... Маленечкая місачка супу здавалася такой недасяжнай марай.

Яны йшлі паўз увесь лягер міма людзей, што мітусіліся ў сваіх штодзённых справах. Вялізныя голыя дрэвы велічна ўзвышаліся на фоне чыстага, блакітнага неба. Ад свежага, халоднага паветра ў Марыі закруцілася ў галаве, і яна адчула, якой зусім слабой яна стала. За лягерам Сыцяпан пачаў пратупваць дарогу сваімі шырокімі ботамі, Марыя крочыла за ім сьледам.

— Куды мы йдзем? — Марыя не магла больш стрымліваць сваёй цікаўнасьці.

— Пабачыш. Ужо сора.

Яны пацягнуліся моўчкі.

Празь дзесяць хвілін апынуліся перад хатай на дзялянцы. Марыя прыкінула, што гэта, бадай, другі прыстанак лесьніка. Гэта быў прыстойны дамок, з крытым дахам, вокнамі на тры бакі, з ладнай верандай, што завяршала ўсю пабудову. Выглядаў ён пакінутым. Крыху далей, на другім баку дзялянкі, Марыя заўважыла невялікую стайню ды пару коней, прывязаных да плоту, пакрытых гунькай, якія няспешна жавалі салому.

Яны падышлі да дзьвярэй. Сыцяпан спыніўся й прыслухаўся. Цяпер, зблізу, Марыя ўбачыла праз шчыліны ў ваканіцах святло й пачула галасы. Сыцяпан пагрукаў у дзьверы тры разы па тры з кароткімі перапынкамі. Пакуль чакалі на адказ зь сеняў, з-за рогу зьявілася каржакаватая, цяжка апранутая, барадатая постаць.

— Гэта ты, Сыцяпан? — запытаўся дружалюбны голас. — Чаго не заходзіш?

— Мушу пастукацца.

— Лухта. Дзьверы адчыненыя, проста заходзь.

— Што, усе тут ужо?

— Пэўна што. І чую я, там ня сьпяць.

Сьцяпан пхнуў дзьверы насыцеж. Яны прайшлі празь сені й адчынілі другія.

Зьвісаючы з цэнтральнай бэлькі, ярка гарэла лямпа. Шасьцёх чалавек сядзелі вакол стала, сярод іх і Лара. Усе яны, акрамя аднаго, былі ўдзельнікамі ўчарашняй пераможнай імпрэзы. Той, якога не было ўчора, сядзеў побач з Ларай на куце.

Марыін пагляд павольна паблукаў па партызанах і зноў спыніўся на барадатым чалавеку побач з Ларай. Шумная гутарка, што была тут, раптам спынілася, як ўсе утаропіліся ў тых, што толькі ўвайшлі.

Пах смажанай сьвежыны й іншай смакаты ўдарыў Марыі ў нос. Мутнымі вачыма яна ўтаропілася ў заладаваны ежай стол, на якім усю харчовую раскошу завяршала ладная бутля з шэрай вадкасьцю. Марыін няведама зь якой пары незадаволены апэтыт настойліва запатрабаваў увагі да сябе. Яна была такая галодная! Хіба гэтыя найміты зробіць ёй ласку й хаця б пакормяць перад сьмерцю?

Пакуль Сьцяпан прыбіраў ейнае паліто й швэдар, Марыя вачыма была ўпіўшыся ў барадатага побач з Ларай. Ёй зрабілася так самотна й страшна, як ніколі, і стоячы перад гэтай падпітай кампаніяй, зьбілеўшая й зьмярцвелея, не магла зрабіць і кроку.

Гэтая зларадная лысая галава з пранізлівымі цёмнымі вачыма, тонкімі вуснамі, сіваватай барадой відавочна належала ейнаму мучыцелю, хто аднойчы так старанна лектураваў яе па прадмеце правільнай адукацыі ў ейнай собскай клясе ў Шулах.

І навіслую цішыню пакою акрэсьліла толькі ліхаманкавае біцьцё ейнага сэрца.

Пэўна што гэты чалавек быў тым, каго называлі камандзірам Карпаціным, як бы там ні зваўся ён на самай справе. Яна бачыла яго раней, пару разоў, у лягеры, здалёк і тады не пазнала яго. Абрануты ў вайсковую вопратку, безь ніякіх знакаў адрозьненьня, са спакусьлівай Ларай зь левага боку, ён спакойна трымаў Марыін нямы дакорлівы пагляд, напоўніцу смакуючы навіслую паўзу.

Марыя, забыўшыся на пакутны голад, ня зводзіла зь іх вачэй. Што за пара — Карпацін і Лара! Ну, і што яны прызапасілі тут для яе?

Барадаты заварушыўся, і зьедлівы голас прамовіў:

— Ну и ну! Не моя ли это старая знакомая, моя любимая учительница! Как же, как же — рады видеть!

Хлопцы за сталом захіхікалі, а камандзір працягваў:

— Вы, настаўніца наша даражэнькая, ужо прабачце, што я так прапусціў магчымасць абнавіць нашыя ўзаемавыгадныя адносіны. Цяжар абавязкаў, разумеете. Але сёння, спадзяюся, з дапамогай гэтага сяброўскага тут гурту я змагу загладзіць сваю правіну. Ці ня так, Ларыса Сямёнаўна?

— А як жа ж, Аляксей Пятровіч. То ж бо... — тут жа пагадзілася Лара, зыркнуўшы на Марыю вачыма.

— Ну, як мы ёсць ужо знаёмыя, — працягваў барадаты, — ня будзем марнаваць часу на прэлюдыі. Нашая дарагая госьцейка, пэўна ж, галодная, чаму б нам, таварышы, не запрасіць яе да стала. Дайце-ка ёй месца тут, побач са мной.

Пакуль партызаны хуценька перасоўваліся ды ўсаджвалі Марыю справа ад Карпаціна, Сьцяпан тым часам прысеў з другога кута стала.

Камандзір працягваў усё тым жа манерам:

— Толькі сёння я меў поўны рапарт аб вашай учорашняй апэрацыі ў Малых Луках па зьнішчэньні фашыстоўскага падсабачніка Янкі Белага. Мне далажылі, што разам з тут прысутнай групай вы таксама сьмела бралі ўдзел у ёй. То вось я падумаў, як жа мы можам пакінуць вас, не запрасіўшы да нашага сьціплага сьвяткаваньня? Вы заслужылі, каб быць тут прысутнай, ці ня так, дарагая настаўніца?

Марыя была так блізка да ежы, што проста цярпела танталавая пакуты. Спазмы страўніка прымусілі яе падумаць, каб нягледзячы на блізкасьць гэтага злыдня, ці не накінуцца ёй зараз жа на тую зашквараную сьвежыну, што стаяла перад носам. Карпацін і Лара (са сваёй яхіднай ухмылкай) і іншыя, пэўна, выразна адчувалі гэта, сочачы за ёй з усіх бакоў.

Марыя агледзелася на ўсю каманду. Бо ж учора яна бачыла іх толькі коратка. Па звычаі «лясных хлопцаў» бальшыня іх паадрошчвалі бароды, і, напэўна, кожны зь іх, як сьпявалася ў іхняй песьні, паабяцалі пагаліцца толькі «как прогоним Фрица со страны».

Коля, што сядзеў побач з Ларай, быў самы малады на выгляд — страмкі, з шырокімі вачыма, зарослы русявымі валасамі, якія паклікалі да ўвагі цырульніка. На ягоным твары не было й сьледу тае мярзотнасьці, такой звычайнай сярод старэйшых партызан. У Мішы была вялікая квадратная галава, яму было каля сарака, лысаваты, з адсутным позіркам, вялізным, непарцыянальным да ўсяго твару ротам, глыбока пасаджанымі вачыма. Патапыч — чарнявы, з густымі брывамі, злосным

паглядам — само чаканьне ліхадзейства. Грыша — мядзьведзь з вялізнымі сялянскімі рукамі, рабым тварам, крыважэрнымі вачыма. І лагодны, спакойны, але вечна пільны, заўсёды напагатове, Сьцяпан.

Вакол усіх іх лунала паветра чаканьня нейкага йгрышча, быццам зараз рассунуцца кулісы й пачнецца спэтакль.

Ув атачэньні такой сьвіты, запаважанае прысутнасьцю Карпаціна, Лара сядзела ўся ў арэоле добра выкананай справы з выглядам чалавека, які наперад ведае, што й як тут зараз будзе, быццам той дасьведчаны паляўнічы, што пільнуе сіло на даўно высачанага зьвера.

Што б гэтая кампанія ні заплянавала для Марыі, адылі Карпацін не праяўляў ніякай сьпешнасьці, гуляючы ў бацькоўскую лагоднасьць са сваёй паланянкай. Перакідваючыся абазнанымі паглядамі з Ларай, ён кіўнуў Колю на вялізную бутлю, і хлопец ужо толькі зьбіраўся напоўніць камандзірскі кубак, як Карпацін прапанаваў:

— Не, не. Мы ж мусім наліць «штрафную» нашай запозьненай госьці. Усё ж такі, яна нашая — так бы мовіць — ганаровая госьця сёньня. І, калі мне дазволюць сказаць шчыра, — зьвярнуўся ён наўпрост да Марыі, — гэтая сукенка вам вельмі да твару, мая дарагая настаўніца. Яна аддае належнае вашай недаацэненай зьнешнасьці. Ці ня так, Ларыса Сямёнаўна?

— А як жа, — сьпешна адказала Лара. — Яна так пасуе ёй. А табе яна падабаецца, Марыя?

Партызаны пахвальна загудзелі. Марыя здагадалася, што яны будуць гуляцца зь ёй у кошкі-мышкі, а раз так, то й яна магла таксама згуляць сваю гульню:

— Чаму ж не. Ты ж пэўна ведаеш, што блакітны — гэта мой любімы колер. Ты зрабіла мне такую ласку, падарыўшы блакітную сукенку. Упэўнена, у цябе вялізная калекцыя, ёсць з чаго выбраць, га, Лара?

Ларын па-каралеўску чароўны, з вольгарнымі рысамі твар крыху скрывіўся, і яна суха адказала:

— Я рада, што табе спадабалася сукенка. Што да калекцыі, зрэшты, выбару асаблівага не было. Уладарка гэтай сукенкі мела ўсяго адну гэтую, калі яе пусьцілі ў расход...

— Не псавала б ты бяды, Ларыса Сямёнаўна, — абарваў яе Карпацін, — непатрэбнымі тут намёкамі. Прапаную заняцца закускай. Але спачатку можна я скажу тост за здароў'е ўсіх вас, хто так пасьпяхова справіўся ўчора з заданьнем?

Кароткая прэамбула скончылася, Карпацін падняў свой напойнены да краёў кубак, а за ім і ўсе астатнія, акрамя Марыі.

— За здароў'е! — раўкнулі партызаны.

Як шклянкі завесілі над сталом, позіркі ўсіх завярнуліся да гэтага ізгоя сярод іх. Запытальна ўтаропіўся ў яе і Карпацін.

— Ну, вось што, мілачка, — націснуў ён добразычліва, — давай-ка з намі. Я ж разумею, што ты галодная. Хочаш есці — выпі разам. Ці ты нас не паважаеш?

Улагоджаная такой па-бацькоўску праніклівай прамовай, хоцькі-нехацькі Марыя стала абараняцца:

— Дзякуй, вы такі добры. Але я не магу. Я ня п'ю.

Як быццам загадзя адпрактыкавана, усе рукі разам паставілі свае кубкі на стол. Цень скептычнай прыкрасы з'явіўся на твары Карпаціна, астатнія скрывіліся з пэўным недаверам. Здавалася, кожны добра граў сваю ролю. Марыя сядзела засмучоная, вінавата апусьціўшы вочы.

— Што — ты? — здзівіўся Карпацін. — Ці вы чулі, таварышы? Як так? Настаўніца — і ня п'е!

Гэта была наступная падача, і партызаны як адзін незадаволеная загудзелі. Ім відавочна не цяпелася, але яны йшлі на шворцы ў Карпацінскай гульні, хаця пэўна ж яны ўжо прынялі й да Марыінага прыходу.

— Так. Марыя, — загаварыла Лара тонам інструктара, — мы ведаем, што па мясцовым звычаі трэба адмаўляцца ад прымусу. Толькі ці не разумна было б табе тут ужо абысьціся без прыкідваньняў?

— Мусіш выпіць, мілачка, — мякка спанукаў Карпацін, вытрымліваючы на сабе позіркі шасьцёх пар вачэй. — Гэта — твой абавязак. Давай, падымай кубак. Бачыш, усе чакаюць...

Марыя падзівілася, калі ж ужо тая гадзюка выпусьціць свой ядавіты зуб?

Яна схіліла галаву яшчэ ніжэй і са страхам паглядзела на свой кубак. Праглынуць гэтую гідкую вадкасьць не было ніякай мажлівасьці. Яна ж усё нутро ёй выпаліць. Ейны страўнік патрабаваў ежы, а ня гэтай гары. Як ім патлумачыць, што ёй трэба сыярша паесці?

— Хіба толькі я магла б зьесці што-небудзь спачатку. Я галодная, — прашаптала яна запытальна, гледзячы проста ў гэтыя цёмныя пранізлівыя вочы, шукаючы там хоць праменьчыка разуменьня.

— Чулі, таварышы? Настаўніца хоча есці, — перадражніў ён яе.

Выразы твараў партызан адразу перамяніліся да радасных усьмешак.

— Бедная ты наша, бедная, — залямантавала Лара. — Я мусіла б даручыць Пруднікавай, каб лепей даглядала цябе.

— Я дапамагу табе, — умяшаўся Карпацін. — Мы тут усе людзі добрыя, разважлівыя, і ўсе цябе разумеем. Вырашым гэта дэмакратычным шляхам. Думаю, ты таксама за дэмакратыю. Што скажаце, таварышы?

— Правільна, камандзір, вырашым гэта разам, — адважна выступіў Патапыч. Усе дружна падтрымалі яго.

— Піць! — раптам раўкнуў хор галасоў.

— Прагаласавалі адзінагалосна за піцьцё. Усё, вырашана, мілачка, — мусіш падпарадкавацца й выпіць разам, — мякка патлумачыў Карпацін.

— Я не магу. Калі ласка, зразумейце, маю вас. Мяне звані-туе... — зноў запрасілася Марыя ледзь чутным голасам.

З такім жа вынікам можна было звярнуцца да сыцяны.

— Ты маеш бессэнсавы й упарта настойваць?!. Не паважаючы адзінадушную волю ўсіх тут добрых людзей? — удаў вялізнае здзіўленьне Карпацін.

Марыя маўчала.

— Ну і ну! І што мы будзем з гэтым рабіць, хлопцы? Прыкладзем сілу?

— Нам нічога не застаецца, — пацьвердзіла Лара.

— Коля, — раўкнуў Карпацін і кінуў на шырокі скураны ремень зь пісталетам, што вісеў на вялікім цьвіку на сыцяне.

Коля хуценька падскочыў, хапіў пісталет і паклаў яго на стол перад камандзірам. Цяпер усе сачылі за масластымі рукамі Карпаціна. Ён выцягнуў барабан і дастаў зь яго ўсе кулі. Трымаючы адну зь іх перад Марыяй, пачаў яе настаўляць:

— Бачыш, мілачка, гэтую кулю. Зараз будзем гуляць у адну простую, але цікавую гульню. Сама пабачыш, гэта цэлая забава. Вось, глядзі сюды ўважліва. Барабан ёсць цяпер пусты, бачыш? Я ўкладаю туды адну кулю, вось так, — ён крутнуў барабан указальным пальцам, — і цяпер нацягваю курок. Адзін шанец з шасьці, што вось гэтая куля прашые тваю галаву. Пакуль я буду націскаць курок, у цябе ёсць пяць шанцаў добра падумаць пра падпарадкаваньне адзінадушнай волі ўсіх прысутных тут таварышаў.

Карпацін зноў крутнуў барабан і наставіў рулю проста Марыі ў скронь.

Жанчына зьбялела.

Усе партызаны, затаіўшы дых, былі ўтаропіўшыся ў Карпацінскі палец, што павольна націскаў курок...

Затвор адскочыў і шчоўкнуў. Стрэлу не было.

Выдых палёгкі зьняў напружанасьць вакол стала.

— Гэтым разам пашанцавала. А наступным можа цябе й забіць, — спакойна пракамэнтаваў барадаты. — Адно памятай, ты ў любы момант можаш перадумаць, узяць кубак і выпіць.

Марыя раптам адчула задушлівую паніку, сэрца абрыўна забухала; у галаве, уваччу сыціснула...

Па другі бок ад Карпаціна Лара паглядала на яе расслаблена, зь нейкай адхіленай пагардай. У Мішы ажно адвісла сківіца, агаляючы пажаўцелыя зубы. Твар Сыцяпана набыў выраз урачыстай цікаўнасьці. Патапыч зыркаў з кепска прыхаванай злосьцю. Коля ёрзаў на зэдліку, употай сочачы за астатнімі. Грыша, чалавек-гара, наважыўся прапанаваць:

— Таварыш камандзір, дайце гэтую настаўніцу мне на час, я яе ўраз настаўлю.

Карпацін зыркнуў на яго з дакорам:

— Тут будзе. Спачатку я ёй займуся.

Курок зноў рушыў напалову, і Марыя, цяпер ужо старанна перакананая, што гэта ня жарты, павольна пацягнулася за кубкам, паднесла самагонку да вуснаў.

Пісталет адрынуў ад скроні.

Усё ейнае змучанае цела пратэставала.

Зь першым жа глытком, як пацякло ўніз, ёй апякло пустое нутро фасфарычным жарам. Запёрла дых, яна закашлялася так сільна, што баялася разадраць сабе страўнік, які скурчыўся ў спазмах ад болю.

Аглушальны рогат пакаціўся па хаце.

Калі ён прыціх, Карпацін ціхім голасам прамовіў:

— Няможна ж, мая мілачка, спыняцца. Гэта ж толькі першы раз так складана, ну, гэта, як цэлку зламаць ...ну, ты ж ведаеш...

Чарговы выбух рогату.

— А пасья ўсё пойдзе гладзенька, сама здзівіўся. Так што давай, давай.

З мокрымі вачыма Марыя зноў падняла кубак, і на гэты раз яна хутка спустошыла яго без прыпынкаў. Надрыўны кашаль затузаў ейнае слабое цела, аглушанае праявамі ўсеагульнай радасьці.

— Ура, справілася! — закрычаў Коля зь непрыхаваным задавальненьнем.

Карпацін паклаў пісталет на стол і падняў кубак.

— Ну дык, за здароў'е!

Усе кульнулі свае кубкі і заглынулі тую шэрую вадкасыць адным агульным глытком.

— Вось цяпер закусваць! — загадаў Марыі Карпацін.

Спанукаць яе не прыйшлося. Забыўшыся пра ўсё на сьвеце, стала заладоўваць сваю талерку вялізным кавалкам сьвежыны, квашанай капустай, хлебам, бульбай і пакуль накладала, таропка хапала ўсё ў рот. Бадай жа ж, калі яна запакуе цэлы страўнік, то мо зможа пагасіць той агонь унутрах.

Тады самагонка навалілася на галаву — усё там закруцілася.

Баючыся, што раптам ім прысьпічыць адняць у яе ежу, яна жавала так скоро й ятрана, што забалелі дзясны. Але партызаны таксама наваліліся на харчы, што тыя сыцярвятнікі, забыўшыся на ўсе прыстойнасьці, якія, можа, калісь і мелі.

Адно Лара з Карпаціным наглядзілі за мітуснёй вакол стала з доляй адхіленай весялосьці, абменьваючыся зразумелымі ім паглядамі ды ўхмыляючыся, пакуль тыя елі.

Вось зноў Сыцяпан разьлівае па кубках, і Марыя з жахам глядзіць, як гэтая вадкасыць зь вялікае бутлі завіхураецца ў ейны кубак.

Усё, гэтая дакладна яе заб'е.

Ёй прыйшла думка, што ў яе ёсць выбар: быць застрэленай Карпацінскай куляй ці быць атручанай — а цяпер яна была цалкам перакананай у такой магчымасьці — самагонкай. Яна адно павярхоўна ведала пра якасьць гэтай самаробнай гарэлкі. Ёсць два ейныя гатункі: звычайны — гэта калі яна пераганяецца адзін раз у самагонным апарате, а другі — калі пераганяецца двойчы. Гэтая — была другога гатунку.

Дзіўнае адчуваньне, новае для яе, захапіла Марыю. Яна паглынала ежу, памятаючы пра зграю ваўкоў вакол яе; адзін зь іх можа спыніць яе ў любы момант і адабраць талерку. Ніякіх табе прыстойных манер за сталом, ніякай справы да таго, што іншыя падумаюць ці зробіць, яна адно сьпешна старалася насесьціся. Нават падсьвядомыя ўспаміны пра тое, адкуль гэтая сьвежына, ніяк яе не кранулі. Страўнік ня ведае маралі, а ежа значыць выжываньне. І гэтая пераважнасьць настолькі крэпка сядзела цяпер у ейным заімглым розуме, што яна прапусьціла чарговы заклік Карпаціна, які вярнуў яе ў рэальнасьць кухталём у левая плячо.

Відэлец завіс на паўшляху паміж талеркай і ротам, яна запытальна паглядзела на камандзіра ды навокал стала. У спакойным чаканьні ўсе трымалі свае кубкі.

— Будзьма! — абвесьціў барадаты без цырымоніяў.

Цяжка зглынуўшы, яна зь перацятым дыхам недаверліва ўтаропілася ў сваю чарку. Гэтую адолець ужо немагчыма, падумала яна. Пакасіўшыся на пісталет, яна ўсё ж вырашыла адчайна працівіцца.

— Калі б мне дазволілі... прамінуць гэтую... — Марыя кінула хуткім вокам на Карпаціна.

— Што зноў? — рыкнуў злосна барадаты. — Ці ня ведаеш, што мусіш выпіць кожную налітую чарку й ніякіх нам тут выбрыкваньняў! Так што не выпрабоўвай майго цярпеньня. Пі!

Марыя агледзелася, быццам шукаючы падтрымкі. Пэўна, ёй ня варта прычыць: гэтыя зьвяругі заліюць ёй сілай у глотку, калі будзе трэба. Скарыўшыся, яна падняла кубак, пацягнула зь яго паволі й — усё ейнае нутро адчайна пратэставала — праглынула ўсё да дна.

Пільна сочачы за ёй, усе таксама выпілі.

Гэтая выпяла яе цалкам. У галава закруцілася. Пякельная ўспышка запаліла ўсё нутро. Хапаючы паветра, яна ледзь трымалася, каб не зваліцца. Пырснулі з вачэй сьлёзы.

А ейныя пакуты суправадзілі раскаты д'ябальскага рогату.

Тады, зусім атупелая, яна хапіла відэлец і стала есьці.

— Які ты няўважлівы гаспадар, мой дарагі камандзір, — захіхікала Лара. — Ці ты ня бачыш, што нашай госьці ўжо досыць?

— То не пераймайся, — падхапіўся гаспадар. — Я ўпэўнены, што яна можа прыняць яшчэ шмат болей. Але пытаньне вось у чым: ці варта пераводзіць добрую гарэлку?

— Я б сказаў: не! — кінуў Патапыч. — Давайце ўжо пачнем нармальную гулянку, камандзір. Як, Грыша? — пхнуў ён локцем мядзведзя побач з сабой. — Што скажаш?

Коля выпягнуў губны гармонік, шырокім махам рукі выцер рот і, здаецца, вырашаў, што б яму зайграць.

— Я? — вылупіў свае налітыя крывёю вочы Грыша, агледзеў жанчыну справа ад Карпаціна. — Скажу. Гуляем!

З гэтымі словамі ён па-сяброўску пляснуў Патапычу па сьпіне, што той ледзь не зваліўся з эдліка.

— Сукін сын, што лупіш мяне так? — агрызнуўся гэны.

Забыўшыся на ўсіх, Грыша бачыў ужо толькі бабу. Ён падняўся, абышоў стол, і перш, чым іншыя што зразумелі, абхапіў Марыю й павалок яе з эдліка.

— Хадзем давай, я ж цябе задаволю... — запыхцеў ён.

На мяжы трызьнення Марыя ўжо была бачыла ўвесь сьвет, сплываючым некуды ў бездань. Раз за разам яна адчайна матляла галавой, намагаючыся зразумець, што адбываецца і што гэта за людзі навокал яе, і што сталася з Валодзем, і зь дзецьмі, і з маці, і што яна тут робіць, і што рабіць далей — як раптам нехта хопіў яе ззаду. Яна яшчэ не пасьпела дадумацца, ці ёй супрацівіцца, ці ісьці за ім, яна не магла ніяк разважыць, як раптам яе і адпусьцілі.

Міша падскочыў да Грышы:

— А ну ты, кінь яе, мядзьведзь! Я буду першым!

— А як жа ж! — зарычэў Грыша.

Ён адпусьціў жанчыну й накінуўся на свайго праціўніка. Пакуль яны абменьваліся кухталямі, Колеў гармонік акампанавалі ім разудалай полькай. Тыя абодва пакаціліся па падлозе.

— А ну, разыміце іх! — загадаў Карпацін.

Лара, здаецца, засмуцілася.

— Няхай, камандзір. Мне падабаецца. Абудва дужыя, пэўна ў іх зашмат сілы для гэтай няшчаснай лахудры.

— Не, — горача запярэчыў камандзір. — Я мушу бачыць, што кожны задаволены. Гэта значыць, мусіць быць парадак. Патапыч! Сыяпан! Разыміце іх!

Барцоў расьцягнулі, і яны стаялі цяжка дыхаючы.

— Зробім як цывілізаваныя людзі. Ніякае бойкі. Коля, дай мне папэры й аловак.

Азадачаныя, партызаны сачылі за Карпаціным. Ён разарваў аркуш папэры на пяць кавалкаў, напісаў на іх нумары, скруціў кожны й кінуў у сваю фуражку.

— Цяпер, увага. У нас тут пяць мужыкоў безь мяне. У мяне пяць квіткаў, пранумараваных ад аднога да пяці. Кожны з вас выцягне адзін квіток і ня будзе раскручваць яго, пакуль лёсаваньне ня скончыцца. Тады, як я загадаю, кожны адкрые свой і прачытае мне, які нумар выцягнуў. Квіток нумар першы пойдзе з бабай першым, нумар другі — другім, і гэтак далей. Апошні, я маю на ўвазе, пяты нумар, таксама будзе мець дапаўняльнае задавальненьне ад адпраўкі яе ў расход, — Карпацін агледзеў твары. — Пытаньні ёсьць?

— Цалкам слухна. Кожны мае сваю чаргу, і апошні сваю прывілею... — падтрымаў Карпаціна Патапыч.

— Дык што скажаш, Лара? — запытаўся Карпацін.

— Скажу, што ты — гений. А што ж ты? Ты ня хочаш узяць удзел?..

— Няўжо ж мне? — усьміхнуўся камандзір. — І пакінуць цябе адну? О не, мая дзетка, мы будзем гуляць разам, — з гэтымі словамі ён ляпнуў ёй па азадку.

— Балюча ж, прыдурак! — ускрыкнула Лара ані бяз злосьці, але ў суправаджэньні ўсеагульнага вясельля.

— Ну, вось і добра, — абняў Карпацін Лару. — Тады цягніце свае квіткі.

Пяць мужыкоў пацягнулі скручаныя паперкі з Карпацінавай фуражкі.

— Ну, цяпер што да нумароў... У каго першы нумар?

— Тута, — абазваўся Патапыч з задаволенай усьмешкай на зласьлівым твары, зыркнуўшы хцівымі вачыма на Марыю.

— Мае віншаваньні! — хіхікнула Лара.

Другі нумар выцягнуў Сыцяпан, трэці — Грыша, чацьверты — Міша.

Бледным і ціхі стаяў Коля з губным гармонікам ув адной руцэ й кавалкам паперы — у другой, кідаючы з-пад ілба позіркі то на Марыю, то на кампанію. Ніколі нікога ён яшчэ не караў за сваё кароткае жыццё. Зараз ён думаў пра Марыю, няшчасную дзеўку, да якой ён пачаў ужо адчуваць спагаду.

— Ну, хлопец, — паклаў яму руку на плячо Карпацін, паглядзеў спачатку на Марыю, потым проста яму ў вочы й сыцішыў голас, — пасля таго як назабавісься, возьмеш мой пісталет і адвядзеш яе да таго яра за лесам ...ведаеш, што я маю на ўвазе?

— Так, — адказаў Коля, намагаючыся трымацца ўпэўнена.

— Прыстрэліш і пхнеш долу. Зразумеў?

— Так точно.

— Возьмеш яшчэ каго-небудзь за сьведку.

Коля кіўнуў.

— Ну, што, цяпер усе задаволеныя, я думаю.

Без далейшых размоваў Патапыч падышоў да Марыі, хапіў за руку й павалок у бакавушку за фіранкай. Астатнія праводзілі іх паглядамі й тапталіся на месцы, ня ведаючы, чым ім тым часам заняцца.

— Аг!.. Давай яшчэ глынем, — завярнуўся Міша да кубкаў.

Коля сеў на лаўку; ягоны імпэт да гулянку й ягоная бестурботнасьць раптам скончыліся. Ён трымаў ля вуснаў гармонік, бы раздумваючы, што б яму зайграць.

Карпацін узяў са стала пісталет, зарадзіў яго й засунуў у кабуру на сыяне. Паглядзеў уважліва на Колю.

— Ты што, хлопец? Мо расчараваны сваім жэрабем?

— А, не-не!.. — падскочыў той. — Я вельмі рад, таварыш камандзір, — натужна ўсьміхнуўся ён.

— А то. Ня бачу нагоды, чаму б не, — паставіў кропку Карпацін і пасьпяшаў за Ларай у другі пакой.

15

ГВАЛТАВАНЬНЕ

Патапыч прывалок паўпрытомную й здранцвелую Марыю ў койку. Яна ўжо цалкам згубіла здольнасьць супрацівіцца і, моцна трымаючыся за край койкі, была рада прыхінуць хоць куды-небудзь сваю цяжкую галаву. Яна ледзь стрымлівалася, каб не званітаваць.

Сподняе адным дзікім рыўком было садрана, і Патапычавы драпежны тырчок выклікаў пякельны боль і аганічную дрыготу па ўсім ейным атручаным алькаголем, зьнясіленым целе. Гэты мужлан сыціснуў яе мёртвай хваткай і кончыў тры разы запар за хуткім часам.

Ейнай агоніі дабаўляў конскі рогат за фіранкай. Ледзь усьведамляючы навакольле, яна выправілася на самае дно пекла. Пад дыхавіцай гарэла агнём; ашчэрыўшы зубы, упіўшыся паўзногцамі ў саламяны матрас, яна выгіналася й уздрыгвала, хапаючы ротам паветра. Разрывы болю стралялі з усіх бакоў, нагадваючы ёй пра зьвяругу Бэргдорфа.

Сьцяпан, зрэшты, не прыйшоў. Грыша зрабіў усё і за яго. Марыя аж скурчылася ўся ад гэтай крыважэрнай істоты, што малаціла яе зь дзікай ятрасьцю. Алькаголь страціў увесь ягоны юр. Ён біў яе па абедзвюх шчаках і ляўся.

І жвавенькія гукі «Яблочка» рэзалі ёй па мазгах, як бязлітасныя тырчкі тупога іржавага нажа.

Пайшоў гэны зьвяруга. Скончылася «Яблочко». Дзесь побач матляліся цені Грышы й Мішы. Ейнае цела, спустошанае й збруджанае, ледзь намагалася вярнуцца да нармальнага дыханьня.

Коля ўвайшоў ціха, што кот, і прысеў на край ложка. Вузенькі праменьчык сьвятла, што прасоўваўся паміж фіранак, выявіў карціну, якая выклікала ў ім агіду.

Хаця таксама, як іншыя, ён быў мабілізаваны ў шэрагі лясных атрадаў з прычыны наяўных абставінаў, гэткай прагай неабумоўленага гвалту ён апантаным ня быў. Некалі — цяпер здавалася даўным-даўно — ён навучаўся сельскай гаспадарцы

ў Горы-Горыцкай акадэміі. Сын селяніна, ён любіў прыроду й усё жывое кожнай клетачкай свайго ладнага цела. Але напханы марксісцкай дактрынай, ён шчыра верыў у крамлёўскі красназоркавы маяк, што асьвятляў шлях да лепшай будучыні для ўсіх загнаных. Гітлерызм, зь іншага боку, увасабляў сабой гвалт, цемрадзь і барбарства.

Ніколі яшчэ ў сваім партызанскім жыцці не даводзілася яму выконваць такую бязьлітасную помсту ці гвалтаваньне.

Карпацін любіў яго за кемлівасьць, лагоднасьць, спраўнасьць і надзейнасьць. Гэта было што да вайсковых справаў. Але зараз... Зараз усё ягонае нутро пратэставала супраць ролі ката. Цяпер ягоны праніклівы розум працаваў над тым, як бы гэтай жанчыне, якую гэныя вырадкі ператварылі ў жывы труп, захаваць жыцьцё. Ці мог бы ён зрабіць штось, не рызыкуючы сваім жыцьцём?

Заняты вырашэньнем задачы, у якой не было рашэньня, ён не адразу пачуў Марыін шэпт:

— Вады...

Ён падскочыў.

— Што такое, Коля, перасцаў, можа, га? — з рогатам сустрэў яго Сьцяпан. — Можа, мне за цябе ўправіцца, дзетка? Ці ты не цалаваны яшчэ? Га-га-га...

— Яна хоча піць, — сказаў ён спакойна, зачэрпваючы вады зь вядра, што стаяла на бярозавай калодзе ля дзьвярэй.

— Бач ты яго... А табе дзела?.. — прабалбатаў Міша непаслухмяным языком. — Яна ўсё адно здохне зараз...

Коля ня стаў спрацацца й вярнуўся да Марыі. Яна выпіла й уздыхнула з палёгкай.

— Цяпер слухай, — загаварыў Коля ціха. — Зараз будзем разам гушкаць гэты ложак, каб надурыць іх, пакуль будзем размаўляць. Я хачу сказаць табе, як будзем далей. Ня ведаю, ці гэта дапаможа табе, але я мушу паспрабаваць...

Ложак рыпеў і скрыгатаў усімі сваімі сучляньнямі...

— Во як, чуеце? Я ж казаў, што ён ня цэлка, — зарагатаў Міша, і ўсе яго падхапілі. — То давайце з гэтага вып'ём...

— Я чула. Мяне мусяць забіць. Ты? — Марыя затаіла дых.

— Я.

Наступіла поўная цішыня, якую перарывала рыпам койкі ды жартамі партызан за перабіўкай.

— Верыш... — прамовіў Коля трохі зьбянтэжана, — адсячы мне правую руку, каб я ня мусіў гэтага... Я кажу... каб змог ра-таваць цябе.

Ён паглядзеў на яе. У гэтых мутных, адхіленых вачах ён заўважыў цень адчайнай абьякавасьці, але варожасьці там не было.

— Ты... лепей апраніся... Я не магу... як іншыя, — прашап-таў ён.

— Ты ратуеш мяне? Чаму?

— У мяне свае падставы, — сыціпла адказаў ён. — Я не магу іх зараз патлумачыць, няма калі. Адно — я не разумею гэтага беспрычиннага забойства. Адзін Бог ведае... столькі нявінных людзей гінуць цяпер без усялякага сэнсу наагул... Калі ў баі, там ня будзеш разбірацца... гэта адно. Але зараз... І потым, я думаю, гэта ўсё адно толькі Ларына ідэя. Гэта бач проста — крыважэр-ная падла. І вайна тут ні пры чым.

Ягоныя спагадлівыя вочы глядзелі на яе так блізка, і ён падаўся Марыі анёлам, што спусьціўся да яе з зусім нечаканага боку. Паціснуўшы ейную левую руку зь непрыхаванай пяшчотай, ён працягнуўся да ейнага твару, мякка пагладзіў падбародак і шчокі.

— Як шкада, што я не сустрэў цябе ў іншы час ды ў іншым месцы. Ты такая мілая. Я праклінаю дзень, што зьвеў нас так жорстка, што я мушу быць тваім катам. Не, я ня буду! Я не магу... — ён сыцінуў губы. — Зь іншага боку, як жа нам ухіліцца? Гэтая сьцерава жэрэ мяне жыўцом разам з трыбухамі.

— Коля, — хваля эмоцыяў запоўніла яе, яна заікалася, — дзякуй табе... тысячу разоў дзякуй... — яна пацягнулася за ягонай рукой і пацалавала яе.

— Ты што! Ня трэба! — ён выдзернуў сваю руку, ужо губляючы кантроль над сваімі сьлязьмі, гатовымі вось-вось пырснуць з вачэй.

— Ты нават ня можаш сабе ўявіць, што ты зрабіў для мяне. Словы твайго спачуваньня й разуменьня ёсць для мяне лепшым знакам ад Бога. Няхай літасьцівы Бог бароніць цябе кожны дзень і кожную гадзіну. Дзякуй жа табе, Коля.

Адводзячы пагляд ад ейных мокрых вачэй, партызан раптам падняўся.

— Апранайся, час ісьці, — загадаў ён зусім іншым, рэзкім голасам і пайшоў за перабіўку па ейную вопратку.

Чацьвёра партызан, ужо ў ніц п'яных, валяліся па лаўках, мармычучы папулярную ў той час партызанскую песьню:

«...Ой, бярозы ды сосны,
Партызанскія сёстры...»

Кінуўшы Марыін швэдар і паліто на ложка, ён завярнуўся і крыкнуў гэтаму стройнаму партызанскаму хору:

— Ну што, пойдзе хто са мной?

Сьпевы абарваліся. Партызаны ўперыліся ў Колю, што сьпешна здымаў зь цывіка на сцяне камандзіравы пісталет, потым адзін на аднаго, намагаючыся ўспомніць пра што тут ідзе.

Коля агледзеў кожнага, спыніўся пільна на Сьцяпане. Ларын ад'ютант быў п'яны таксама, хаця, як Коля ведаў, ён быў мацнейшым да гарэлка. Гэны рэдка набіраўся так, каб губляць пільнасьць.

— Ну дык што? Мне ж сьведка патрэбны.

— Але. Чаго ж не, — падняўся Сьцяпан. — Я пайду.

— Го, і я, хлопе, — прачнуўся Грыша, шукаючы вачыма падтрымкі. — Га, чаго там, гуляць дык гуляць, — хутка вырашыў ён і, ледзь трымаючыся на нагах, павалокся ў кут да Марыі.

— Гэй, а ты куды? Ты ўжо меў сваю чаргу зь ёй, цяпер яна цалкам мая, — хапіў мужлана за рукаў Коля.

Грыша спыніўся, моўчкі паглядзеў на пісталет у Колевых руках.

— Што йшчэ, маладзён? Мо беражэш гэтую фашысцкую шлюху? Яна ж здохне ўсё адно, га!

Тут ён пхнуў Колю так моцна, што хлопец ледзь утрымаўся на нагах. Гэны зноў рвануў Грышу за рукаў і наставіў яму ў живот пісталет.

— Досыць табе! Я мушу зрабіць сваю справу, і я зраблю яе, нават калі мне прыйдзеца прыстрэліць цябе! Я ясна сказаў?

Пэўна, што ясна. Косячыся на пісталет, Грыша лагодна прамармытаў:

— Ланна-ланна, хлопе, бяры яе. А я лепш вазьму ды йшчэ глыну, — і павалокся назад да стала.

— Годзе. Я пайду з табой, — Сьцяпан паклаў руку Колю на плячо.

Коля ўважна паглядзеў на Ларынага вернага ад'ютанта і падзівіўся, ці гэта Лара наказала яму ісьці. Сьцяпан выглядаў досыць цьвярозым. Нават не турбуючыся, каб надзець кашуха, ён пацягнуўся на двор за Марыяй і Колем. Коля спыніўся і клікнуў часоваго:

— Максім, хіба б пайшоў выпіў. Усе, бадай, на цябе забыліся.

Месяц на небе час ад часу выглядаў з-за тонкіх аблокаў. Ляніва падалі вялізныя мяккія сьняжынкі, усьцілаючы лес срэбраным пухнатым покрывам.

— Туды, — паказаў Коля празь дзялянку.

Марудна, зь нейкім сумнёвам косячыся праз плячо, са зблытанымі, непрыбранымі валасамі, пакрытымі цяпер бліскучымі сьняжынкамі, Марыя йшла наперадзе гэтай дзіўнай працэсіі: за ёй сьледам — Коля зь пісталетам, настаўленым ёй у спіну, і Сьцяпан — няроўна барануючы мяккі сьнег вялізнымі валёнкамі.

Сьвежае марознае паветра нейкім чынам абудзіла ейныя адчуваньні. Марыя закінула галаву ўверх і, зачапіўшы жменю сьвежага, пухнатага сьнегу, выперла ім твар. Удыхнула глыбока чыстага, крамянога паветра — гэтай неабходнай часткі жыцця... Яна ўжо апрытомнела й цалкам усьведамляла мэту гэтага паходу, і ўся ейная істота была захопленая адным неўтаймаваным жаданьнем — жыць.

За дзялянкай грувазьдзілася глухая белая сьцяна дрэваў. Спакойны й вялікі ў сваёй ціхай магутнасьці лес узрушыў з Марынай памяці хвалю ўспамінаў: ейнае зачараваньне зімовым лясным чудам некалі даўным-даўно. Цень настальгіі, падштурхнутая трымценьнем блізкай сьмерці, зь неверагоднай яснасьцю намалявала карцінку з даўнейшага жыцця.

Як яна была яшчэ малая, і як маці ўзяла яе з сабой у лес за каляднай ёлкай. Дробныя дэталі таго паходу даўно былі згубіліся ў ейнай памяці, але цяпер, абуджаныя абвостранымі пачуцьцямі, яны ўсплылі разам з вобразам маленькай дзяўчынкі, зачараванай зімовымі чудамі лесу, якія тая бачыла ўпершыню. Зь дзіцячай цікаўнасьцю яна разглядала сьляды зайчыка й курапаткі, усьцешвалася перастукамі дзятліка, ейныя вочкі лавілі праз дыямантавыя мігценьні сьняжынак бронзавае футра вавёркі, што шугала з аднае ялінкі на другую. Але болей за ўсё яна была ўражаная апранутымі ў бялёткі сьнег дрэвамі.

— Мама, а дрэвы растуць узімку?

— Не, дзетка, яны сьпяць.

— Мама, мама, глядзі туды! Там вавёрка! А чаму яна так скача? А ёй ня холадна?

— Не, дачушка. У яе тоўстае футра, і ёй цёпла ў ім. Бач, яна шукае сасновыя шышкі.

— А навошта, мама?

— Зярыяtki зь іх есьць.

Дзяўчо ўвесь час церабіла маці пытаньнямі. Вось ізноў:

— Мама, а што як воўк прыбяжыць? Цётка Наста аднойчы расказвала, як воўк ледзь ня зьёў дзяўчынку, але яе выратавалі... А хто яе выратаваў, мама?

— Дзядзька Рыгор яе выраставаў, ён паляваў якраз і забіў тады таго зьвера.

Здавалася, няма канца дзіцячай цікаўнасьці. Толькі маці тлумачыла Манечцы адныя загадкі прыроды, як дзіцячая фантазія бегла наперад, што тая вавёрка на верхавінах дрэваў, скочучы з адной галінкі на другую.

Цягнуць сьвяточнага памеру ялінку дадому па калена ў сьнезе — справа нялёгкая нават для мужчыны, тым болей для жанчыны. Манечка старалася дапамагчы, як магла. Дзяўчынка сама была адно замілаваньне: заружовіліся шчочкі, носік замакрэўся, пачуцьцё гонару ў вялікіх блакітных вачах і ціхая радасьць ад такога салодкага прадчуваньня Каляд... Усё так выразна паўстала ў ейным уяўленьні.

Шчасьце... Некалі так пешчанае ды ніколі не забытае...

Зараз кожны крок па гэтым чароўным, засьнежаным лесе набліжаў яе да сьмерці.

У любы момант гром Колевага пісталета можа разарваць цішыню начнога лесу. Таямніча-цёмны ў сваёй глыбіні, ён заціў дых, быццам урачыста рабіў апошнюю павагу асуджанай жанчыне на ейным шляху да магілы.

Як гэта будзе? Куды ён стрэліць: у галаву ці ў сьпіну? Зноў пякельны боль... Ці яна адразу апынецца там?.. Дзе — там?..

Марыя зашаптала малітву.

Яна падышла амаль да краю абрыву. Коля падняў пісталет, як раптам Марыя нечакана спатыкнулася аб высокае карэньне й кінулася наперад. Тут жа прагрымелі чатыры стрэлы запар. Але чалавек, што націскаў на курок, так і ня меціў у сваю мішэнь, якая ляцела цяпер ўніз, у засьнежаны адхон. Сьцяпан разам параўняўся з Колем, углядаючыся ў тую бездань.

— Добрая работа, хлопец, — папляскаў ён Колю па плячы. — Пэўна, што прыстрэліў яе: паляцела ўніз, што курапатка.

— Бедная дзеўка, — уздыхнуў Коля, стараючыся ня выдаць свайго задавальненьня ад такога нечаканага выпадку.

Ён быў упэўнены, што не патрапіў у Марыю, і што яна цалкам можа застацца жывой; зьбітай мо ды абдзёртай, але цэлай.

— Няшчасная баба, — паўтарыў Коля. — Якая сьмерць... Так хацела застацца жывой...

— От, зараз заплач яшчэ, сюсі-пусі па гэтай фашысцкай дрэні, — перадражніў яго Сьцяпан. — Хадзем назад.

— Хаця б не заплакаў. ...Але я ўсё ж думаю, трэ было б хоць пахаваць яе па-людзку.

— Яшчэ чаго. Будзе добрая вячэра ваўкам.

Ваўкі, зрэшты, на Марыю не паквапіліся. Дзякуючы суцэльнаму разбою ды масавым забойствам, што лютавалі ўздоўж і ўпоперак па ўсёй краіне, харчоў хіжнікам хапала ўволю. Чалавечыны было поўна паўсюль. Гэныя пераборлівыя ваўкі цяпер магілі нават выбіраць мэню сярод падсмажаных жанчын, вэнджаных дзяцей, мужчынскай сьвежыны ўсіх гатункаў.

Амаль беспрытомная, Марыя ляжала нерухома ў глыбокім сьнезе, марудна ўсьведамляючы, што яна яшчэ жывая...

Асыцярожна паварушыла пальцамі ног, па чарзе на кожнай, пераконваючыся што ногі на месьце. Тады заварушыла рукамі й, разграбаючы гурбы вакол сябе, раптам села.

Галасы зьверху змоўклі, і на начны лес лягла сьмяротная цішыня. Буйныя сьняжынкі ўсё яшчэ падалі. Занятая сабой, Марыя не звала на іх. Перш наперш яна вырашыла, што раз яна ў незнаёмым лесе, ёй нічога не застаецца, як дачакацца сьвітанка, каб некуды рушыць.

Шукаць яе пэўна ніхто ня будзе. Двойчы яна была зьнішчаная да магілы, і кожнага разу цудам ратавалася. У рубцах ды сіняках, але жывая. Па зводках як паліцайскіх, так і партызанскіх, напэўна, яна падавалася як «зьліквідаваны вораг народу».

Народу... Калі ўжо яна й была каму ворагам, дык толькі не народу. Два гіганцкія хіжнікі, што біліся міжсобку за ейную зямлю, зрабілі вінаватымі ўсіх ейных суайчыньнікаў, хто не хацеў падымаць зброю ў чыёйсьці вайне.

Раптам дзіўная думка прыйшла ёй у галаву: раз яна была зьліквідаваная абаімі бакамі ды будзе лічыцца ў афіцыйных даведках мёртвай — то ж яна тады можа пачаць жыцьцё нанова сярод сваіх людзей, нават зьмяніўшы імя, дзе-небудзь далей, у спакойным месцы. Зь ейнай цярплівасьцю яна можа пачаць усё спачатку. Праўда, зь цяперашнім здароў'ем, пасля перажытых ран, ды яшчэ падарваным сёньняшнім алькагольным атручэньнем і гвалтаваньнем...

Цёплае жытло ды добрая ежа — вось гэтыя простыя рэчы сталі для яе цяпер галоўнай умовай для выжываньня.

І дзе яна зможа іх знайсці?

Вядома, няма гаворкі, каб вярнуцца ў Шулы: цяпер там проста гара попелу. У сваёй затлумленай, непаслухмянай памяці яна шукала тую руку дапамогі, шчырага сябра, хто змог бы прытуліць і падкарміць гэтую зьбітую, зламаную, бяздомную ахвяру вайны...

На розум прыйшла сяброўка, настаўніца Юстына з Гардуку.

Так, яна адзіная, да каго можна звярнуцца. Марыя нават папракнула сябе, што забылася да гэтае пары на сваю любую сяброўку. Ці з-за гэтай калатнечы ды гора, што зваліліся на ейную долю? ...А як там Юстына? ...Пэўна ж, мусіла чуць, што яе забіў Бэргдорф. Вось будзе неспадзеўка для яе, як Марыя ўваскрэсьне проста на ейным парозе.

Занятая сваімі думкамі, Марыя зусім не зважала на буйны пухнаты сьнег, што ўсё так і падаў безупынку. Быццам зьмярць-веляя белая мумія, яна сядзела нерухома сярод дрэваў і кустоў, утаропіўшыся перад сабой і нічога ня бачачы.

Нейкі час яна паразважала над тым, як жа ёй удалося пазь-бегнуць партызанскіх куляў. Быў гэта якісь вытыркнуты карань, пень — ці ўсё ж «рука Боская»? Шчаслівы выпадак, ці Воля з вышыні? Яна падзівілася нябачнай сіле рукі Боскай, і ейнае сэрца напоўнілася пакаяньнем, а вусны бязгучна заварушыліся ва ўдзячнай малітве да Ўсемагутнага.

Урэшце ейнае змучанае цела нагадала аб сабе: пад правым плячом рэзка забалела ў сьпіне, мо ад удару аб сук, які пэўным чынам затрымаў ейнае падзеньне. Яна абмацала ўсю сябе — здаецца, больш ніякіх пашкоджаньняў не было: гурбы мяккага, сьвежага сьнегу прынялі яе, як у пярыну.

Сьвітанак пачаў паціху асьвятляць засьнежаны лес, калі Марыя паднялася ісьці. Агледзеўшыся, яна падалася хутчэй — прэч, далей ад гэтага партызанскага лягеру.

16

ДЗІРКА АД КУЛІ

У той жа дзень надвячоркам, калі школьнікі пайшлі ўжо дадому, у настаўніцкім пакоі гарадоцкай сямігодкі адбылася бурная спрэчка.

Прысутнымі былі ўсе пяць настаўнікаў, малады й напорысты дырэктар Тодар Шпілька ды клясныя кіраўнікі чатырох старэйшых клясаў.

Юстына Мурашка сядзела за сталом і праз густы тытунёвы дым пільна разглядала дзірку ў шыбе. Падобна сонечным промням на дзіцячым малюнку, амаль сымэтрычна, ад дзіркі разьбягаліся расколіны, але шкло трымалася. Варта было адно зьлёжку пхнуць шыбіну, і яна б рассыпалася на кавалачкі. Гэта

была аблудная куля, як ёй аднойчы казалі, якая прашыла шыбу й засела ў сыяне блізу столі.

Юстына разважала аб прыродзе гэтай дзіркі, настаўляючы адно вуха, каб не прапусьціць словы дырэктара. Як гэтая прабітая аблуднай куляй шыба, ейнае мацярынскае сэрца сёння было параненае думкамі аб тым, што ейнае дзіця, ейную адзіную радасьць, — дванаццацігадовага сынка — могуць адабраць у яе ды адправіць у Нямецчыну вывучаць, як яны кажуць, якое-небудзь карыснае рамяство. Дабром яна на гэтае зьверства не пагодзіцца, вырашыла яна.

Шэрымі пранізьлівымі вачыма Шпілька агледзеў прысутных і працягваў далей:

— Спадарства, я не змагу перабольшыць значэньня гэтай справы. Вы мусіце зразумець, як і я, што мы ня можам вось так стаць перад немцамі ды бесцырымонна заявіць ім, што маўляў ніводны школьнік не захачеў ехаць. Яны ж проста не павераць. Спадар Трахімовіч, акруговы інспэктар па адукацыі, сказаў мне адназначна, што нямецкі камісар па адукацыі спадзяецца на пасьпяховы вынік з нашае дапамогай. Гер Будке мяркуе гэта такім чынам — і гэта зь ягоных словаў, не з маіх, — што беларускія бацькі маюць быць удзячнымі за такую магчымасьць, якая прапануецца дзяцц прафэсійнага росту іхных дзяцей.

За апошнім сказам па настаўніцкіх тварах прабегла гіранічная ўсьмешка. Юстына хмыкнула з такога хітрага прадстаўленьня Будкавай заўвагі. Гэта ёй нешта вельмі нагадала. Той самазваны будаўнік «новай Эўропы», мусіць, крэпка памыляецца, калі выношвае ілюзіі, што вось гэтакая абрыдлая дурніца можа неяк пераканаць народ, якога даўно ўжо вывернула ад такіх жа расейска-савецкіх ідэялягічных гульняў.

Настаўнікі, як і ўсё насельніцтва калянізаванай Беларусі, ужо чулі й добра зразумелі падобныя двухсэнсоўныя прапагандысцкія «вуткі». Год за годам, раз за разам ім гаварылі: тое, што было для іх на самай справе прыгожым, аказваецца, было лепшым раем на зямлі; іхныя дзеці мусяць быць удзячнымі «товаришу Сталину за наше счастливое детство»; яны мусяць аж ніц падаць перад дыктатарам зь невымоўнай удзячнасьцю за тую ўтаймавальную кашулю, якую ён напяліў на іх.

— Тыя дзеці, што добраахвотна паедуць у навучальні ў Нямецчыну, — працягваў дырэктар Шпілька, — будуць мець дармовае пражываньне, харчаваньне, добры медыцынскі дагляд і навучаньне ў найлепшых школах. Нямецкія ўлады запэўнілі інспэктара Трахімовіча, што няма ніякай прычыны бацькам

хвалявацца. Я гаварыў вам гэта ўчора, і я падкрэсьліваю гэта сёння. Бо я не магу не падазраваць, што некаторыя з вас ставяцца да гэтага пытання абыякава ці зь недаверам. Таму мне нічога не застаецца, як патрабаваць ад вас поўнасьцю шчырага ўдзелу ў гэтай справе Парупшэся рабіць заўтра лепей, чым вы рабілі дагэтуль. Дзеці пагавораць з бацькамі сёння ўвечары, і будзем спадзявацца, што яны стануць больш паважлівымі да гэтай добрай нагоды, чым учора.

Шпілька спыніўся, зыркаючы вачыма па прысутных, як бы чакаючы гарачых пратэстаў, але іх не было. Ён відавочна быў устрыжаны гэтым маўчаньнем. Што з гэтымі людзьмі ёсьць? Могуць яны зразумець, што калі гэтая справа ня будзе хоць на каліўца пасьпяховай, то ягоная пасада апынецца пад пагрозай?

Настаўнік сёмае клясы Мікола Руновіч затурзаў на крэсьле. Зморшчыўшы лоб і цягаючы сябе за даўгі цёмны вус, прамовіў:

— Спадар дырэктар, я цалкам зразумеў, пра што вядзецца. Ёсьць адно, што бянтэжыць мяне. А ці ня ставім мы воз папярод каня? Вядома, калі правільна рабіць — калі ўжо трэба рабіць — то мы мусім перш запытацца бацькоўскага пагадненьня. Вядома, што ім і вырашаць паважнасьць гэтае справы. Прызнацца, прапанаваныя мэтады ёсьць поўнай неспадзеўкай для мяне. За каго нас немцы трымаюць? За дурное боўдзіла? Усё ж такі, тыя з нас, у каго дзеці, — калі б мы стаялі перад такой прапановай і даведаліся, што нашых дзяцей дураць за нашымі сьпінамі, каб яны зракліся сваёй краіны й здалі свае жыцьці — вядома, ніхто б не застаўся абыякавым. Болей за тое, некаторыя проста страцяць давер да школьнага кіраўніцтва. Ці не пераацэньваем мы сябе? Усё ж такі, спадарства, тое, чаго немцы ад нас патрабуюць — і я ўпэўнены, гэта не адзінкавы выпадак, але, бадай, цэлая кампанія, што праводзіцца па ўсёй Беларусі, — гэта зрабіцца наборшчыкамі рабочай сілы для працоўнай машыны Нямецчыны. Як жа можна прымірыць з такім брыдкім заданьнем нашую настаўніцкую этыку. Ня знаю, ня знаю...

— Я ўжо падыходзіў да пытання з бацькамі, — патлумачыў Шпілька, чырванеючы. — Але перш чым я выкладу яго, я хацеў бы спыніцца на вашых заўвагах, спадар Руновіч. З таго, што вы зараз сказалі, бачна, што вы прадужыты. Ніхто — я паўтараю — ніхто ні ад кога не патрабуе зракацца сваёй краіны й аддаваць свае жыцьці. Давайце паглядзім на справу з правільнага ракурсу. Я ўпэўнены, вы пагодзіцеся са мной, што нашыя дзеці

заслугоўваюць найлепшай адукацыі, якую яны могуць дастаць. Але, вы самі ведаеце, у нашай краіне ня так шмат устаноўаў, навучальняў, куды пайсьці вучыцца па заканчэньні школы. Я не збіраюся абмяркоўваць, чаму. Вы таксама ведаеце, што нямецкія навучальні найлепшыя з тых, якія толькі можна пажадаць. Цяпер я пытаюся: што кепскага ў тым, што нашыя дзеці скарыстаюць з магчымасьцяў, прапанаваных ім, і тады, пазьней, калі яны стануць працаваць на карысьць сваёй краіны й сябе, прыкладаючы навыкі й веды, якія здабудуць там?

Нямецкія ўлады даюць гарантыю акруговай Управе па адукацыі ды інспэктару Трахімовічу, што набор дзяцей для навучаньня ў Нямецчыне не азначае набор рабочай сілы. Немцы няўхільна вызначаныя ў гэтым пытаньні. Ніякім чынам нельга разумець гэта як намаганьне запойніць нямецкія фабрыкі таннымі рабочымі.

Цяпер з бацькамі. Як я ўзгадваў раней, я якраз падыходзіў да гэтага пытаньня. Я атрымаў адмысловыя інструкцыі рабіць так, як робіцца. Вядома, нямецкія ўлады разумеюць, што дзеці ня могуць вырашаць самі за сябе. Чаго яны ад нас хочучь, гэта — тлумачыць праграму ў самых шырокіх і прывабных аспэктах, каб дзеці зразумелі яе цалкам правільна. З тых, што паедуць, некаторыя, надзвычай таленавітыя, змогуць зрабіць добрую кар’еру.

Вы павінны падтрымаць мяне, спадарства, і пастарацца зразумець, як гэта на нямецкі розум: яны лічаць гэта цудоўным шанцам, нават дабраславеньнем для тутэйшай моладзі. Яны велікадушна прапануюць моладзі магчымасьць атрымаць прыбытковую адукацыю, ад якой будзе карысьць і Нямецчыне, і Беларусі. Так, мы мусім пытацца бацькоўскага дазволу, вядома. Мы, пэўна, зьбяром агульны бацькоўскі сход. Гэтая агітацыя дзяцей была, так бы мовіць, папярэдняя. Вы мусіце прабачыць, што я ня меў намеру адразу абазнаць вас больш шырака, ва ўсіх аспэктах гэтае справы, але, калі шчыра, я сам хацеў паглядзець на вынік папярэдняй агітацыі перш, чым пытацца бацькоўскага дазволу.

І гэтак далей, і гэтак далей...

Юстына глянула на дырэктарскі худы, кастлявы твар. Няўжо ён сапраўды такі наіўны? Ці то бяздушны бюракат, ці то проста дурань? Што б ён рабіў, каб гэта тычылася ягоных собскіх дзяцей?

Шпілька быў старым бабылём, адукаваным і дасьведчаным педагогам. Працуючы побач зь ім ужо два гады, яна ўважала

яго за чалавека спагадлівага, здольнага да канструктыўнага супрацоўніцтва. Ён кульгаў на левую нагу й таму пазьбег мабілізацыі.

Цяпер раптам яна ўбачыла яго як дробнага агента акупацыйных уладаў. Няўжо ён сапраўды верыць у тое, што гаворыць, і прымушае паверыць і іх? Што, зусім забыўся, што паўсюль гуляе крывавая вайна? Якія могуць быць гарантыі, што пасля выпуску з навучальні — калі ўжо на самай справе гэта тое, куды ім выпадае лёс ехаць, — дзеці вернуцца назад да бацькоў?

Вакол усё так няпэўна — якія шчэ могуць быць «гарантыі»?! Як можна пагадзіцца з такой бяздумнай прапановай ды адпусціць дзіця вось так, ў белы сьвет, як у капеечку?!

Яно зразумела, немцы маюць рабіць тое, што робяць. Іхныя працоўныя рэсурсы зьбяднелі зь ненажэрных патрабаванняў вайны; яны мусяць глядзець наперад і плянаваць на будучыню. Скажам, правядуць яны набор — ня дай, Божа! — і пасля заканчэння навучальні ў будучыні вось вырашаць яны не адпусціць дзяцей — хто ж тады іх прымусіць трымацца тых гарантыяў?

Юстына прымала так блізка да сэрца гэтую справу, бо яна тычылася ейнага собскага сына. Яна проста не магла сабе ўявіць, каб расстацца са сваім сыном. Хто можа сказаць, як тая вайна шчэ абвернецца? Раптам возьмуць вернуцца бальшавікі... Вось і думай, што тады будзе. Цяжка ўявіць сабе, далібог! Як бы ты іх ні ненавідзеў, але калі яны вернуцца, ня вырыеш жа сам сабе магілу ды ня скочыш туды наўпрост.

Тое, што хацелі немцы ад бацькоў, на самай справе гэта — падпісання на адмову ад сваіх дзяцей і падарыць іх акупацыйным уладам на талерачцы. Абуральна! Ці ня ўсё яны яшчэ папалілі ў гэтай краіне, ці ня ўсю яшчэ высмакталі кроў?! Гэтаму ўжо абезгалоўленаму двума хіжнікамі народу цяпер зьбіраюцца яшчэ ўсадзіць кінжал вайны ў генэтычныя похвы. Божа літасьцівы! Усе гэтыя гарантыі — гэта голас ваўка ў авечай скуру! А ад яе — ад маці таксама — патрабуюць ахвяраваць свайго сына, ды яшчэ ўгаварыць на гэта іншых. ...Раптам гэтая дзірка ад кулі ў трэснутай шыбе вырасла ў сваіх памерах і трапіла ў матчына далікатнае сэрца...

Густыя прыцемкі леглі на знявечаны вайной горад, калі яны ўрэшце пакінулі задымлены настаўніцкі пакой.

Юстына нэрвова пнула нагой сьнежны камяк на ходніку. У роздумах аб цяжкім павароце лёсу яна машынальна прайшла міма зруйнаваных і спаленых дамоў, вайсковых машын на

дарозе, двух п'яных паліцаяў, што валачыліся насупраць па процілеглых ходніках. Нейкім цудам школьны будынак застаўся цэлым. Але ўжо на мінулым тыдні гэты цагляны дом прыходзіў аглядаць мясцовы вайсковы камэндант, пэўна, з мэтай скарыстаць яго для арміі.

Юстына паскорыла хаду, каб трапіць дадому да камэнданцкага часу. Грукат і шум, што даносіліся з чыгуначнай станцыі, дадавалі трывожнага настрою.

На ўспамін прыйшлі страшныя часы зь мінулага: людзі, што зьнікалі зь ейнага жыцця; муж, што загінуў на фінскай вайне; сваякі, сябры... Сярод іх і Манечка Каравай. Бедная жанчына. Якая шляхотная, якая жыццярадасная душа!.. Забілі яе тыя зьвяругі-партызаны. Разам з маці й дзеткамі. А апошнім тыднем немцы зьнішчылі й усю вёску. Жыхароў сагналі ў школьную хату й спалілі ўсіх. Жыўцом...

Божа літасьцівы!

...Юстына была прывабнай, лагоднай жанчынай, якая рэдка дазваляла сваім пачуццям пераходзіць цераз край. Родам яна была зь ляснога краю некалькі сотняў кілямэтраў на поўдзень. Вытаптаны, зрабаваны дзвьюма процілеглымі сіламі, гэны край ператварыўся ў бясплодную пустэчу. Ейны бацька, калгаснік, загінуў ув адной з нямецкіх карных апэрацыяў. Маці памерла яшчэ да вайны. Адзінага брата змабілізавалі ў Чырвоную армію, і з тае пары ад яго ніякіх вестак...

Яна жыла з дванаццацігадовым сынам Максімам на кватэры ў адной старой жанчыны па імені Агата, чый дом на ўскрайку гораду нейкім чынам ацалеў у пажары вайны. Яны ледзь-ледзь зводзілі канцы з канцамі. З маленечкага кавалка зямлі, выдзеленага ёй школьным кіраўніцтвам, яны мелі крыху гародніны; нішчыменная настаўніцкая зарплата выпарвалася ў сьпіралі ваеннай інфляцыі. Недадаючы, цяжка працуючы, яна ледзь валачыла свае ногі са дня ў дзень, безь ніякага намёку на паляпшэньне наперадзе.

Шмат гарадзкіх удавіц трымаліся лепей, выкінуўшы на сьметнік маральныя асновы ды прыстасаваўшыся да ўмоваў вайны. За любоўныя паслугі яны былі добра забясьпечаны прыяцелямі зь мясцовай паліцыі ды вайскоўцамі ежай і адзежай. Юстыне гэта не выпадала. Нейкі час яна мела думку завесьці каханца. Але потым рызонна вырашыла, што гэта небясьпечна для ейнай працы: бацькі дзяцей, разам зь іншымі, проста праклянуць яе бяз словаў. Яна адмовілася. Заплатаныя паліто, сукенкі, стаптаныя боты сталі характэрнай адзнакай ейнай цяжкай працы.

І нават гэтае нічшымнае існаваньне цяпер пад пагрозай. У яе яшчэ могуць адабраць і адзінага сына. Што яна можа зрабіць? Трэба нагадаць, што калі ніхто не вызавецца ехаць у чужыну, яны могуць забраць іх сілай.

— Ausweis! — раўкнула побач.

Перад ёй стаялі два высачэзныя жаўнеры, разглядваючы ейнае заплатанае паліто, старэнькі шалік, стаптаныя боты. Сыце-пануўшыся ад гаспадарскага голасу, яна тут жа палезла ў кішэню і выцягнула маленькую паперку. Жаўнер у сталёвым шлеме хвіліну вывучаў фатаздымак, разглядаючы схудзелы Юстынін твар, тады вярнуў дакумэнт і махнуў рукой: «можаш ісьці».

17

СУСТРЭЧА СТАРЫХ СЯБРОЎ

Як яна завярнула за рог, яшчэ за квартал да дому ўбачыла свайго Максімку, што бег да яе.

— Чаго гэта ты, Максім? Хіба забыўся? Камэнданцкі ж час ужо.

— Мама! — аж запыхаўся ён.

— Што такое? — ейныя ўстрыжованыя вочы забегалі па ягоным твары. — Ну, гавары.

— Мама, ты ні за што не здагадаеся... Мы цябе чакалі, чакалі, а потым спалохаліся, што нешта здарылася з табой, і я пабег...

— Чакай, пра што гэта ты, «мы чакалі»? Хто — «мы»?

— Вось у гэта ты й не паверыш, мама. Чэснае слова, не паверыш.

Ён стаяў перад ёй з такім загадкавым выразам на сваім рабаціністым тварыку — выліты бацька. Юстына любіла яго яшчэ больш за гэткую замену.

— Ну, што за загадкі? Што-небудзь з Агатай? Гавары ўжо.

— Прыходжу я дахаты, а ў тваім ложку нехта ляжыць. Ты крэпка здзівіўся, мама, але гэта — цёця Маня! ...Каравай. Чэснае слова, мама!

Неверагодна.

Калі б Максім сказаў ёй, што іхны дом праваліўся скрозь зямлю, яна б і то лягчэй паверыла.

— Маня? — усклікнула яна недаверліва. — Я добра пачула?

— Добра, мама, добра. Твая сяброўка цёця Маня Каравай, тая самая, што... — засмяяўся хлопчык трыюмфальна.

— Дык... Дык яна ж мёртвая! Чуеш? Яна загінула, Бэргдорф мне сам казаў. Што з табой? Ты выдурняеся?

— Не, мама, кажу ж табе, навошта мне хлусіць? — адказаў хлопец пакрыўджаным голасам. — Цёця Маня — цалкам жывая, адпачывае ў тваім ложку. Прыйшла апоўдні, казала. ...Мама, яна, здаецца, хвора я...пэўна, зусім хвора я.

Пакуль хлопчык выпальваў на адным дыханьні гэную вестку, Юстына пільна ўглядалася яму ў вочы. Не, ніякіх сьлядоў маны... і тады ейнае сэрца закалацілася мацней. Падалося, закруцілася ў галаве, настолькі ашаламляльнай была навіна. Скамянеўшы, яна ўсё глядзела на хлопца. Раптам, апрытомнеўшы, схопіла яго за руку і разьвярнула за сабой:

— Хадзем хутчэй! Калі гэта сапраўды Маня... Хадзем!

Зьбянтэжанасьць адышла, і цяпер яна намагалася звыкнуцца з гэткам нечаканым разьвіцьцём падзей. Але спроба лягічна ўсьвядоміць гэты гром сярод яснага неба аказалася дарэмнай. Яна так і не змагла сканцэнтраватца, цэлы рой пытаньняў завіраваў у галаве.

Маня, Манечка... Хто б мог сабе ўявіць... Пасьля сваіх паховін і паніхіды ў царкве раптам зьяўляецца на парозе твайго дому...

Дзесяць хвілінаў хады цягнуліся вечнасьць.

Сэрца Юстыны забухала, калі яна махам расчыніла дзьве-ры свайго пакою й убачыла там згорбленую старую Агату. На століку каля ложка мігцеў слабенькі каганец.

Агата ўзнялася й прашаптала:

— Сьпіць. Нейкі мужык прывёў яе сюды сёньня раніцай... От, нябога, зусім зьмерзла, змучаная... прасілася ў хату. Я мусіла пакласьці яе ў твой ложак, бач...

— Добра, цётка, добра... вы ўсё правільна зрабілі. Беражы вас Гасподзь, — адказала Юстына, ня зводзячы вачэй ад ложка.

Яна ляжала, накрытая амаль з галавой. На пасьцельнай бялізне ейны твар здаваўся мярцьвяна-жоўтым; на момант Юстыне нават падалося, што жанчына была нежывой. Вочы заплюшчаныя. Юстына на дыбачках падышла да ложка, ўгледваючыся ў схудзелы твар, у чорныя кругі пад вачыма, сівыя валасы... Няўжо гэта Маня?..

Пакуль яна стаяла, вагаючыся, што рабіць, Марыны цяжкія, сінія павекі ўздрыгнулі, і на Юстыну ўтаропіліся змораныя, мутныя вочы. Павольна ў іх зьявіліся прызнакі распазнаваньня,

і Марыя паспрабавала ўсьміхнуцца, але спроба рэалізавалася ў прыкрую гримасу.

— Манечка, няўжо гэта ты? Галубка мая, як жа ж так? Што яны зрабілі з табой? А дзе ж ты была цэлы час?

Юстына ўзяла Марыіну руку і, задыхаючыся ад камяку ў горле, абняла яе й пацалавала ў лоб. Рука была гарачая, з перарывістым пульсам.

— Юстачка, даруй мне, — загаварыла Марыя хрыплым, слабенькім голасам, — я, напэўна, застудзілася...

— Мая ты любая... дараваць табе — што?

Юстына пашчотна абняла яе, цалуючы. У абедзвюх пацяклі сьлёзы.

Гэтак, крэпка абняўшыся, захлынутыя пачуццямі, яны й сядзелі, не зважаючы на час. Максім ужо знэрваваўся, ня ведаючы, што рабіць. Агата і тая зачмыхала ў хустку, гатовая вось-вось заплакаць.

— Усё, табе нельга напружвацца, кладзіся вось так, — загадала Юстына мяккім голасам.

Захінаючы Марыю ў кодру, яна павярнулася да Агаты:

— Цёця Агата, ці не зрабілі б вы мне ласку?

— Але, дачушка. Што ты хацела?

— Яна ўся гарыць. Калі ласка, ці не заварылі б вы ліпы? У яе, пэўна, запаленне лёгкіх. Яна хоць паела што?

— Я давала ёй трохі заціркі з малаком, але яна нават не кранула.

— То зрабеце ліпы.

Старая выйшла.

Юстына, прыбіраючы цяпер сваё паліто, запыталася ў Максіма:

— А ты ўжо ўправіўся зь лекцыямі?

— Мамка, я нават не пасёў яшчэ, я цябе чакаў.

— Але, дзетка. Хадзі вазьмі хлеба, вячэру я зраблю пазней.

Застаўшыся адна з Марыяй у пакоі, Юстына яшчэ раз з трывогай разгледзела ейныя запалы твар. Як яна зьмянілася! Юстына ж памятала, якой яна была... тады.

...Менск. Выпускны бал у Педагагічным інстытуце. Сьціпная й такая прыгожанькая, Манечка... са сваім чарнявым, зухаватым Валодзькам. Дзьве маладзенькія птушкі, поўныя жыцця, на веснавой галінцы, гатовыя вось-вось нырнуць ў бурлівыя воды сьвету. Абняўшыся... у вачах каханьне... Мары, спадзяваньні... Якая будзе шчаслівая пара, казалі ўсе...

Дзірка ад кулі. Вось што раптам успомнілася Юстыне. ...Прыкмета?

Няўжо гэта тая самая жанчына, якую яна некалі ведала такой шчаслівай дзяўчынай, зараз ляжыць, змардаваная й зьнясіленая, на ейным ложку?

— Манечка, мілая, калі ласка, ці можаш ты мне расказаць, — спагадліва папрасіла Юстына, — што здарылася з табой, дзе ты была? Я мушу табе сказаць наперад, мы ж па табе паніхіду справілі ў царкве. О, Божа мой, даруй нам...

Марыя паглядзела на яе скоса. Шэрыя, запалыя вочы падаваліся большымі, чым звычайна.

— Дзякуй табе, Юстачка, — прашаптала яна. — Вялікі табе дзякуй. Не прасі ў Бога даравання. Пэўна ж Ён разумее. Дык мяне й забівалі двойчы... але я бач жывая. Магчыма... Спадзяюся, што ачуняю й...

— Так, даражэнькая, так... — гарача запэўніла яе Юстына.

Выбух цяжкага кашлю ўскалатнуў ложка. Потым Марыя сыцішылася, намагаючыся аднавіць дыханьне, тады працягнула:

— Першы раз Бэргдорф застрэліў усіх маіх і мяне...

— Бэргдорф?! ...Ах, сукін сын! — Юстына аж ускочыла са злосьці. — Гэта ж аднойчы ён вярнуўся з апэрацыі на партызан і распусьціў погудкі, што ты з тваімі былі забітыя й спаленыя партызанамі. Усе да адзінага!

— Узвар гатовы, — паведаміла Агата празь дзьверы.

Юстына хутка паднялася й праз хвіліну зьявілася зноў з поўным кубкам пахкай, духмянай гарбаты.

— Пі, міленькая, — прыпадняла яна Марыю на ложку. — Гэта ліпа, лепшы сродак ад прастуды, — і паднесла кубак да ейных вуснаў.

— Але... навошта ж ты мне так, я сама магу. Дзякуй Богу, я яшчэ ў сілах трымаць кубак, а празь дзень-два, трохі адпачыўшы, буду ўжо на нагах, — паспрабавала яна ўсьміхнуцца.

— Вядома, будзеш! Толькі ня трэба так сьпяшацца. Ты зараз у добрых руках, сярод сяброў, і ўсё самае горшае ўжо прайшло.

Паміж прыступаў цяжкага кашалю Марыя расказала сваю неверагодную гісторыю: двойчае змаганьне са сьмерцю, Калпакоў-Бэргдорф, Лара Войнік, Янка Белы й усё-ўсё астатняе...

Яна скончыла.

Юстына сядзела нерухома са змрочным тварам.

— Чаго ты? — запыталася Марыя.

— Так. Нічога...

— Цябе нешта турбуе. Што? — настойвала Марыя.

— Маня, а што будзе, калі гэты Бэргдорф дазнаецца, што ты жывая ды тут, проста ў яго пад носам?

Доўгае маўчаньне.

Марыя сьціснула вусны.

— А дазнаецца?

— Ніякім чынам. Цяпер толькі тры чалавекі ведаюць пра цябе. Паглядзім, што можна... Максім!

— Што, мамка? — зьявіўся ў дзьвярах хлопец.

— Зрабі ласку, пакліч Агату. Я хачу сказаць вам нешта абаім.

Праз хвіліну ён вярнуўся з Агатай, і Юстына загаварыла зь імі ўрачыстым тонам:

— Калі ласка, паслухайце мяне ўважліва, бо гэта тычыцца жыцця і сьмерці. Зразумела?

Яны кіўнулі.

— Не гаварыце нікому — нікому! — што Марыя ў нас. Ясна?

— Нікому? Чаму? — запытаўся Максім.

— Я ж сказала, гэта справа жыцця і сьмерці. Ніхто ня мусіць ведаць, што Марыя тут. Асабліва гэны паліцай Бэргдорф. Гэта ён і застрэліў усіх Марыіных і яе, а потым расказаў усім, што іх забілі партызаны. І цяпер, калі ён дазнаецца, што Марыя жывая, Бог ведае, што ён зробіць.

— Зразумела, — сказала Агата. — Ня дай, Божа, каб мой язык калі якое...

— Што?! Гэты кончаны вырадак! — закрычэў хлопец.

Усе ўтрох разам завярнуліся да яго.

— Максім, спыніся! — абарвала яго Юстына. — Як ты гаворыш? Дзе ты гэтаму навучыўся?

— Так, я лаюся, мама. І буду лаяцца! — закрычэў ён ізноў. — Паршывы, гідкі забойца — вось ён хто! Значыць, праўду гавораць, што ён мардуе нявінных людзей, ці ня так, мама?

Узрушаны і злосны, ён глядзеў на трох жанчын, гнеў і адчай былі напісаныя на ягоным расчырванелым тварыку ў рабацінках. У гэтым выкліку і ягоным шчырым абурэньні Юстына пазнала адразу ягонага бацьку.

— Яго самога трэба прыкончыць, мама! Далібог, ён заслужыў гэта!

— Максім! — Юстына падышла да яго, паклала рукі яму на плечы і зазірнула ў вочы. — Ты што гэта? Тс-с! Сьціхні. Пакуль ніхто яшчэ не пачуў. Людзі гінуць ні за што апошнім часам...

— І ня сьціхну я, мама! — вырваўся ён. — І не шушукай на мяне! Ты баісяся, бо ты — жанчына, вось чаму, — ён паглядзеў на іх зь лёгкай зьнявагай. — Але... А я не баюся! Каб у мяне быў аўтамат, я б пайшоў наўпрост у паліцэйскую камэндатуру і прыстрэліў бы ўсю гэтую брыдоту!

— Максім! — жахнулася Юстына. — Я загадваю табе: змоўч! Разумееш ці не?

Яна яшчэ ніколі ня бачыла свайго сына такім. Што ж будзе, калі... Ад гэтай думкі кроў застыла ў жылах. Ён зараз такі буйны ды агрэсіўны, аж ён ніколі ня быў такім злым.

Не жадаючы саступаць, хлопец сьмела працягваў:

— Чаму, мама, аднаму падонку можна цягацца наўсцяж ды забіваць нявінных, а другім абараніць сябе — нельга? Чаму, мама? Ён жа забіў дэці Маніну сям'ю, так?

— Так. Але...

— А пайсьці ды забіць яго — нельга. Ты гэта хочаш сказаць, мама?

Канчаткова ашалоmlеная, Юстына бухнулася ў крэсла. Марыя глядзела на хлопца з цікавасьцю ды прыхільнасьцю да таго, што ён кажа; Агата набожна хрысьцілася, ссохлымі вуснамі нашэптваючы малітву.

— Максімка, я цябе прашу, сыноч, ты ж яшчэ зусім малы. Думай пра школу, а не пра забойцаў. Толькі зрабі, што я цябе прасіла...

Ён з момант павагаўся.

— Ты не адказала на мае пытаньні, мама. Раз ты ня хочаш быць шчырай, то я вырашу іх сам.

— Сыноч, толькі бяз глупстваў, я малю цябе.

Раптам Юстыне трапіла ясная думка. Дзеці сталюць нашмат хутчэй за вайной. Аказалася, што пакуль яна была занятая са школьнымі дзецьмі, яна не зважала на свайго сына. Дзе што ён робіць на вуліцы пасья школы? Пэўна ж, яна ведала, з кім ён бавіць час. Яны з хлопцамі вэндаюцца па горадзе, ведаюць ужо ўсіх пастаянных вайскоўцаў тут, і цалкам можа быць, што адведальі ўжо таго жыцця болей, чым Юстына сабе ўяўляла. Верагодна, гэты ягоны выбух стаўся вынікам досьведу ваеннага часу.

Раптам Юстына пачулася старой. Яна паглядзела на сына з мальбой і сказала:

— Сыноч, я больш не хачу слухаць тваіх глупстваў. Калі ты сапраўды хочаш дапамагчы дэці Мані, тады паабячай трымаць язык за зубамі. Ну?

— Добра, мама, калі ты так хочаш. Але гэта насуперак маім...

— Кінь гэта, — абарвала яго Юстына. — Ідзі цяпер на кухню, і я зараз таксама буду.

Зь неахвотай пайшоў ён з пакою.

— Божа літасьцівы, хто б мог сабе ўявіць... — уздыхнула Юстына.

— Ці будзе маўчаць, думаеш? — спыталася Марыя.

— Будзе, я ўпэўнена. Але ён так напалохаў мяне... Слухай, Маня, а ніхто са знаёмых ня бачыў цябе, як ты прыйшла ў горад?

— Не, — падумаўшы, сказала Марыя. — Я старалася як мага незаўважнай.

— Ну, то добра. Як ты чуесься цяпер? Можа, трэба паклікаць лекара, хаця гэта й вельмі рызыкаўна, дый гэты стары жыве на другім канцы гораду.

— Не турбуйся, Юстачка, усё будзе добра. Мяне трохі калоціць, але няма чаго хвалявацца. Мне толькі трэба адпачыць.

Іхныя вочы сустрэліся, і яны абедзвю зразумелі простую Марыіну ману.

18

НА ПАПРАЎКУ

Гэта былі найгоршыя два тыдні, якія толькі Юстына ведала ў сваім жыцці.

Марыя не падымалася з ложка, цяжкі сухі кашаль разьдзіраў і змучваў ейнае саслабелае цела.

Яны абмеркавалі ўсе «за» й «супраць» і вырашылі ня клікаць лекара. У горадзе былі два невайсковыя старыя лекары, што займаліся гэтай справай на собскае забяспечаньне. Недахоп мэдыкамэнтаў рабіў іхныя намаганьні амаль бескарыснымі.

А тутэйшая лякарня была запоўненая вайсковым пэрсаналам.

Жанчыны не даверыліся нікому. Што як той, каго яны паклічучы на дапамогу, усё ж прагаворыцца недзе? Нельга было так рызыкаваць загубіць Марыю, стараючыся дапамагчы ёй.

Калі Марыя крыху акрэпла, Юстына вырашыла схадзіць зь ёй да інспэктара Трахімовіча, каб пашукаць для яе працы пад іншым імем. Калі б гэта ўдалося, Марыя магла б спадзявацца на належнае абсьледаваньне й па неабходнасьці лячэньне. А пакуль

што старая Агата прыкладала ўсё свае веды ў зёлках — што ёсць вельмі распаўсюджаным у гэтай краіне, — а Юстына трымала скрыжаванымі свае пальцы.

Да канца другога тыдня Марыін кашаль пачаў пакрысе затухаць, на шчоках зьявіўся слабы румянец: яна заўважна ачуньвала.

Юстына дзячыла Богу, бо ейныя сродкі за гэты час даволі вычарпаліся, яна мусіла пазычыць грошай для падтрымкі сваёй сяброўкі і цяпер не магла сабе ўявіць, як жа яна зможа вярнуць доўг са сваёй худой настаўніцкай каліты. І ўсё ж яна была вельмі рада. Задавальненне ад таго, што яна працігнула руку дапамогі, было ёй лепшай узнагародай за ўсё клопаты і страты.

Агата глядзела Марыю, пакуль Юстына была ў школе. Па вечарах — вядома, са стратамі для сваіх хатніх абавязкаў і школьных лекцыяў — Юстына не адыходзіла ад ейнага ложка. Час праходзіў незаўважным за бясконцымі размовамі. Абедзье яны заглыбляліся ва ўспаміны змрочнага нядаўняга мінулага. Марыя гаварыла шмат, пыталася пра апошнія падзеі. Як быццам па ўзаемнай дамоўленасці, абедзье яны стараліся абмінаць самую блізкую іхным сэрцам тэму: дзеці й школа.

Гэта было ясна для Юстыны, што Марыя была ўжо зусім іншай жанчынай, чым яна яе некалі ведала. Часам суняўшыся, яна замыкалася, адыходзіла ў сьвет сваіх успамінаў, потым слухала Юстыну з раптоўнай увагай, тады зноў бяз дай прычыны цікавасць ейная пярэла, і са стомленым, змарнелым тварам яна гублялася недзе ў сваіх думках.

Марыіна цікавасць да жыцця здавалася цяпер бадай павярхоўнай. Ад самаўпэўненасці нічога не засталося; застрашанай і зламанай, ёй засталося адно цягнуць гэты цяжар нікому не патрэбнага жыцця. Неяк трэ было трымацца, жыць сярод людзей; ня можа ж яна рабіць адно толькі, што аплакваць сваю сям'ю ды ўскладняць і так нялёгкае жыццё Юстыне. Ну, і якая ў яе цяпер будучыня? Ці яна зможа настаўляць і накіроўваць дзяцей, калі ёй самой патрэбны павадыр?

Застаючыся сам-насам, Марыя абдумвала сваё становішча з усіх бакоў. Такія развагі прыводзілі яе ў адчай. Спачатку яна выпускала свае пачуцці, давала волю сылзам. Потым паступова прыйшла апатыя. Як той п'яніца, што прачнуўся пасля кароткага сну, задураны цяжкім пахмеллем, ейны розум валэндаўся абы-дзе, неабцяжараны ніякай лёгкай, забыўшыся на ўсё патрэбы нармальнага, паўсядзённага жыцця.

Аднойчы адна ў пакоі яна глядзела ў маленькае вакенца. Уначы, відаць, выпаў добры сьнег. За хатай высокі драўляны

плот аддзяляў сад Агаты ад суседзкага. Вецер шчэ не пазьбіваў сьвежых белых каптуроў з дрэваў, за імі былі бачныя іншыя хаты й пуні, над адным комінам віўся шызы дымок. Сонца, пэўна, выглядала з-за аблокаў, бо нахінуты плот адкідаў на сумёты свой крывы цень, а яблыні вымалёўвалі на белым покрыве дзіўнаватыя сілуэты.

Вялізны крумкач спусьціўся долу й усеўся на плот, аглядаючы наваколле. Ляютна расправіўшы крылы, зноў узняўся й зьнік, як у той жа момант на сьнег скіраваўся тузін вераб'ёў, мяркуючы, пэўна, падкляваць за ім чаго-небудзь. Згубіўшыся ў сьнежнай калатні, якую ж самі паднялі сваёй мітусьнёй, кожная птушка гарача заяўляла аб сваіх правах голасным чырыканьнем. Паўсюль барацьба за выжываньне. Птушкі — гэтак жа сама, як і людзі, можа толькі больш цывілізавана.

Бяз дай прычыны паўсталі брыдкія выразы твараў Бэргдорфа, Карпаціна, Лары... Марыя міжволі схамянулася са страху. І што ж рабіць з такімі людзьмі, як гэтакія? Няўжо так і жыць ўв адной клетцы са зьвярыма?

Раптам зусім новая думка запатрабавала ейнае ўвагі. Гэтта ж нехта нешта сказаў... Што гэта было? Трэба прыгадаць... Ага, успомніла: яркая карцінка зь дзёрзкім, раззлаваным хлопчыкам паўстала перад вачыма. Гэта Максімка тады кідаў маці: «Чаму аднаму падонку можна цягацца наўсёцяж ды забіваць нявінных, а другім абараніць сябе — нельга? Чаму, мама, чаму?»

Народжаны як ёсьць дванаццацігадовым хлопчыкам пратэст супраць аўтарытарнасьці сваёй маці закрануў найдалікатнейшыя струны ў Марыіным сэрцы. Пачуцьці хлопца абвостраныя, і ён хутчэй сталее ва ўмовах вайны. Гісторыя творыцца проста ў яго на вачах. І ён запатрабаваў гатовага адказу на пытаньне, якое займае розумы тытанаў яшчэ ад пачатку гісторыі. Што ж зможа адказаць маці?

Насамрэч, як жа наконт права абараніць сябе?

Зацяўшыся гэтакім нечаканым паваротам сваіх развагаў, Марыя раптам ўзьнялася на ложку, як быццам такое палажэньне магло паспрыяць гатоваму адказу.

Пэўна ж гэта факт, што нейкая колькасьць людзей — заўважна ніжэйшага духоўнага статусу, і Бэргдорф сярод іх, — паводзяць сябе, як быццам яны здабылі ліцэнзію на ісьціну ўв апошняй інстанцыі, а таму могуць адных судзіць, іншых караць.

Калі разглядаць гэтую так званую ліцэнзію на адвольнае забойства — якая, як што яна ёсьць, можа быць мера апраўданьня для яго? Вайна? Скажэньне й злоўжываньне сілай? Ці проста

прага нявіннай крыві? Магчыма, усё гэта разам у спалучэннях. Адылі, гэта толькі адзін бок манэты. Нявінныя людзі мардуюцца па прастай прычыне: таму што яны — безабаронныя.

Нельга дазваляць сабе быць безабароннай варонай сярод галодных хіжнікаў, калі табе неабыхава тваё жыццё. Ня можа быць пытання аб праве чалавека на абарону самога сябе.

Але тут ёсць адна закавыка: калі чалавек дзеля абароны сябе бярэ ў рукі зброю, ён непазьбежна ўлучаецца ў гэты калаўрот забойстваў і ня можа пазьбегнуць таго, каб не забіць нявінных, што ёсць навокал.

І ўсё ж, які тады яшчэ можа быць сродак, калі пакінуць права на абарону свайго жыцця?

Просты школьнік, дзіця, працягнуў ёй у рукі гатовы адказ. І што яна?

Але, пасля ўсіх перажытых агоніяў, такі засталася ж яна жывая? Што гэта — капрыз лёсу ці рука Боскай волі?

Калі б на гэтай зямлі існаваў грамадзянскі закон, забойства было б прыведзена ў статус злачынства. Але нямецкія грамадзянскія ўлады, тыя што былі, назіралі за падаткамі, абмежаванай адукацыяй, наборам рабочай сілы ў Нямеччыну — аховай нямецкіх інтарэсаў тут. Асноўнай іхнай функцыяй было сачыць, каб непрыхільныя асобы трымаліся ў страху, каб паняволеныя людзі рабілі сваю справу ў забяспечаньні нямецкай ваеннай машыны. Не было ні часу, ні жадання саваць нос яшчэ ў нейкія грамадзянскія прававыя справы. Таму армія ды іхныя дапаможныя атрады кіравалі на гэтай акупаванай зямлі, як самі лічылі патрэбным.

Пакуль Марыя аднаўляла свае сілы, забойца ейнай сям’і працягваў караць і зьнішчаць іншых нявінных ахвяраў. Калі няма магчымасці зьвярнуцца да закону, як можна тады спыніць яго і такіх жа, як ён? Мусіць жа быць сродак...

Яна старанна разважала над новай думкай.

Калі гэты злодзей мусіць быць пакараны, хто можа зрабіць гэта, акрамя яе? Што яна, бедная, хворая жанчына, можа зрабіць?

Нейкі час у яе круцілася думка, каб неяк дастаць зброю, пайсці ў паліцэйскую камэндатуру і ўчыніць расправу над Бэргдорфам сваёй собскай рукой. Страху ўвайсці ў воўчае лагава пасля таго, што яна перажыла, у яе не было. Яе засмучала іншая няўпэўненасць. Скажам, возьме яна пісталет, скажам, падыдзе да гэтага вырадка — за адсутнасцю ў яе сувязяў і магчымасцяў усё гэта выглядае надзвычай сумнёўна — ну, і якія тады шанцы,

што яна зможа стрэліць і забіць гэтага зладзюгу? Божа, якое глупства выдаваць жаданае за дзейнае? Ага, так табе Бэргдорф і будзе сядзець спакойна й чакаць і прасіцца, каб яго забілі...

Два галасы ўнутры яе горача спрачаліся: адзін недасведчаны й наіўны, а другі — голас цыніка...

Яна абдумала магчымасьць загубіць і сваё жыццё. Яна не баялася, балазе забярэ Бэргдорфа з сабой...

Не. Гэтая думка бяз сэнсу, і Марыя тут жа выкрэсьліла яе, занатаваўшы сабе абдумаць яе яшчэ раз потым.

Яна ўзяла маленькае круглае люстэрка са століка, угледзелася. На яе ўперыўся пануры, лядашчы твар.

— Божа мой! — прашаптала яна, — Што ж яны са мной зрабілі!

19

ІСПЫТ НА ТРЫВАЛАСЬЦЬ

Школьны інспэктар Васіль Трахімовіч сядзеў у сваім кабінэце й разважаў над зьместам ліста, акуратна надрукаванага на шэрым аркушы. Ён прыйшоў зь Віцебскага раённага камісарыяту й тычыўся набору школьнай моладзі ў навучальні Нямецчыны. Спасылаючыся на папярэднія інструкцыі па гэтым пытаньні, ліст прысьпешваў інспэктара, каб ён неадкладна даў справаздачу па выніках праведзенага набору.

За дзвярыма пачуўся перастук друкаркі, які пазначыў пачатак новага працоўнага дня. Новая сакратарка Надзя Курсава аказалася даволі спраўнай. Немаладая ўжо ўдавіца, яна падавалася вартай патроенага акладу. Гэтта зараз яна, ведаў Трахімовіч, цёпла апранутая, забыўшыся на няўтульны холад у кабінэце, рупліва схілілася над старым «рэмінгтонам».

Апрача бясконцых турботаў у самой адукацыйнай дзялянцы Трахімовічу даводзілася спрачацца зь мясцовымі нямецкімі ўладамі яшчэ, напрыклад, проста за дровы. Недахоп транспарту, непадступныя лясы, што кішэлі партызанамі, — звычайныя прычыны, якія даводзілася яму чуць ув адказ на пытаньні, чаму не хапае дроваў. Раз былі прывезьлі два вазы тарфянага брыкету, а што зь яго? Адно варты, пакуль гарыць.

А вось учора толькі праходзіў міма ды проста зайздросна паглядаў на вялізную засьнежаную гару торфу й дроваў на дваіры нямецкай вайскавай камэндатуры. Свая кашуля бліжэй да

цела. Трахімовіч злосна глянуў на грубку паміж сваім кабінэтам і прыёмным пакоем. Апэтыт у яе ненажэрны, а цяпла ніякага. І гэтая цагляная змрочная будыніна, такая слабая перад атакамі марозу, даўно патрабавала рамонту.

А колькі было яшчэ пытанняў, акрамя адукацыйных, якія Трахімовіч мусіў вырашаць. Дровы для ягонага мешкання, як і для школаў, — гэта толькі частка зь іх. Мясцовыя акруговыя беларускія ўлады месьціліся ў другім такім жа разваленым будынку, і ім даводзілася не лягчэй. Немцы ж былі занятыя сваімі ваеннымі праблемамі, ім справы не было да таго, каб палегчыць жыццё тутэйшым, і нудзіліся, калі ім нагадвалі пра такія дробязі, як школьнае забяспечаньне, рамонт і дровы. Бо галоўная іхная турбота палягала ў тым, каб як мага болей выцягнуць харчоў ды іншых жыццёвых рэчаў з тутэйшых ды з іхнай зямлі. Яны прыйшлі на дажынку, не на сяўбу.

Здрыгануўшыся ад холаду, Трахімовіч кінуў вокам на рыпатую, падгнілую драўляную падлогу. Ён быў ладным мужчынам сталага веку, апранутым у дабротны самаробны шарсыяны пінжак, шэрыя галіфэ — стыль, што ніяк ня выйдзе з моды ў тутэйшага насельніцтва — заплатаныя ялавыя боты; круглы сялянскі твар аздаблялі кароткія вусы, 3-пад тонкіх броваў глядзелі шырака пасаджаныя вочы; капа густых сівых валасоў зачэсана назад. Потым ён ізноў глянуў на паперу на сталe і, падышоўшы да вакна, узяўся разглядаць марозныя вузоры на шыбе.

Два гады таму Трахімовіч прыехаў сюды з Заходняй Беларусі займацца адукацыйнымі справамі ў Гарадоцкай акрузе. Зь ім прыехала й жонка, якая цяпер выклдала ў малодшых клясах у гарадзкой школе.

Перабудова той адукацыйнай сыстэмы, што пакінулі чырвоныя, аказалася геркулесавай працай. Недахоп настаўнікаў, што былі б абучаныя выкладаць па-беларуску, зьявіўся галоўнай праблемай. Нямецкія ўлады, хаця й дазволілі выкладаць па-беларуску, цалкам адмовіліся, за малым выключэньнем, выдаваць школьныя падручнікі.

Гэткі падыход, безумоўна, аддаваў знаёмымі ўжо зняважлівымі расейскімі выкрутасамі, прызначанымі каб развахоціць тутэйшых энтузіястаў патрыятычнага выхаваньня; пэўна гэта ўсё ішло ўв адзін шэраг зь іншымі зьяяпанымі ў Бэрліне недарэчнасьцямі кшталту нацыянальнай паліцыі ды атрадаў самааховы — але без забяспечаньня зброяй і нават вопраткай, каб ускладніць спробы дзейнічаць самастойна ад усеўладарных гаспадароў.

Калі ўжо некаторыя падручнікі, выдадзеныя Саветамі, можна было прыстасаваць да выкладання матэматыкі й фізікі, але гісторыя Беларусі, мова ды шэраг іншых прадметаў мусілі былі імправізавацца самімі настаўнікамі, як сабе тыя ведалі. Таму большасць тэкстаў проста запісвалася вучнямі пад дыктоўку настаўніка. Але й тут яны былі звязаныя па руках недахопам алоўкаў і нават паперы.

Усведамляючы ўсё гэтае, Трахімовіч адылі рабіў неймаверныя высілкі, шчыра падтрыманыя ягонай нястомнай у адданасці гэтай справе жонкай. Магчымасць падняць новае пакаленне ў нацыянальным духу, вякамі адмаўляным чужым каляніяльным рэжымам, нельга было прапусціць за любую цану. Былі зарганізаваныя кароткатэрміновыя настаўніцкія сэмінары, а школьныя праграмы прыстасаваныя да мясцовых умоваў з наяўнымі школьнымі магчымасцямі.

Не паспеў, адылі, шкілет адукацыйнай сістэмы абрасці мясам, як зьмены на фронце выклікалі ягонае разбурэнне. Маленькую адукацыйную дзялянку Трахімовіча пачалі таптаць, разьдзіраць; настаўнікаў пераследавалі чырвоныя партызаны, вучняў запалохвалі; партызанскія рэпрэсіі штодня выціналі насельніцтва. З усіх сарака школ у акрузе больш за палову былі паглынутыя вогнішчам ці зачыненыя ў кантраляваных партызанамі раёнах. Праца інспэктара ператварылася ў сызыфавы іспыт на трываласць, які адно адцягваў поўнае разбурэнне й непазбежны канец. Усе гэтыя ахвяры й неймаверныя высілкі — гэта было ўжо цалкам ясна — будуць спушчаныя на вецер.

А цяпер яшчэ гэты загад аб наборы вучняў у навучальні ў Нямецчыну — нягледзячы на ўсе афіцыйныя інтэрпрэтацыі — можа стаць апошняй кропляй. Зь якой бы доляй паўнаты ня быў ён праведзены — гэта адстрашыць астатніх вучняў ад школы: тонка прыхаваны ўладамі набор таннай рабочай сілы тут нікога не надурьў. Трахімовіч пакуль адбіваўся ад уладаў адно пустымі словамі, не змушаючы падначаленых да выканання загаду. Ён усё яшчэ спадзяваўся, што немцы адкінуць гэтае бязглуздзе.

Ён вырашыў пэтэлефанаваць свайму калегу з суседняй акругі, хіба што лінія не была б пашкоджаная. Не бязладных намаганьняў ён урэшце дазваніўся. Пасля ўсіх належных ветлівасцяў і роспытаў аб здароўі Трахімовіч зь нейкай палёгкай даведаўся, што становішча з наборам у суседняй акрузе было гэтакім самым. Гэны інспэктар атрымаў такі ж ліст, і праз колькі дзён ён

намерваецца адрапартаваць, што набор праваліўся. Трахімовіч паабяцаў зрабіць тое ж самае, а там ужо хай будзе, як будзе...

Папоўдні, гадзіны за дзеве да канца школьных лекцыяў, Юстына запрасіла Трахімовіча дадому пабачыцца з Марыяй. Гэтак зрабіць выглядала лепей за ўсё, бо яны вырашылі, што было б занадта рызыкаўна паказацца ёй на вуліцы.

Трахімовіч добра ведаў Марыю з папярэдніх кантактаў. І вось цяпер ён разглядаў бледную, змарнелую жанчыну ў Юстынінай хаце так неапраўдана доўга, быццам хацеў двойчы пераканацца, што ён не памыляецца.

Марыя, захутаная ў Юстынін халат, занадта вялікі для яе, танклявай, схуднелай, сядзела, праваліўшыся ў вялікі стары фатэль; яна спыніла рабіць на прутках, і крысо зробленай шэрай воўны абвісла зь ейных каленяў.

— Божа мой!.. — прашаптаў Трахімовіч, узяўшы ейную руку й заглядаючы ў блакітныя стомленыя вочы. — Як вы зьмяніліся!

— Хіба? — Марыя зглынула сьліну. — Ну... але ж я ўсё яшчэ цэлая, дзякаваць Богу, і гэта тое, што ёсць галоўным у наш час... Я рада бачыць вас, спадар інспэктар, — павіталася яна прыязна.

Яна прыўзнялася ў фатэль, і Трахімовіч паціснуў працягнутую руку з большай, чым проста ветлівай, пяшчотай, бо гэты змучаны выгляд так кантраставаў са шчырым, цёплым паглядам ейных уважлівых блакітных вачэй.

— Вы не ўяўляеце сабе, як я рады бачыць вас, спадарыня Марыя. Скажаць па-праўдзе, наша дарагая сябрыня, вы сьцвердзілі свайго роду прэцэдэнт. Бачыце, да гэтае пары мы адно гублялі настаўнікаў; гэта быў шлях ув адзін канец, так бы мовіць; але сёння адзін зь іх — першы, на жаль, — вярнуўся. Я, пэўна, ня змог бы перабольшыць маёй радасьці бачыць вас ізноў сярод нас.

— Але, спадар Васіль, сядайце, калі ласка.

Юстына ўзяла ў яго паліто й калёшы, потым знайшла сабе занятак ля печкі-буржуйкі. Марыя з інспэктарам глядзелі, як яна падкладала яблыневыя цуркі ў зяпу жалезнай пячуркі пасярод пакою. Гаспадыня дому, так і не знайшоўшы, дзе ўзяць дровы, папрасіла суседа сьсекчы старую яблыню, каб неяк перажыць гэтую марозную зіму. Трэскі з сырых бярэнаў злосна шыпелі за краткай, супраціваючыся спробам агню паглынуць іх цалкам.

Усеўшыся на старым крэпкім зэдліку, ня зводзячы з Марыі вачэй, інспэктар запытаўся:

— Ну й як жа вы цяпер, Марыя?

— Ужо значна лепей, дзякуй. Каб не Юстына зь цёткай Агатай, я бадай ня выжыла б. Яны спалі мне ўсе магчымыя зёлкі. Дзякуй Богу, я ў добрых руках, — яна адорыла Юстыну ўдзячнай усмешкай.

— Яна перабольшвае, спадар Трахімовіч, — адказала Юстына. — Вядома, мы варылі траўкі ды палі яе, але гэта ўсё, што мы маглі зрабіць. Ат... Куды б лепей яна выглядала, каб мы маглі яшчэ й добра падкарміць яе, асабліва чым бы тлустым ды вітамінамі.

Наступіла маўчаньне. Марыя з надзеяй глядзела на інспэктара.

— Юстына гаварыла, што трохі паведала вам аб маіх прыгодах, спадар інспэктар.

— О, так, яна расказвала. Які гэта жах! ...Ах, Марыя, прыміце мае сардэчныя спачуваньні, калі яны хоць неяк змогуць вам дапамагчы.

Марыя паглядзела проста ў спагадлівыя вочы інспэктара й тады апусьціла свае долы.

— Гэты Бэргдорф, ды усе яны! — усклікнуў Трахімовіч. — Як жа так! Гэтта ж ён мусіць абараняць нас. Божа мой, што за час такі! Цэлая кодла мярзотнікаў робяць, што хочуць. Бізуны з усіх бакоў — і наш няшчасны, безабаронны народ між імі.

— Спадар інспэктар, я б хацела спытацца вашай парады, — Марыя спынілася, глядзячы інспэктару ў твар.

— Так-так. Я зраблю ўсё, каб дапамагчы вам.

— Гэта тычыцца забойства маёй сям’і Бэргдорфам.

— Так...

— Можа, вы маглі б параіць, ці ёсьць які спосаб, каб прывесці яго да адказнасьці за тое, што ён зрабіў?

Зморшчына неўразуменьня перасекла інспэктараў лоб, як ягонныя бровы ўскінуліся ўверх. Ён адвёў вочы ад паглядаў абаіх жанчын, відавочна задумаўшыся. Пруткі ў руках Марыі замёрлі, і ўсе ўтрох утаропіліся ў кратку жалезнай пячуркі, за якой скакалі вакол яблыневых трэсак гульлівыя языкі залатога агню.

Трахімовіч выпрастаўся на зэдліку й паглядзеў проста ў запытальныя вочы Марыі.

— Перш за ўсё, я мушу папрасіць вас, спадарыні, каб вы лічылі нашу размову строга неафіцыйнай. Я не магу падвяргаць небяспецы сваю пасаду, разумеете?

— Ну, вядома, — пасьпешліва адгукнулася Юстына. — Хіба вы нам не давяраеце, спадар Трахімовіч?

— Каб так, то я б ня быў тут. Але час такі, ведаеце, і я паду-маў, лепей нагадаць на ўсялякі выпадак...

— Але, спадар інспэктар, вы можаце цалкам давяраць нам, — запэўніла яго Марыя.

— Ну, так. Дык вось па вашым пытаньні. Мне б хацелася даць вам просты, дакладны адказ. Але, на жаль, не змагу, улічваючы ўсе абставіны. Паспрабую адказаць акружным шляхам.

Скончыўшы ўступ, Трахімовіч падняў галаву, прабег вачыма па тварах жанчын і працягваў:

— Тры тыдні таму я езьдзіў у Менск па справах. У мяне ёсць шмат сяброў у Беларускай Цэнтральнай Радзе, у адукацыйным адзеле перадусім. Я пабачыўся й паразмаўляў з многімі. Спадзяюся, вы абедзьве памятаеце пачэснага Станіслава Гадлеўскага, нашага апошняга Генэральнага школьнага інспэктара?

— Так, вядома, — заківалі разам абедзьве жанчыны.

— Падчас ягонага зьнікненьня летась, — Трахімовіч панізіў голас, — мала хто ведаў, што ж тады здарылася. Гэтая справа была якраз з тых, аб якіх немцы не хацелі, каб крычэлі на кожным рагу. Як можна было прадбачыць, адсутнасьць афіцыйных тлумачэньняў спарадзіла шмат усялякіх пагалоскаў. Па часе, адылі, людзі адгрэблі пустазелье ад жыта. Абрыўкі й кавалкі гэтае круцігалоўкі сышліся ўв адну — жахлівую — карціну, якая мусіць стаць папярэджаньнем кожнаму, хто, як Гадлеўскі, адмовіцца стаць наймітам гэтых прыгнятальнікаў.

Жанчыны ў зацікаўленасьці замёрлі, чакаючы далейшага расповеда, але інспэктар змоўк з адсутным позірам, у якім хавалася таямніца.

— Дык што ж здарылася? — спанукнула яго Юстына.

— Што?.. Яны вышыблі яму мазгі ў сутарэньнях Менскага гестапа, — прамовіў Трахімовіч павольна, націскаючы на кожнае слова.

— Божа, супакой ягоную душу! — прашаптала Юстына, і абедзьве жанчыны перахрысьціліся.

— Што ж такога ён зрабіў? — інспэктар з запалам раскінуў шырака рукі. — Хіба я магу проста сказаць, што ня ведаю? Пэўна, лепшым адказам было б успомніць, кім ён быў, і тады стане ясным тое, што дакладна ён зрабіў, каб выклікаць такое азьвярэньне немцаў. Дык кім ён быў? Адзін з самых выбітных сыноў нашае краіны, выдатны, палкі прапаведнік, падзьвіжнік Беларускай Каталіцкай Царквы пад польскім ярмом, чалавек

крыштальнай годнасьці й беззаганнай рэпутацыі, вялікі патрыёт, вядучы палітык. Ён быў настолькі вядомы й папулярны, што калі б ён выставіў сваю кандыдатуру на пост прэзідэнта Беларусі пры магчымых свабодных выбарах, ён бы пабіў усіх сваіх супернікаў на сотні кілямэтраў навокал. Таму натуральна... чалавек такой важнасьці, хто адмаўляецца кланяцца, мусіць быць зламаны. Так, немцы могуць дазволіць абмежаваную беларускую адміністрацыю, беларускае выкладаньне ў пачатковых школах, магчыма, нават невялікія вайсковыя часткі пад нямецкім камандаваньнем... але гора таму, хто мае мужнасьць падняцца, стаць перад імі й заявіць аб сваіх правах. Такой дурноты яны не пацерпяць! Ці падпарадкоўвайся, ці... Прыхільнікі беларускай незалежнасьці, асабліва папулярныя ў народзе, такія як Гадлеўскі, на самай справе капаюць сабе магілу.

Іхныя вочы зноў сышліся на языках полымя, што скакалі за краткай пячуркі.

— Пэўна, яны маюць беспадстаўныя ілюзіі, — загаварыла Юстына, — што немцы ёсьць нашымі дабрадзямі й зараз возьмуць ды і ашчаслівяць нас незалежнай дзяржавай.

— Я добра ведаў Гадлеўскага апошнім часам, — працягваў Трахімовіч. — Я бачыў яго ў Вільні ды сустракаўся ў Менску. Чалавек настолькі просты й годны, і ў той жа час практычны й рэалістычны, пазбаўлены ўсялякіх ілюзіяў. Ягонай марай, ягонай мэтай, якой ён прысьвяціў усе свае зямныя сілы й дзеля якой ён маліўся Богу, было — калі мовіць ягонымі ж, часта паўтаранымі, словамі — «свой Беларускі Дом». За яго ён маліўся й дзеля яго працаваў да канца. Ён даводзіў, што мы мусім здабыць яго выключна сваімі сіламі, нават — вобразна гаворачы — калі нам прыйдзецца абадраць да крыві кожны пазногаць, цягаючы гранітныя валуны з гор дзеля ягонага падмурка. Ні немцы, ні расейцы, ні палякі, ні які шчэ там чорт ня зробіць гэтага за нас. Гэта, мае жанчынкі, быў ягоны дэвіз, ягонае крэда, ягоная канчатковая мэта. І ён ішоў да яе мэтадычна й разважліва. Многае з таго, што ён зрабіў, усё яшчэ пакрыта цемрай невядомасьці. Але прыйдзе час, і мы дазнаемся. Стае таго, каб сказаць, што калі гісторыя й надзяліла беларусаў на гэты час сапраўднымі пакутнікамі за іхную свабоду й шчасьце — то Гадлеўскі, без сумнёву, гэта той чалавек... магчыма, адзін з многіх.

— Ці чуваць што аб забойствах іншых выбітных беларусаў у Менску? — запыталася Юстына.

— Бальшыня зь іх — гэта людзі бальшавіцкага падполья, без сумнёву. Я ня буду называць іхных імёнаў і падрабязнасьцяў.

Мараль і так зразумелая. Мы, беларусы, апынуліся проста ў цэнтры самага пажарышча. Тыя, хто не падымаюць ні галавы, ні голасу, пэўна, змогуць уратавацца з найменшымі стратамі. Ні немцы, ні расейцы ніколі не прызнаюць нашага права на самавызначэнне. Тыя, што маюць незалежніцкія й самастойныя думкі, не патрэбныя ні тым, ні другім і падлягаюць зьнішчэнню з абайх бакоў. Паводле што расейскіх, што нямецкіх «талмудаў», нам дазваляецца адно дыхаць і адводзіцца адно роля пагарджаных рабоў, што напаўняюць іхныя кufры багаццем.

То паглядзеце навокал — і што вы бачыце? Ведаеце, колькі мы мелі школ ув акрузе, калі пачыналі? Каля пяцідзiesiąці. Ну? Колькі з іх засталася? Менш за палову. Які сэнс біцца галавой у сцяну?... Мы ў такім няроўным баі, і гэта толькі справа часу, калі гэтая бойня будзе працягвацца далей, як нас змые хваляй гэтага звар'яцелага, суцэльнага зьнішчэння й генацыду, якога нашая краіна яшчэ ня бачыла. Вось і адказ для вас, Марыя.

— Жажлівая карціна... Як жа тады са мной? — прамовіла Марыя.

Глыбока задумаўшыся, Трахімовіч паскроб шчаку, паглядзеў скоса на Марыю. Падсеў да «буржуйкі» й, сочачы за полымем, працягваў:

— Ёсць адна, ангельская, здаецца, прымаўка: «Сьцяравятнікі зьбіраюцца там, дзе львы піруюць». Вось вам ілюстрацыя да сустаньсці пытання. Гэты Бэргдорф нішто іншае як паскудны падлаед, што з'явіўся тут, каб атрымаць свой кавалак мяса.

А цяпер, калі яшчэ працягнуць тлумачэнне гэтай прымаўкі, можна адзначыць, што любы самапаважны леў будзе глядзець на шакалаў звысака, з агідай, але ягоная царская высокасьць не дазволіць яму нават шугануць тую кодлу прэч. А навошта? Нейкім чынам гэта ягоная сьвіта, якой яго надзяліў ні больш ні менш як сам Бог, той, хто стварыў і высакародных, і нізкіх. Цар драпежнікаў, пэўна, усьведамляе, што раскіданыя рэшткі ягонай трапезы пажыраюцца гэтымі агіднымі істотамі, бо зачыстка тэрыторыі за сваімі гаспадарамі ёсць іхным натуральным, Богам дадзеным, прызначэннем, так бы мовіць. Так што, пакуль існуюць ільвы, будуць існаваць і рознага роду падлаеды вакол яго. Зараз у нашай краіне два найвялікшыя крыважэрныя ільвы гуляюць свой грандыёзны фэст. Таму й падлаедаў сабралася тут цэлымі зграямі, у такой колькасьці, што й сонца за імі ня бачна...

Што да вашай справы, Марыя. Зь якой такой дай прычыны стане леў караць свайго шакала, адно каб задаволіць вас, ці

шчэ каго — сваіх будучых ахвяраў? Ані Божа. Мы ж падлягаем зьнішчэньню, разумеце вы гэта? Бэргдорф і каторыя зь ім дапамагаюць ільву калянізаваць гэтую тэрыторыю. Вы ж не забывайцеся на тое, што і заходні, і ўсходні хіжнікі абазналі нашую няшчасную краіну як сваю — адныя як «lebensraum», другія як «исконно русские территории». Цьху!.. Рэч у тым, што няма ў нас ніякіх правоў, зусім... да тае пары, пакуль мы ёсьць слабымі й ня можам паўстаць супраць калянізатараў. ...Дапамажы ты нам, Божа, бо мы ёсьць асуджаныя. ...Здаецца мне, што й сам Бог пакінуў нас, а дапамагае, як заўсёды, моцным ды нахабным...

Уся трагічнасьць становішча была раскладзеная перад імі. Пануры й засмучоны, Трахімовіч сам выяўляў сабой чалавека безнадзейна, на згубу, заціснутага паміж двума вялізнымі жорнамі.

— Вось вам голая, прыкрая праўда, спадарыні мае, і іншая тут няма, — сказаў ён ціха, жахаючыся пэрспэктывамі, якія можа прынесці заўтра.

— Ясна... Цяпер усё ясна, спадар інспэктар, — прашаптала Марыя. — Вядома, я ўяўляла гэта ўсё сама, але не змагла б падаць так маляўніча, як вы. Што ж... Гэта значыць, што я нічога не магу зрабіць, каб прывесці гэтага бандыта Бэргдорфа да адказнасьці.

— Будзь вы мужчынам, Марыя, я б не вагаючыся прапанаваў вам пайсьці ды прыстрэліць гэтага сабаку самой. І вас таксама пры гэтым застрэлілі б, але іншага спосабу, зразумела, цяпер няма. Час пачынаць адстрэльвацца, бо іншага выбару ў нас няма, і нам наканава на выміраньне.

— Пустое, усё, спадар інспэктар, — прашаптала Марыя. — Я — не мужчына, і мяне ўжо двойчы катавалі. ...І бальшавікі, і нацысты лічаць, што Марыя Каравай больш не існуе. ...Што рабіць мне цяпер?

— Дзеля гэтага я й прыйшоў. Мы мусім нешта прыдумаць.

— Можна я, спадар... — умяшалася Юстына.

— Ну, вядома. Што вы хацелі?

— Мы тут надумалі з Марыяй... Перш наперш, трэба набыць ёй новыя дакумэнты, поўнасьцю: месца народжаньня, узрост — усё. Гэта значыць, — яна ўсьміхнулася, паглядзеўшы на Марыю, — мы мусім, дарагая, ахрысьціць цябе нанова. Пасьля гэтага яна зможа пайсьці на працу, зноў настаўнічаць, я мяркую. І лепш адправіць яе куды-небудзь далей, дзе гэтая падлюга Бэргдорф яе не дастане. Як вам такая думка, спадар інспэктар?

— Слушна, — паёрзаў на сваім зэдліку Трахімовіч. — Трэба будзе знайсці вам бяспечнае месца, Марыя. Пасья ўсяго, што вы перажылі, вам зараз патрэбны спакой, каб ачуныць і вярнуцца да жыцця. Я хвалюся за вашае здароў'е таксама.

Трахімовіч падняўся, падышоў да вакна й моўчкі стаяў там, быццам спадзеючыся знайсці падказку там.

— Дакумэнтаў у вас ніякіх няма, так, Марыя?

— Якое там... Я толькі зьбіралася класьціся спаць, як гэты бандзюга ўваліўся п'яны.

— Але... Прабачце... Ёсць у мяне тут адзін чалавек наўвечце, які змог бы дастаць вам аўсвайс, рабочую картку і нават, магчыма, дазвол на паездку на цягніку. Вам трэба набрацца цярпеньня, бо, вы ж разумееце, я не змагу зрабіць усё ўв адзін дзень. Адзеньня ў вас таксама няма, праўда?

— Зрэшты, так.

— Варта звярнуцца да Беларускай Узаемадапамогі. Можна, дастанем вам прыстойнае паліто. Мушу абгаварыць гэта з маёй жонкай, думаю, яна зможа што-небудзь зрабіць наконт адзеньня. Тым часам вы маеце сядзець тут ціха, какуль я буду гэтым займацца. Ну што, імя сабе ўжо прыдумалі?

— Не... не зусім, — завагалася Марыя.

— Думайце. І як толькі надумаеце, паведаміце мне празь Юстыну. Ну, як?

— Добра. А што да працы й месца, ёсць у вас што наўвечце, спадар інспэктар?

— Ну... скажам, ёсць адно. Вядома, я мушу спачатку патэлефанаваць аднаму чалавеку й запытацца. Здаецца мне, ён знойдзе вам месцейка. Я маю на ўвазе майго дорага сябра Заркевіча, Генэральнага школьнага інспэктара па Беларусі. Пасья таго, што здарылася з Гадлеўскім, гэты чалавек крыху пужлівы, але я ўпэўнены, ён не адмовіць мне. Як наконт таго, каб настаўнічаць у Менску, спадарыня Марыя?

— Як?... Гэта здорава! Я так любіла гэты горад, — Марыіны патухлыя вочы ажывіліся.

— Калі вы былі там апошні раз?

— Даволі даўно, яшчэ перад вайной, насамрэч...

— Цяпер горад — проста адна куча друзю, мала што засталася нескранутым.

— Так, я чула пра гэта. Нямецкія паветраныя налёты...

— Гэта палова гісторыі. Расейцы, калі адступалі, мелі загад зьнішчаць усё; гэта было яшчэ тады, як Сталін выдаў свае вядомыя загады «выжэння зямлі», ведаеце.

— Так, вядома.

— Так што, Марыя, гэта ўсё толькі гара друзю, тое, куды я вас адпраўляю. Але ўзяўшы ўсё пад увагу, яно будзе бяспечным месцам для вас. Партызаны не зачыняюць школы ў Менску. І там таксама ёсць людзі, і жывуць, і працуюць.

— Барані вас Гасподзь, спадар інспэктар. Я так вам удзячна.

— Калі ласка... Зарана яшчэ дзякаваць, — Трахімовіч выпрастаў руку перад Марыяй, быццам каб загарадзіцца ад патоку ўдзячнасцяў. — Наразе я яшчэ нічога не зрабіў для вас, праўда? — усміхнуўся ён добрабычліва.

— Але, спадар інспэктар! Мне нават размова з вамі ўжо такая палёгка. Вы ж напэўна зробіце ўсё, каб дапамагчы мне. Нават ня ведаю, як я змагу аддзячыць вам.

— Ніяк. Ня трэба. Гэта мой абавязак. Цяпер падвынікуем: вы сядзіце тут ціха, пакуль я здабуду ўсе неабходныя паперы, адзеньне, працу. Спадарыня Юстына, вы ласкава — пасыла таго, як яна вырашыць, — напішаце на аркушы імя, месца й дату нараджэння, рысы твару, памер адзеньня і ...о, ледзь не забыўся... людзям у аўсвайсавай канторы патрэбны будзе ейны фатаздымак. Вам трэба будзе зрабіць адзін.

— А вось гэта — задача, — спяхмурнела Юстына, зірнуўшы на Марыю.

— Ну, гэта вы вырашыце як-небудзь самі. Цяпер, спадарыні, я мушу ісці. Так што, калі дазволіце... Будзем з вамі бачыцца, спадарыня Юстына.

— Так, вядома. Дзякуй вам вялікі, што зайшлі. Прабачце, што не запрасілі да стала. У нас нічога...

— Не выбачайцеся, Юстына. Будзем спадзявацца, што некалі настануць лепшыя часы, калі мы зможам цешыцца са сваёй беларускай гасціннасцю й будзем хадзіць у госьці адзін да аднаго.

— Спадар Трахімовіч, вы такі дабрадзей! Ну што б я рабіла бяз вашай дапамогі! — Марыін твар засьвяціўся.

Як Трахімовіч выйшаў, Юстына з поўным задавальненнем, напісаным скрозь на ейным твары, запытался:

— Ну, як?

— Шчыра кажучы, раней я ведала яго толькі па працы. А ён, аказваецца, такі добры й спагадлівы.

— Так, ён такі. Ніхто яшчэ не сказаў ніводнага злага слова на яго.

— Божа, дзякуй яму, — уздыхнула Марыя.

20

РУІНЫ

Надышло лета.

І настаў гэты дзень — 22 чэрвеня — сонечны й цёплы, як на замову. Такія дні дабраславяцца і гараджанамі, і вяскоўцамі, калі прырода абдорвае ўсіх раскошнай цеплынёй, няма вільгаці, адно лашчыцца лёгкі ветрык.

Беларуская сталіца, разбураная ўшчэнт, як і мноства іншых гарадоў на акупаванай немцамі тэрыторыі, азначанай як «Ostland», прыгатавалася святкаваць гэтак званы «Дзень Вызвалення»: чатыры гады таму ў ціхую сьвітанкавую часіну з заходніх берагоў ракі Буг выплонулі сваю першую зьнішчальную сыліну гарматы, пачынаючы апэрацыю «Барбароса» — збройны напад гітлераўскага Трэцяга рэйху на маскоўска-бальшавіцкую турму народаў.

«Drang Nach Osten», што быў часова прытарможаны з палітычных меркаваньняў, цяпер зноў рушыў, сеючы паніку й спустошаньне наўсцяж ад Балтыкі да Чорнага мора. А той дзень, што спусьціў з ланцуга жahlівыя руйнаваньні, нябачаныя дагэтуль у гісторыі, закамouflёўваўся пад веху свабоды «новай Эўропы». Стары, паранены ў баях ваяка, чые амбіцыйныя пляны ўжо не былі ніякай загадкай для паняволеных народаў, мусіў зрабіць яшчэ адну спробу ўдаць за дабрадзеянага вызвольніка.

Мэта святкаваньня была дваякай: разьмяць стомленыя ад вайны маслы й прадэманстраваць на публіку іхнюю непахісную моц, а заадно за маскай бацькоўскай, сьвятой любові й ахвярнасьці дзеля непакорных народаў прыхаваць зласьлівую грывасу свайго мяззотнага твару.

Ад дому 25 па Галоўнай вуліцы ў Менску пачыналася параднае шэсьце. Зранку з усіх куткоў зруйнаванага гораду пацягнуліся ў цэнтар гараджане. На ўсходнім баку вуліцы, перад спускам да моста цераз Сьвіслач, была ўсталяваная новая трыбуна, аздобленая двума флагштокамі. Лёгкі ветрык часам падхопліваў два сыягі — адзін бел-чырвона-белы, другі са свастыкай. З заходняга боку цягнуліся ў шарэнгу кучы з уламкаў цаглян і бэтонных брыкетаў.

Каля дзясяці гадзін ходнікі былі ўжо запоўненыя змучанымі вайной, але цікаўнымі з такой нагоды менчукамі, апранутымі ў свае лепшыя за вайной апранакі. Са спрытам павука на ўсіх карнізах і ваконных шчылінах абгарэлых будынкаў месцілася

малеча. Зьлева ад трыбуны групаваліся ў чаканьні нямецкія вайсковыя вярхі.

Вось шматлікія вочы натоўпу прасачылі за зьлёным мэрсэ-дэсам, што пракаціў да трыбуны. З задняга сядзеньня ўзьняўся высокі, страмкі, з даўгой бусьлінай шыяй, генэрал СС-паліцыі фон Готбэрг — Генэральны камісар Беларусі; за ім — на паважнай дыстанцыі — ягоны ад’ютант.

Генэрал нетаропка агледзеў усю зборню, прыняў рапарт ад гарнізоннага камандзіра й тады, дапамагаючы сабе кіем, пачыкільгаў па прыступках на трыбуну. Пасьля прывітаньняў і цісканьняў рук дастойнікам ён уладкаваўся па цэнтры, зьлева ад яго пасталі кіраўнікі зь Беларускай Рады, справа — немцы. І тады ледзь заўважны ківок даўганосага правадыра прывёў у рух колы парад.

Як толькі зашлемаваныя калёны нямецкай СС-паліцыі гусінымі крокамі пашыбавалі ўздоўж трыбуны, стала ясна, што жаўнеры, зрэшты, ня мелі намеру «разьмяць» свае маслы ў той дзень у Менску. Болей падобна, гэтыя маслы цягнулі за сабой увесь цяжар спробаў залатаць дзіркі на Дняпры, празь якія на заходні бераг сачылася плынь савецкіх войскаў, пагражаючы сэрцу Беларусі й пхнучыся на Нямеччыну.

За немцамі замаршыравалі калёны толькі што створанай Беларускай Краёвай Абароны, БКА. Ня здолеўшы зладзіць з чырвонымі партызанамі, немцы дазволілі беларусам арганізаваць абмежаваныя вайсковыя атрады дзеля самаабароны й рознага роду аховы на лініях камунікацыяў. Готбэргаўскі дэкрэт аб стварэньні БКА выйшаў у сакавіку. Немцы пакінулі за сабой асноўныя правы на новую армію, пад беларускае камандаваньне маглі падпадаць толькі часьці сілай ня болей за батальён.

Прыказ аб мабілізацыі, хаця многімі й ігнраваны, павялічыў лік БКА недзе да пяцідзесьці тысяч чалавек. Але недахоп зброі ды вопраткі, як і праблемы арганізацыі й шкаленьня, зрабілі новую армію неэфэктыўнай ад самага пачатку.

Тыя беларускія патрыёты, прагныя не згубіць гэтага шанцу атрымаць зброю, каб урэшце паўстаць супраць абаіх праціўнікаў — якімі б расчараванымі ды празрэлымі яны ні аказаліся былі да гэтага часу — усё ж вырашылі зрабіць спробу. Адразу, як немцы былі захапілі краіну, некаторыя беларускія вайсковыя кіраўнікі слухна прадчувалі, што адзіная магчымасьць у нацыі здабыцца на нейкае самакіраваньне палягае ў пабудаваньні вайскавай моцы. І хаця немцы часам і падстаўлялі вуха да патрабаваньняў беларусаў, але ніколі й ня меліся пагадзіцца зь імі

аж да самага позняга часу, калі іхныя магчымасці пацярпелі напружаньне, што было звыш за іхную собскую сілу.

Такім чынам, нешматлікія, нахутка шкаленыя пяхотныя ды інжынэрныя атрады рассыпаліся ўздоўж і ўпоперак усёй краіны, ствараючы ядры нерэалізаваных беларускіх мараў.

А ў Менску была створаная школа кадэтаў, у якую набралася каля чатырох сотняў юных дабрахотаў, што хутка зазналі першыя муштраванні. Яны меліся па часе стаць «вяршкамі» новастворанай арміі, той, што зараз і набліжалася да Готбэргавай трыбуны.

Апранутыя ў чорную вопратку (зялёнай яшчэ не набылі), здаровыя сялянскія хлопцы — сярэдні ўзрост якіх быў вясмянаццаць — таўклі добра адтрэніраваным крокам гарадзкі брук. Грымотныя воплескі натоўпу менчукоў паглынулі гукі вайскавай аркестры й разнесліся па пустых руінах вялікага гораду.

І тут здарылася нешта нечаканае.

Капітан, што ачольваў калёну кадэтаў, загадаў ёй спыніцца, каб рапартваць свайму камандуючаму афіцэру, што быў на трыбуне. Сярод гэтых несціхальных воплескаў ягоны загад ня быў пачуты далёкімі шарэнгамі. Фронт раптам спыніўся, і ззаду пачуўся град збытых крокаў, як далёнія шарэнгі наваліліся на патыліцы пярэднім. У суправаджэньні незадаволенага гулу натоўпу афіцэр, зачырванеўшыся, хуценька салютаваў незадаволенаму палкоўніку, здаў рапарт, і чорная калёна юнакоў памаршыравала далей да Сьвіслачы.

За кадэтамі рушылі пяхотныя ды інжынэрныя калёны й далей мужчынскія ды жаночыя атрады Саюзу Беларускай Моладзі, на зьяўленьне якіх пачуліся шматлікія шчырыя ўхвальныя воклікі гледачоў.

Марыя Каравай, прыкрываючы вочы ад сонечнага бляску, выцягнуўшы шыю, аглядала і калёны на маршы, і гараджанай вакол сябе. Нідзе ніводнага знаёмага твару!

Яна была апранутая ў танную жоўтую сукенку, з квятастай зялёнай хусьцінкай на валасах, сплеченых у закручаную на патыліцы касу. Зьлева ад яе шчабятала высокая, вельмі прыгожая, цемнавалосая дзяўчына Алена Мароз:

— Глянь, глянь на гэтых хлопцаў! А прыгожыя, а ладныя якія! Ёсць з чаго выбраць! — яна хіхікнула й таўхнула Марыю ў бок.

— Чаму б і табе не ўступіць у Саюз? — адказала Марыя зьдзіліва. — У цябе быў бы яшчэ большы выбар.

— А можа, і пайду. Верка, а пайшлі разам, га? — падміргнула яна.

Алена Мароз пазнаёмілася зь Верай Шулавай (былой Марыяй Каравай) месяцы чатыры таму ў школе, дзе яна настаўнічала. Дзёве дзяўчыны, такія розныя па характары, пацягнуліся адна да адной, як гэта бывае з процілегласцямі. У добрапрыстойным заходнім грамадстве Алена б лічылася абазнанай старай дзеўкай. Легкадумная, жвавая, вострая на язык, яна мала ставілася да жыцця сур'ёзна.

Як бы неверагодна гэта ні гучэла, але яна сказала Марыі, што выходзілася ў дзяржаўным дзіцячым доме. І хаця нармальнаму развіццю ейнага характару, пэўна, заміналі строгія нечалавечыя догмы камуністычнага грамадства, яна поўнасьцю распасцьцёрла крылы й расьцьвіла падчас вайны, пасяля таго, як гэты барадаты й лысы камуністычны прарок зваліўся са свайго няпэўнага п'едэсталу.

Марыя была захопленая сваёй новай сяброўкай, тым, як яна ўмела парай добра падабраных і спалучаных словаў абязброіць пыхлівага, утаймаваць хама, завесыць сяброўства са сыціплымі й сарамлівымі ды зрабіць хвалу высакародным. Некаторыя з ураўнаважаных нават, калі й былі аднойчы джаленыя ейным языком, былі прыхільныя да яе й любілі яе за гэта.

Са сваімі інтэлектуальнымі й гаваркімі здольнасцямі, адточанымі мерай асыярожнай стрыманасьці, яна магла б стаць выдатным дыпляматам. Марыя часам, гледзячы на Аленін чортаў нораў ды ружовы падыход да жыцця, падазравала, што гэтым адно будавалася складаная ракавіна для расчараванай, самотнай душы, што жыла ў ёй. Марыя не была ўпэўненай, бо ніколі ня мела поўнага допуску ў гэтую сьвятыню.

Нават калі Аленыны стаўленьні да жыцця й былі праз боль развітым й добра кіраваным рамяством, то й тады можна мець выгоду, навучаючыся яму, вырашыла сабе Марыя. Ніколі яшчэ яна не глядзела на жыццё з гэтага боку. Дзяўчына часта прымушала яе сьмяяцца, калі яна ўжо ледзь ня плакала, ці садзіла ў калюжыну таго, хто крыўдзіў яе.

Хутка пасяля знаёмства Алена запрасіла Марыю пераехаць у ейную сыціплую кватэрку за Нямігай, дзе некаторыя цагляныя дамы пазбеглі ўсёпажыральнага вагню вайны. «Давай складзем нашыя сродкі разам, — прапанавала Алена. — Я мяркую, удзвюх мы зможам эканоміць лепей, чым паасобку».

Марыя прагна прыняла прапанову, і праз кароткі час абедзве яны пераканаліся, што меркаваньне апраўдала сябе. Яны

працавалі ўв адной школе, гатавалі разам і падзялялі мноства іншых спраў.

Час быў ня самы спрыяльны дзеля сацыяльнага жыцця ў Менску. Суворы ваенны лад жыцця абцяжарваў службоўца і настаўніка, гандляра й рабочага; якія б ні заставаліся разылікі на сацыяльна-культурнае жыццё, яны ўсе пасьпяхова падаўляліся камуністычным падпольлем.

Ув опэрным тэатры пасярод самай опэры пад сцэнай разарвалася бомба. Тры акторы загінулі, бальшыня астатніх ды колькі наведвальнікаў былі параненыя. А падпольныя камуністычныя выданьні віталі гэтае барбарскае забойства як чарговую перамогу ў паралізаванні беларускай нібыта буржуазнай культуры ды абясшкодзваньні фашыстоўскіх калябарантаў. Сцэну й залю напавілі, тэатар адчыніўся зноў, але аматары опэры мелі за лепшае сядзець у хаце далей ад небясьпечных мейсцаў.

Бясконцыя забойствы беларускіх і нямецкіх кіраўнікоў, з Генэральным камісарам Вільгэльмам Кубэ на чале сьпісу, спарадзілі страх сярод людзей у адміністрацыях, тэатрах, адукацыі й выдавецтвах. Марыя, тая наагул, з-за свайго кашмарнага мінулага, глядзела на гэтую крываваю бойню безь ніякай зацікаўленасьці. Адылі Алена паводзілася, быццам жыццё было нармальна ружовым і гладзенькім. Аднойчы Марыя наважылася завесьці гутарку зь сяброўкай на гэтую тэму.

— А чаго ты баісься, мілая? Ну каму да нас, няшчасных, справа? — усміхнулася Алена шчыра. — Нават калі нас і заб'юць аднаго дня, дык што? Памятаеш, як сказаў Максім Багдановіч аднойчы?

Шмат у нашым жыцці ёсць дарог,
А вядуць яны ўсе да магілы.
І бязь ясных надзей, без трывог,
Загубіўшы апошня сілы,
Мы сайдзёмся, спаткаемся там
І спытаем сябе: для чаго мы
Па далёкіх і розных пуцях
Адзінока йшлі ў край невядомы?
І чаму пасьпяшаліся так,
Напружаючы ўсе свае сілы,
Калі ціха паўзушчы чарвяк
Ўсё ж дагнаў нас ля самай магілы?

...Бр-р! Які эпілёг для гэтай тузаніны, якую нехта празваў жыцьцём! Які прыкры жарт!

Алена скрывілася й з агідай змахнула зь сябе нябачнага здаравеннага валасатага чарвяка, што зьбіраўся яе жжэ́рці.

Марыя глядзела на яе, захапляючыся сілай ейнай праніклівасьці й красамоўства. У такія часы Марыя дзівілася, ці ейная сяброўка ўспрымала калі ўсур’ёз нават Бога.

Лёгкі цень на Алечыным твары разышоўся ў сяброўскай, але загадкавай усмешцы:

— Калі Бог ствараў гэты супярэчлівы сьвет, Ён жа не запрасіў будучых ягоных жыхароў на нараду. І вось мы вымушаныя ў ім жыць. Філёзафам насуперак — нам насамрэч скарацілі сілу інтэлекта, і мы ня ў стане зразумець усю глыбіню прычын людзкіх учынкаў. Лепшае з таго, што мы можам зрабіць цяпер, — гэта прыстасоўвацца ў гэтай калатні ды старацца ўбачыць сонечны бок жыцьця, бо як бы мы ні хацелі, мы ня зможам паправіць ягоных законаў ці замяніць карані людзкіх паводзін.

— Хацела б я глядзець на сьвет тваімі вачамі... — зь лёгкай прыкрасьцю адказала Марыя.

— А што замінае? — адпарывала Алена.

Марыя ўтаропілася ў яе, як можна часам утаропіцца ў абышто, калі канцэнтруе́ся на пошуках у сваёй душы ці далёкіх падзеях. Ці адказаць ёй на гэнае пытаньне? Хіба зможа гэтае дзяўчо спасьцігнуць усё бяздоньне тугі той маткі, што двойчы выкараскалася з магілы і ўсё яшчэ залізвае раны ад сваіх незваротных згубаў?

Колькі ўжо разоў парывалася Марыя расказаць сваё мінулае, але кожнага разу стрымлівалася. Хіба яна стала недаверлівай да людзей, не да канца шчырых? Яна падазрвала, што Алена ніколі не была зь ёй адкрытай напоўніцу. Досьвед з Калпаковым-Бэргдорфам пакінуў незагоены шнар на ейным сэрцы. Яна працягнула руку, каб дапамагчы няшчаснаму вярнуцца да жыцьця, а гэтую руку адсеклі...

Азіраючыся пазьней, але занадта позна, Марыя тады толькі зразумела, як ёй было пашанцавала, што Лёс падарыў ёй у сяброўкі Алену Мароз. Этыка гэтае дзяўчыны, заземленая да самага дна, настолькі паўплывала на яе, што сапраўды гаіла, як той балзам, ейнае хворае сэрца. Алена зьявілася на гарызонце ейнага жыцьця ў той самы адпаведны час, калі Марыя вагалася на мяжы поўнага зьнясіленьня. Яна не настаўляла й не ўгаворвала, яна проста вяла Марыю за сабой сваім ладам жыцьця й жыцьцёвай філязофіяй. «Вось я, глядзі, — здавалася, казала яна. — Я не анёл, але ў мяне ёсьць формула, якая дапаможа

пазьбегнуць пасткі й утрымацца на небяспечных грэбнях ваенных хваляў. Хадзем са мной!»

Хто ведае, што было ў Аленіным мінулым? Марыя не хацела ўзаемных корпаняў у душы. Калі тая жыла проста паводле правіла «жыві ды давай іншым жыць», Марыя хацела трымацца яго.

Празь месяцы чатыры, як яны жылі разам, Марыі палягчэла. Яна нанова навучылася ўсьміхацца й хутка перастала бачыць жыццё адно зь ягонага чорнага боку.

Адно, як ні старалася Алена, яна так і не змагла падняць Марыіну цікавасьць да іншага полу. Урэшце яна здалася. Па выходных сама яна зьнікала на ноч, ці дзёве. Яна не рабіла сакрэту з таго, што спала з кімсьці пастаянным. І Марыя здагадалася, якая магла быць рэакцыя, калі б яна нават паспрабавала намякнуць, ці маральна гэта, ці не. Алена дала зразумець, што ейныя паходы са сваім каханцам мелі чыста эгаістычныя матывы; яна ня бачыла нічога непрыстойнага ў падарунках і нагодах падвоіць ці патроіць свае ўзноскі да іхнай агульнай кухні. Такая негалосная дамоўленасць задавальняла Марыю.

Сама Марыя так і не змагла зашыльдавацца ад свайго мінулага. Шкадаваньні й разгубленасьць пастаянна згрызалі ейны хісткі душэўны спакой. Прыхаваныя пачуцьці ўвесь час намагаліся вырвацца навонкі. Алена нагадвала аб той будучыні, якой яна мусіла шукаць. А якая яна, будучыня?

Часам, калі Алены не было, яна зачыняла дзверы, і тады ў самоце давала волю сваім сылязам. Потым стомленая й млявая, так і не адчуўшы палёгкі, яна спрабавала падмацаваць сябе дзеля гэтай няпэўнай будучыні...

Алена ж ніколі не вярталася да свайго мінулага, ніколі не спускалася ў глыбіні дэпрэсіі. Занадта добра, каб быць праўдай, але Алена была ўвесь час побач, як анёл-ахоўнік, гатовая кінуцца на дапамогу, як толькі паклічуць.

Прывіды мінулага наведвалі Марыю часта. Нават зараз, калі яна стаяла ў нагоўпе, глядзячы на прышчавата-юных кадэтаў у чорнай вопратцы, яна, здаецца, убачыла бацькоўскую постаць інспэктара Трахімовіча са змрочным тварам, тонкімі вуснамі, які настойваў: «Час пачынаць адстрэльвацца!»

Пару тыдняў таму Віцебск і Гарадок былі праглыненыя чырвонай навалай. Абцуговая апэрацыя зрабіла немагчымымі ўсе спробы грамадзян эвакуявацца. І як цяпер там Трахімовіч з жонкай? Дзе зараз ейная дарагая сяброўка Юстына са сваім ваяўнічым сынкам? Можна, ужо ўсе замкнёныя ў скоцкіх ваго-

нах па дарозе ў Сібір? Шчэ горш — Марыя сыцпанулася ад думкі — цалкам магчыма, застрэленыя адразу на месцы як фашыстоўскія калябаранты. Генэральны інспэктар Заркевіч на ейнае пытаньне змог адказаць адно, што ніхто нічога пра іх ня чуў. Пра Калпакова-Бэргдорфа яна таксама нічога не дазналася. Гэты пэўна ды ўцёк.

«Час пачынаць адстрэльвацца», — настойваў ён. Каму пачынаць? Гэтым маладзёнам, у якіх шчэ малако на вуснах?

Даўгая нашкаляваная калёна беларускай моладзі з задранымі галовамі вярнула яе да прывіда маладзёвага кіраўніка Янкі. Ці ведаюць гэтыя хлопцы, што іхная арганізацыя спарадзіла такога невядомага пакутніка? Сплываючы крывёю, на мяжы свайго канца ён усё ж кінуў выклік тым нікчэмным гадаванцам чужнікаў — які ж гэта чалавек! Як бы ён быў зараз да месца ў гэтай стройнай калёне!

...А вось ягоняя двое дзетак трымаюцца за матчына крысо... Яны былі пазбаўленыя права на жыццё за тое, што іхны бацька змагаўся за правы для ўсіх.

Марыю захапіла парывунае жаданьне выскачыць зараз на сярэдзін у гэтай пыльнай вуліцы й спыніць калёну. Яна мусіць спыніць іх і расказаць пра Янку!

«Паслухайце, родненькія хлопцы й дзяўчаты! Вы ж памятаеце Янку Белага? Ён жа быў сярод вас. Я была там, калі забівалі яго разам зь сям'ёй. Пабачыўшы гэта, я памірала зь імі тысячу разоў. Спынецеся! Не маршыруйце ў гэтую бездань і паслухайце мяне! Кіньце вы свае рыдлёўкі, кніжкі, алоўкі — і вазьміце зброю. Хіба вы ня бачыце, там набліжаецца чырвоная мясарэзка? Гэта плоць вашай бацькаўшчыны скормліваюць ёй. Змагайцеся! Бярыце зброю! Дняпроўскія дамбы абрынуліся, і крывавае навала ідзе сюды. Хочаце падзяліць Янкаў лёс? Не? ...Дык ідзіце, спяшайцеся, бярыце зброю!»

«Не... Я ня маю права... Гэтак нельга... Што гэта я кажу? Усעדаравальны Бог забараняе забіраць жыццці іншых... Але таму мы, беларусы, так і пакутуем!.. Бо мы паводзім сябе, як слабыя авечкі, калі вакол адныя воўчыя зграі. Пакуль адныя грувазьдзяць горы сродкаў вайны ды разбурэньня, мы ўсё наважваемся будаваць і сеяць і збіраць ураджай; у сваім жыцці мы кіруемся Боскімі заповітамі; мы занадта зручныя для іншых; так, мы самі сабе наканавалі Лёс. ...Дзеткі мае любыя, анёлікі мае, матулечка мая! ...Сярод абветраных папалішчаў у Шулах ляжаць вашыя непахаваныя костачкі, а мне, вашай матулі, бяздомнай, напалоханай і разгубленай, не знайсці спакою на гэтай зямлі, што дала мне жыццё...»

З аднаго пагляду Алена здагадалася, што Марыя зноў чамусьці ляціць ў сваю ненармальную дэпрэсію. Яна хацела супакоіць яе, але атрымала непрыязны адказ. Пасля параду Марыя, не сказаўшы нічога сяброўцы, сышла некуды прэч. Неўтаймаванае жаданьне сысьці з гэтага дзярлівага сьвету, выплакаць сваё няўцешнае сэрца авалодала ёю...

Павольна цяклі змрочныя воды Сьвіслачы, вакол — што ў вадзе, што на беразе — валяліся горы ўламкаў. На процілеглым беразе валтузілася ў вадзе купка малечы, плёскалася й весалілася.

Марыя перайшла мост. Мокрымі вачыма яна агледзела ўсю як на далоні панараму разбурэньняў.

За сьпінай зьвягалі й дзынькалі трамвай, а наперадзе даліна руінаў распасьціралася аж да Камароўкі, дзе ў далечыні натапыраныя старыя хаты, што цудам пазьбеглі агню, завяршалі кругагляд. Уздоўж Галоўнай вуліцы цягнуліся шматпавярховыя цагляныя шкiлеты таго, што некалі было жылымі дамамі. На захадзе, на другім баку Сьвіслачы, далёка на гары круглы, у форме вясельнага каравая, велічны будынак Тэатру опэры й балету каранаваў сабой усё гэтае царства спустошанасьці. Ён выглядаў курганам сярод сьціплых магільных камянёў...

Амаль некрануты й пусты цяпер, тэатр хаваў у сабе прывіды мінулага. Аднаго дня — пэўна ўжо сора — той дэспат, на чый загад узгарузьдзілі гэты вялізны магільнік, верне сабе сваю былую калёнію. І тады штучныя вобразы натхнёных партыйцаў вернуцца на сцэну сыпяваць хвалу сучасным Нэронам ды чытаць казані тым, хто асьмельваецца мець думкі, інакшыя за партыйныя догмы. Маршыруючы калёнамі, са сваімі ненавіснымі песьнямі на пасьмяглых вуснах зьвіцца гэтая галота на суседзкія могілкі шнарыць па руінах і распачне тут новую эру свайго камуністычнага раю.

«Рай» гэты нічога добрага ёй, як і ейнай сяброўцы Алене, як і ўсім беларускім настаўнікам, не варажыў. Напэўна ён азначаў вандроўку ў Сібір, ці папросту расстрэл на месцы...

Марыі не хацелася вяртацца ў спустошаную кватэру да спакаваных валізкаў, да мітусьлівай Алены... Ёй хацелася прайсьціся на разьвітаньне па горадзе перад адыходам на Захад, дзе, зрэшты, іх таксама ніхто не чакаў...

З гэтай журботнай задуменнасьці яе раптам выпхнула чорна-белая птушка з даўгім хвостом. Сарока, што ўладкавалася на вытыркнутай з кучы лам'я жалязяцы ад былога ложка, за-

трашчала на ўсё сваё птушынае горла. Марыя падышла бліжэй і зазірнула ўнутр кучы. Чатыры шырака разьзяўленыя жоўтыя дзюбкі на кончыках выцягнутых чатырох шыек патрабавалі ежы. Відаць, даўно не было тут катоў. Прырода запаўняла сабой тое, што пакінуў чалавек.

Няўмольнае жыццё брала сваё нават тут. Сям-там сярод гэтай вялізнай пустэлі жалезабэтоннага лам'я зелянелі агароджаныя маленькія плямкі. Дзівачныя пудзілы прытулілі на сваіх плячах вераб'ёў. Гэтыя агародзікі, квітучыя сьведкі чалавечай трываласьці, быццам аазісы ўдыхалі жыццё ў гэтую рукатворную пустэльню.

Дзевяць стагодзьдзяў таму працавіты народ, што пабудаваў на гэтым месцы горад, назваў яго Менскам — горадам, дзе мяняюць тавар, горадам, дзе ствараюць. Потым заваёўнікі перайначылі яго на Мінск. Ім варта было назваць яго Бойня-градам — то бок тым, чым яны яго зрабілі...

Ужо надвечоркам Марыя прыйшла на тое месца, дзе некалі стаяў Педагагічны інстытут. Невымоўнае пачуццё настальгіі нахлынула на яе сярод тых таполяў, што некалі былі сьведкамі першых праяваў каханьня яе й Валодзі. Дрэвы заўважна падраслі ад тых замілавальных часоў; а група разбураных будынкаў, дзе некалі вучыліся й месціліся студэнты, выяўляла сабой спустошанасьць і пагібель.

Куды раскідалі вятры вайны ўсіх тых, з кім пасябрала яна тут?

Пэўна што, некаторых зь іх ужо няма сярод жывых. Каторыя — таксама, як і яна — туляюцца выгнаньнікамі па сваёй роднай зямлі; гэныя — усё яшчэ сыціснутыя мёртвай хваткай крыважэрнага васьмінога вайны...

21

ЗНАХОДКА

Гадамі пазьней Марыя ня раз ўспамінала той надвечорак сярод руінаў сталіцы, калі задумвалася над тым, навошта Бог захаваў ёй жыццё.

Яна мела яшчэ й трэці выпадак, які зь іншымі ейнымі стратамі вымагаў яе да гэтага пытаньня. Гэта было падчас таго жаклівага бамбаваньня савецкімі самалётамі Віленскай чыгуначнай станцыі, запоўненай на той момант тысячамі вайскоўцаў і цывільных

уцекачоў. Тады ж загінула й ейная дарагая сяброўка Алена Мароз — яна згарэла жыўцом пад выбухнутым вагонам. Марыя ж перажыла той поўны жаху дзень безь ніводнай драпіны.

А потым былі бясконцыя бадзяньні па разбуранай вайной Эўропе, страх, голад і нягоды ў лягерах для перасунутых асобаў у Нямеччыне.

Ухіляцца ад шчупальцаў усюдыіснага чырвонага васьмінога — Маскоўскіх рэпатрыяцыйных камісій зь іхнымі брытанскімі, амэрыканскімі, французкімі памагатымі — практычна азначала ўступіць у няроўную схватку. Злоўленья ўцекачы рэзалі сабе вены, застрэльваліся, кідаліся на сьмерць зь цягнікоў — канчалі самагубствам любым спосабам, каб толькі не вяртацца на сваю «всепрошающую Родину».

Стаміўшыся ад пастаяннага страху, уцякаючы ад перасьледу, Марыя адмовілася ад статусу перасунутай асобы, уладкавалася найміткай на фэрме й неяк перажыла час, пакуль бура заціхла.

І сонечны прамень аднойчы заглянуў-ткі і ў ейнае ваконца. Праз інтэрнацыянальны Чырвоны Крыж яна знайшла свайго даўно забытага дзядзьку. Ён, аказваецца, жыў цяпер у Канадзе. Эміграваў ён даўно, яшчэ калісь перад Першай усясьветнай і зараз быўжо цалкам заможным фэрмэрам недзе ў тых прэрыях. Дзядзька ласкава адказаў на Марыіны лісты й пасыла некаторых намаганьняў і выдаткаў перавёз яе на сваю фэрму.

У Канадзе Марыя ажыла. Яна была захоплена сваім дзядзькам Лявонам, лічыла яго сваім дабрадзеем. За прытулак і апеку яна старалася аддзячыць яму працай. І Лявон як добры, лагодны чалавек ставіўся да яе з разуменьнем і спагадай.

Але Марыіна нанова здабытая радасьць, як выявілася, была кароткай. Не без засмучэньня яна зразумела, што сапраўднай гаспадыняй у хаце была Лявонава жонка Ліда — асоба цалкам непрыязная. Спачатку яна была абьякавай да зьяўленьня Марыі ў хаце. Па часе, аднак, гэтая гаваркая жанчына пачала «не зважаць» на яе ці дэманстраваць варожасьць. Усе намаганьні палагодзіць зь ёй былі дарэмнымі.

Прычына ейнай варожасьці хутка высьветлілася. Аказалася, што камуністычная прапаганда начыста зьела ейнае прыроднае пачуцьцё рэальнасьці. Каб гэта ня тычылася гібелі ейнага адзінага сына ў баях у Нармандыі, магчыма, яна б паставілася да наваўлёнай сваячкі зусім па-іншаму. А што як яна не магла дастаць да немцаў — аб'екту ейнай нянавісьці — то яна рабіла наступную, яшчэ больш разумную рэч: яна ненавідзела ўсіх тых, хто — у адпаведнасьці з маскоўскай вэрсіяй — былі іхнымі

памагатымі. Семьяно чырвонай прапаганды, што было раскідвалася так багата ў Канадзе на той час, пусьціла добрыя карані ў гэтай пацярпелай ад вайны сялянскай сям'і.

Дзядзька Лявон, якому варта было б ведаць рэчы лепей, не зьвяртаў увагі ці, прынамсі, не супярэчыў Лідзіным неабвержным довадам аб нейкім раі пад камуністамі там, у Былой Краіне.

Марыя зразумела, што дзядзькава жонка проста непяпраўная фанатычка, якая набралася сваіх меркаваньняў з канадзкіх камуністычных публікацыяў. Аж ув адрозьненьне ад Тамаша нявернага, яна нават адмовілася ўкласьці свае пальцы ў раны жывога сьведкі, які так пацярпеў ад гэнага каляніяльнага «раю» там, у сваёй краіне.

Ліда ганарылася сваім прагрэсіўным разуменьнем сьвету ў адпаведнасьці з маскоўскім пунктам гледжаньня. Упэўненая ў сваёй рацыі, падмацаванай пэрсанальнай нянавісьцю да немцаў і іхных калябарантаў, яна зусім не хацела паглядзець на другі бок мэдаля. Марыя зьявілася на сцэне ў самы неспрыяльны момант і аказалася зручнай мішэньню для абразаваньня з боку гэтай цёмнай жанчыны, што прагла адплату за тое зло, якога яна ніколі не рабіла.

Пры кожнай нагодзе Ліда пагардліва кляла нейкіх уяўных фашысцкіх калябарантаў, якія, у адпаведнасьці зь меркаваньнямі Масквы й Ліды, мусяць быць асуджанымі суайчыньнікамі за свае ваенныя злачынствы.

Неаднаразова Марыя намагалася павярнуць дзядзьку Лявона й цётку Ліду да сьвятла. Яна шмат расказвала аб нялюдзкасцях, якія парабілі чырвоныя ў калянізаванай Беларусі; як магла, распавядала аб усіх нягодах, што перажывалі там цяперашнія людзі. Часам ёй падавалася, што ейныя словы, мусіць, дайшлі да іх. Насамрэч выяўлялася, што ейныя добра падабраныя довады тут жа ўспрымаліся як брудная фашыстоўская прапаганда.

Бясхітрасны Лявон, намагаючыся наладзіць масты паміж абедзвюма жанчынамі ў хаце, адылі паглыбляўся ў свае собскія ўспаміны аб так званых «галодных трышцатых»: прагныя нажывы з ваеннага гандлю капіталісты хаваліся скрозь за кожным банкаўскім сталом ды ў кожным абсталяваным офісе вялізных карпарацый, нацэленыя адно высмактаць апошнія пот і кроў з нішчымных пралетарыяў.

Марыя хутка зразумела, што магла б з такім жа посьпехам зьвярнуцца да сыяны. Дурноцьці гэтыя былі настолькі закарэлыя, што пераканаць было немагчыма. Нат пакінуўшы ў баку

«голас Масквы», якое там ні было каліўца спагады ў іхных сэрцах да скалечаных вайной уцекачоў, яна ўся была расьцярушана іхнымі собскім горкім досьведам у гэтай краіне.

У сьвятле гэтай незаслужанай пагарды Марыя не магла не падзівіцца, чаму ж дзядзька перавёз яе ў Канаду.

Аднойчы, калі Марыя сядзела за сталом на кухні, Ліда паклала перад ёй невялікага памеру газэту.

— Вось, тут адзін з вашых, — зьедлівым голасам патлумачыла яна. — Можа, ты яго нат ведаеш.

Марыя кінула вокам на Ліду, потым на газэту й адразу зразумела, што зараз сьледам пойдзе яшчэ адна спроба пераканаць Марыю ў ейных мінулых грахах. Яна паглядзела на фатаздымак і... раптам абмёрла.

На яе ўтаропіліся тыя самыя вочы, поўныя хцівасьці, якія аднойчы ў лесьнічоўцы праглі ейнага цела, тыя самыя вусны, што вымаўлялі брыдкую лаянку, тая ж галава, што ўсё сагалася ўверх-уніз вакол ейнага лёсу падчас той жажлівай, незабыўнай вайны.

Сутаргава схапіўшы газэту й не зважаючы на цётку, Марыя кінулася ў свой пакой і зачыніла дзьверы.

Тут мы мусім прасіць прабачэньня ў нашага цяроплівага чытача, каб затрымацца на гісторыі гэнай газэткі, што выклікала ў нашай гераіні такое ўзбуджэньне. Гэтая штотыднёвая газэта была ворганам камітэта «За вяртаньне на Радзіму», якім кіраваў расеец, генэрал Міхайлаў, са свёй штаб-кватэры ва Ўсходнім Бэрліне. Створаны як быццам, каб прынадзіць «невяртанцаў» дадому, камітэт насамрэч меў дваякае прызначэньне: весьці псыхалягічную вайну супраць палітычна скіраваных уцекачоў ды зьбіраць і дакумэнтаваць інфармацыю аб іх з мэтай магчымага скарыстаньня яе дзеля шантажу. Гэная магла яшчэ й дыскрэдытаваць іх у вачах таго грамадства, сярод якога яны маглі знайсці прытулак.

Выкрываючы напаказ такіх дробных ваенных злачынцаў, як Калпакоў-Бэргдорф, чырвоныя тым часам канцэнтравалі сваю ўвагу пераважна на добрапрыстойных палітыках, рэлігійных і грамадзкіх дзеячах у эмігранцкіх суполках. Людзі гэтай катэгорыі, часта сталага веку, ня здольныя пусьціць карані ў заходнім бізнэсовым дэмакратычным грамадстве, пастаянна аказваліся зганьбаванымі й запэцканымі брудам з боку крамлёўскіх гаспод. Адзіны іхны грэх палягаў у важнасьці іхнага багатага досьведу

ды грунтоўных ведаў жажлівай савецкай рэчаіснасці. Яны пастаянна перасьцерагалі ўвесь сьвет аб расейскай пагрозе, дзеля чаго й закладалі й утрымлівалі свае нацыянальныя эмігранцкія арганізацыі.

Дзеля сваіх амбітных, агрэсіўных плянаў Масква, відавочна, вырашыла, што за любую цану прымусіць замаўчаць гэтых грозных ворагаў. Гэта ўжо факт гісторыі: колькі выбітных эмігранцкіх дзеячаў былі забітыя маскоўскімі агентамі пасья вайны ў розных краінах Захаду.

Выданыя газеты камітэта «За вяртаньне на Радзіму» на беларускай мове рэгулярна даходзілі да дзядзькавай хаты ў прэрыях. Хаця й недасьведчаная ў гэтай мове, Ліда рупліва праглядала ўсе бачынкi, каб знайсьці доказаў, каб яшчэ больш замацаваць свае непакісьныя пагляды адносна таго, што ўсе да аднаго ўцекачы былі сапраўднымі ваеннымі злачынцамі. Можна здагадацца, што яна спадзявалася аднаго дня натыкнуцца на фатаздымак Марыі, якая раптам выгляне на яе з бачынак гэнай газэткі.

Усё яшчэ ашаламленая ўсьведамленьнем нечаканай вынаходкі, сядзела Марыя на краі рыпучага жалезнага ложка. Сэрца ейнае калацілася, яна ўсё круціла ў руках бачынку са здымкам.

Зладзюгава рожка, за гадамі ўжо падзабытая, раптоўна й так ярка зноў зьявілася перад ёй. Балючыя ўспаміны, прытупленья й заснулыя за апошнія гады, ізноў нахлынулі на яе; пакутлівае палатно ваенных гадоў разгарнулася, твары Калпакова перадусім, Карпаціна ды Лары ажылі напоўніцу ў памяці.

Потым, супакоіўшыся й сабраўшыся з думкамі, Марыя пачала чытаць.

Яна даведалася, што Калпакоў-Бэргдорф быў народжаны ў мяшанай расейска-нямецкай сям'і ў нейкім правінцыйным гарадку. Дабрадзейны савецкі рэжым — гэтак паведамляў невядомы аўтар артыкулу — асыпаў золатам усіх магчымасьцяў для выхаваньня й адукацыі гэтага, як выявілася, вырадка. Скарыстаўшы з ганаровага права, Калпакоў уступіў у Чырвоную армію — і хто б мог сабе ўявіць, што потым ён так распасьцерне свае сыярэвятніцкія крылы ў прыслугоўваньні бэрлінскім бандытам?

У гэткім тоне, прыперчваючы лаянкай свае зняважаплівыя выпады, працягваў аўтар артыкула выкрываць Калпакававу кар'еру, дасягненьні каторай Марыя спазнала на сваёй скуры. У якасьці сяржанта дапаможнай нямецкай паліцыі, дзэртэр Калпакоў папаліў цэлы лік вёсак і пазабіваў шмат мірных савецкіх

грамадзянаў. Гэты крыважэрны здраднік, гэты кат Гарадоцкага раёну ніколі не зважаў ні на ўзрост, ні на пол.

У газэце былі пададзеныя сылісы імёнаў, датаў, месцаў. Відавочна, нехта зрабіў стараннае дасьледаваньне. Але нідзе ні Марыя Каравай, ні хтосьці з ейнай сям'і ня ўзгадваліся. Блудныя дзеці, што аднойчы вываліліся са сьмяротных абдымкаў «отца всех народов» Сталіна, за вартае называцца ахвярамі не ўважаліся.

Напрыканцы артыкула яе чакала яшчэ адна неспадзеўка.

Калпакоў-Бэргдорф, аказваецца, зараз насалоджваецца дабротамі заможнага жыцця канадэйскага гораду Таронта. На дапамогу «суайчыннікам» пададзены вуліца й нумар дому разам з парадай выкрыць гэтага вырадка й усякім чынам клеймаваць і дапякаць яму на сваё ўразумьне.

Спануканьні ад чырвоных Марыі патрэбныя не былі.

Яна ўжо даўно вырашыла, што капрызы Лёсу, якія захавалі ёй жыцьцё, ёсць воляй Боскай, каб адпомсцьціць за сябе й за сваю сям'ю. А тут і сам д'ябал працягнуў ёй руку дапамогі.

Гарачыя эмоцыі заміналі халоднаму розуму й лёгіцы. Захопленая магчымым схаваным сэнсам у сваёй нечаканай вынаходцы, Марыя тут жа зразумела, што з гэтага моманту ня будзе ёй спаскою да тае пары, пакуль ня знойдзе й ня зьнішчыць забойцу.

Гэтая слухная ідэя, адылі, зайшла ў тупік, калі яна пспрабавала прыкінуць, як гэта зрабіць. Наколькі яна ведала, Таронта быў... аж на другім канцы сьвету. Ад таго часу, як яна тут пасялілася, яна яшчэ не зрабіла й кроку ў вывучэньні незнаёмай мовы, а ейныя пазнаньні законаў і звычаяў гэтай краіны былі роўныя нулю. Бяз сродкаў да існаваньня, без працы, без падтрымкі знаёмых людзей марыць аб зьдзяйсненьні нейкай помсты азначала лунаць ув аблоках.

Усю другую палову дня Марыя была занятая вырашэньнем задачы, якую паставіў перад ёй гэты паварот Лёсу.

Сродкі... Усё, чым яна валодала, адзінай ейнай каштоўнасьцю, што цудам зьбераглася ў калатнечы гэтай вайны, быў сярэбраны крыжык, які яна насіла на грудзях. Па праваслаўным усходнеславянскім абрадзе такі крыжык надзявае на дзіця ягоная хросная маці падчас хрышчэньня.

На зьмярканьні ў змрочным пакоі Марыя дастала сярэбраны крыжык і стала разглядаць расьпятую фігурку й надпіс «Зьберажы ды ахіні» на другім баку. Забыўшыся на грукат начынья з кухні, дзе Ліда ўвіхалася па гаспадарцы, Марыя прыгатаўлялася зьвярнуцца да Бога ў пошуках Ягонай падтрымкі.

Яна перахрысьцілася павольна, набажна, пацалавала рась-
пяцьце, і вусны ейныя заварушыліся ў змрочнай цішыні:

— Госпадзе, прашу цябе, калі ласка, пачуй мяне. Я ведаю, я награшыла ў мінулым, тады; д'ябалам асьлепленая й зьбітая са шляху, я нават наважвалася ня верыць у Тваё існаваньне. Даруй мне, о літасьцівы Божа...

Ты забраў да Сябе маіх дзетак, майго каханага мужа й маю дарагую матулечку; Ты выгнаў мяне з маёй роднай старонкі. За мае грахі Ты сувора пакараў мяне. Але, кажуць, што літасьць Твая ня ведае межаў і што Ты даруеш тым, хто пакаецца ў сваіх грахах. Ці сьмею я спадзявацца, Божа, што Ты пачуеш мяне й, можа, адорыш мяне Сваёй гаючай дабрынёй і любоўю? Зараз я ў безнадзейнай распачы... Прашу, пакажы мне шлях.

Няўжо гэта зашмат для мяне спадзявацца, што Ты зробіш ласку і зьвернеш увагу на няшчасную нябогу, што, занябаная й пакінутая без увагі, тыркаецца ў цемры ў пошуках сьвятла?.. Я ня ўмею маліцца й ня ведаю, як прасіць Цябе. Але я спадзяюся, Ты зразумееш мяне. Так, мае словы ня ўзятыя з малітоўніка, але яны ідуць з глыбіні майго сэрца...

Ад таго часу як Ты забраў маіх дзетак, матулю й мужа, пакараных Тваім справядлівым і бязьлітасным гневам, няма мне спакою на гэтай зямлі. Ты выгнаў мяне ў такую далячынь жыць сярод непрыязных людзей, але сёньня Ты сам пальцам сатаны ўказаў мне на прытулак забойцы маёй радзіны.

Як я была змучанай і зьбянтэжанай аж да гэтага часу, я намагалася забыць і дараваць, хоць я й занадта малая й сябелюбная, каб дараваць чалавеку, што забраў жыцьці найдаражэйшых майму сэрцу. Зараз, падпарадкуючыся Табе, сам д'ябал паказаў мне шлях. Пэўна, што гэта воля Твая, што з гэтага часу я бачу немагчымым не пайсьці па гэтым шляху й не адпомсьціць за сваіх дзяцей і маці. Я разумею, што, калі застануся тут і нічога не зраблю, маё жыцьцё стане адной жудаснай агоніяй, сэрца маё ня знойдзе спакою, пакуль я буду хадзіць па гэтай зямлі. Божа літасьцівы, прашу, дай мне Тваю руку, вядзі мяне, запалі зноў іскрынку сьвятла ў маім сэрцы ды дай мне намёк на той шлях, якім я мушу пайсьці.

Гэта воля Твая, што мы не павінны забіраць жыцьці іншых людзей, бо чалавек ня мае права судзіць, адно калі гэта ня зроблена па Тваёй волі й указцы. Хіба ня дзеля гэтага мне ўказаны адрас забойцы? Каб я знайшла яго ды забіла? Воля Твая, Госпадзе. Але як я, змучаная, зьбітая, нявартая Тваёй велікадушнай дапамогі,

вынесу цяжар гэтага няпростага задання? Прашу, Госпадзе, не карай мяне болей. Я хачу адно спакою. Прашу Цябе...

Ад гэтай палкай малітвы, вымаўленай на адным дыханні, яна задрыжэла, сьлёзы нястрымна пацяклі па шчоках. Забыўшыся на боль, яна сьціснула крэпка ў руцэ маленькае расьпяцце й гэтак ляжала нерухома на ложку, пакуль дрыготка не ахапіла ўсё ейнае цела. Падсвядома яна неяк зразумела, што яшчэ трохі — і яна страціць прытомнасьць...

Назаўтра, стомленая й суворая, з расчырванелымі вачыма й апухлымі вейкамі, яна падышла да дзядзькі Лявона — азіраючыся, каб побач не было цёткі Ліды, — і папрасіла парады.

Стары фэрмэр, ссунуўшыся, слухаў, скроб у сівой, небагатай на валосьсе патыліцы, моршчыўся, бы нехта заладаваў яму на сьпіну дзвюхтонны цяжар. Тады, ушчэнт зьбянтэжаны намерамі сваёй пляменьніцы, сказаў:

— Выкінь дурное з галавы й сядзі ўжо, дзе сядзіш. Табе знайсці яго — як даляцець да месяца. Ну, скажам, і знойдзеш ты яго, ну й што? Што ты збіраеся зрабіць зь ім? Забіць, як? А што калі ён ужо ажаніўся, мае жонку, дзяцей? Зь імі як?

— Хіба я не магу зьвярнуцца да ўладаў? Данесьці на яго... падаць у суд...

— Суд? Які там суд? Для суду трэба мець мех грошы ў гэтай краіне. Колькі ў цябе ёсць? ...Хто цябе тады будзе слухаць? Ты ж нават грамадзянства ня маеш. Якія ў цябе правы?

З гэтым ён і пайшоў.

Дзядзька Лявон дадаў ёй яшчэ болей пытаньняў, чым яна сабе ўяўляла. Ейная помста цяпер падавалася яшчэ больш немагчымай для выкананьня. Пэўна што, стары фэрмэр не зразумеў ні глыбіні Марыіных пачуцьцяў, ні ейнай рашучасьці перамагчы гэтую дилему.

Якія правы насамрэч мела яна ў гэтай краіне? Нікому не патрэбная асоба — вось хто яна тут.

У гэтым лябірынце, куды яна трапіла, выйсьця не было.

І тым часам яна ведала, што зараз гэта ўжо ня ў ейнай моцы кіраваць той сілай, што вынесла яе на шлях дзеяньня.

22

ДЗЯДЗЬКА

Аднаго дня, у хмарную, непраглядную нядзелю, раніцай стаяла Марыя на заднім ганку вялікага фэрмэрскага дому й хацела плакаць.

Яна хацела, але як ні намагалася, сьлёзы не зьяўліліся, а горла сыцскаў камяк.

Здарылася тое, што мусіла было здарыцца. Яна ведала гэта, і таму была гатовая да такога ўдару. Але пілюля ад гэтага ня стала саладзейшай, чым іншыя ў мінулым. Глеба сышла з-пад ног, і яна зноў была між небам і зямлёй.

Ейныя вялікія, блакітныя выразныя вочы блукалі па далягледзе, па ўсім ільняным полі да самага небакраю, відавочна не зважаючы на ягоную чароўную прыгажосць, так і не знаходзячы, на чым спыніцца.

На памяць прыйшлі іншыя карціны з далёкага мінулага: гожанькая дзяўчынка, што ганяецца за каляровымі матылькамі й руплівымі пчолкамі, углядаецца ў далікатныя лугавыя кветачкі з такім захапленьнем, з такой цікаўнасьцю й прадчуваньнем дзіва, на якое здольныя адно дзеці. Бесклапотны час прабягаў незаўважна; сонечныя дзянькі дзяцінства не азмрочваліся ніякімі турботамі. Пасярод квітнеючых паплавоў яна сама была, што прывабная кветачка.

Ільняное поле справа межавалася раўняўкай лініяй з пшанічным, якое цягнулася бясконца, і зелень ягоная ля самага небакраю зьлівалася з ружова-шэрым небам. Марыя ведала, што ляжыць там, далей. Шмат разоў яна хадзіла туды надвячоркам. Маленькае сыяпное мястэчка зь вялізнымі элеватарамі драмала там удалечыні.

Цалкам нерухомая, яна, адылі, відаць, ня ведала, што рабіць з рукамі. Крэпка сплёўшы й выкручваючы сабе пальцы, яна выдавала тым самым сваю знерваванасьць. У міжчасе яна чула два галасы знутры дома, што перакідваліся ў гарачай спрэчцы. Потым мужчынскі прыглушаны голас запнуўся ў няўпэўненасьці; і з хуткасьцю вострай брытвы ўварваўся жаночы фальцэт. Перапалка пацягнулася з той жа сілай, покуль тым часам Марыя на заднім ганку наглядала надыходзячую нядзельную раніцу.

Недзе далёка зазванілі царкоўныя званы. Марыя падумала, ці не схадзіць ёй у царкву, але тут жа адкінула гэтую думку. Чужыя рэлігійныя звычаі ды чужая мова — гэтага ўжо замнога ўв адзін дзень.

У дзяцінстве Марыя заўсёды захаплялася царкоўнымі званамі, што даносіліся з мястэчка. Яна хадзіла ў царкву, разам з маці, заўсёды ўражаная веліччу старажытнага мураванага будынка. Цалкам захопленая й ашаломленая велікапышнасьцю вакол яе, яна сачыла за галубамі, што ляталі высака ўнутры пад нябесна-блакітнымі купаламі. З фрэсак на яе глядзелі разнаякія анёлы й сьвятыя, у той час як уся ейная істота была зачараваная непараўнальнымі ўзвышанымі гукамі хору зьнедкуль зьверху. Ёй падавалася, што гэта гукі зь нябёсаў трапяткімі павольнымі хвалямі спускаліся долу, тым часам як сівабароды, багата апрануты сьвятар чытаў малітву ля каляровага, бліскачага аўтара.

Потым прыйшлі да ўлады бязбожныя людзі. Чамусьці — чаму, дзяўчынка так і не магла зразумець, — яны ўзяліся высьмейваць Бога, цэрквы й вернікаў, што наведвалі іх. Адной нядзельнай раніцай царкоўныя званы не зазванілі. Калі яна запыталася ў маці, чаму званы ня звоняць болей, пачула лаканічнае тлумачэньне, што зьявіўся сатана, і з гэтага часу Бог знаходзіць прытулак у набожных людзкіх сэрцах. Цяпер настальгія тых далёкіх часоў зноў закранула датклівыя струны Марыінага сэрца.

Спрэчка ў хаце скончылася. Відаць, як і шмат ужо разоў раней, фальцэтны голас перамог. Празь некалькі хвілінаў цяжкія крокі падышлі да дзьвярэй, з тонкім рыпам яны расчыніліся, і крокі спыніліся ў нерашучасьці.

— Марыйка, даруй, — прамовіў ззаду грубаваты дзядзькаў голас. — Я зрабіў усё, што мог, каб патлумачыць ёй тваё становішча. Бяз толку. Яна ня хоча нічога разумець. Я стараўся, ты ж бачыш. Зрабілася яшчэ горай, яна паставіла пытаньне рубам: ці ты, ці яна. Ты ж разумееш, што гэта значыць?

Марыя не адказала. Нават не завярнулася. Ведала, што, калі й паспрабуе паглядзець проста ў гэтыя шэрыя вочы, яны ня вытрымаюць ейнага пагляду й адвернуцца. Усё ж недзе глыбака ў душы ейнага дзядзькі было пачуцьцё віны й сораму.

— Ня ведаю, што й рабіць, — працягваў ён, стоячы ў яе за сьпінай. — Праўда, ня ведаю. Не хачу цябе крыўдзіць... пасьля ўсяго, што ты перажыла. Але гэта робіцца ўжо невыносным, гэтак болей ня можа... разумееш мяне... — ён прынізіў голас. — Яна ж ненавідзіць цябе...

Голас змоўк, але Марыя так і не завярнулася, каб не заглядаць у твар няшчаснаму старому фэрмэру.

Гадоў сорок таму без граша, але з жаданьнем пачаць усё аднова, ён пасяліўся ў Канадзе. Сёньня па ўсіх мерках ён мог бы ўважацца за багача, што валодае вялізнай, уладкаванай

зерневай фэрмай і таўстым мехам грошай у банку. Але цёмны й неадукаваны, ён так і не навучыўся мець задавальнення ад свабоднай, здаровай працы. Спагадлівасьць ягоная разрывалася паміж зьедлівай жонкай і гаротнай пляменьніцай, і Лявон аказаўся няздольным даць рады сваім пачуццям.

Бог няроўна дзеліць, падумала Марыя. Адзін чалавек цяжкім шляхам прыходзіць да ўсведамленьня вартасьці свабоды й простых жыцьцёвых рэчаў: здаровага цела, адзежы для яго, сытага страўніка — але ня можа здабыцца на гэта ці абрабаваны іншымі; другім жа дадзена ўсяго гэтага ў збытку, але Бог зробіць яго сыляпым ці дурным. І абое пакутуюць.

Марыіны мутныя вочы блукалі па краі пшанічнага поля. Урэшце, сьляды самашкадаваньня зьніклі зь ейнага гладкага, загарэлага твару, вусны падцягнуліся ўв адну тонкую лінію, і на твары зьявіўся цень пагарды. Як яна завярнулася да дзядзькі й заглянула проста ў ягоныя блакітныя пустыя вочы, Лявон нэрвова заміргаў і адвёў вінаваты позірк, быццам дзіця, якому зараз вымаваюць за шкоду.

— Не пераймайцеся, дзядзька, — сказала яна роўным голасам. — Я ўсё разумею. Больш за тое, я чакала, што гэтак будзе. ...Але ад гэтага не лягчэй. Ня ведаю я, куды мне йсьці і што рабіць. Якая, зрэшты, розьніца... — зглынула яна камяк. — Мяне так шмат шпынялі па гэтым жыцьці, што я ўжо прывыкла, што той бяздомны сабака...

І ў гэтых апошніх словах чуўся ўвесь боль, уся горыч ейнага стану. Ня здолеўшы сказаць яшчэ нешта, яна адварнулася зноў глядзець на летні краявід.

— Марыя, дзетка, я дапамагу табе. Толькі сыдзі, разумееш?

— Так, дзядзька.

Лявон панізіў голас да шэпту:

— Я дам табе грошы й адрас майго сябра ў Таронце. У яго там сям'я, дзеці. Мы калісьці працавалі разам. Я ўпэўнены, яны дапамогуць табе, пазнаёмяць зь іншымі добрымі людзьмі ў горадзе, пэўна, і працу знойдуць. Пабачыш, тое гарадзкое жыцьцё, можа, яшчэ лепей для цябе будзе. Пэўна што. Глядзіш, і мужыка там знойдзеш, выйдзеш замуж і...

Усё гэта ён прагаварыў на адным дыханьні, быццам сьпяшаўся хутчэй выслабانیцца ад гэтага.

— Заўтра падвязу цябе да цягніка. Мовы табе хопіць, каб даехаць, а там, з тваёй адукацыяй, я ўпэўнены, ты ўладкуеш сваё жыцьцё. Усё будзе добра.

— Будзе... — рэхам паўтарыла Марыя дзядзькавы словы.

Што б яны там ні значылі... Добра так і не было ў мінулым. Ейнага перапоўненага кубка горычы хапіла б на некалькі чалавек. Але не было ніводнага, каб падзяліцца.

Заўтра зноў панясе яе па плыні, самотную, згубленую душу ў гэтым вялізным раўнадушным сьвеце, бурамі гнаны маленькі вадаплаў, які прагне адно бясъепчай, спакойнай гавані.

— Божа, дапамажы Ты мне, — прашаптала яна на гук адыходзячых дзядзькавых крокаў.

І тады ўсплыла старая думка, што хавалася дагэтуль недзе ў завулках ейнай памяці.

Гэта ж ў Таронце жыве забойца ейных дзяцей і маці. Хіба ня Бог скарыстаў Ліду, каб вывесці яе на шлях да свайго лёсу? Ці ня ёсць такі паварот адказам на ейныя гарачыя малітвы?

Узбуджаная трывогай і няпэўнасьцю гэтага рызыкаўнага парываньня ў няведамае, якое чакала яе наперадзе, усю рэшту нядзелі Марыя правяла ў нэрвовых зборках, рупліва пазьбягаючы сустрэч з варажай гаспадыняй гэтага дома.

23

У СУДЗЕ

Раніцай паліцэйскі самаход прывёз іх ва ўнутраны двор вялізнага будынка, і празь цяжкія бакавыя дзьверы іх завялі ў драцяную клетку. Астрожная наглядчыца з паважным выразам увіхалася са сваімі штодзённымі абавязкамі са спраўнасьцю добра падмазанай машыны.

Марыя агледзела пакой, запоўнены рознымі людзьмі, жанчыну з Арміі Паратунку, што сядзела на першай лаўцы, мужчынаў за сталамі перад крэслам судзьдзі. Бяссоная ноч ляжала цяжарам на ейных вейках. Ад рою думак, разварушаных блізкасьцю да зброі правасудзьдзя, закалацілася сэрца, ёй зрабілася нядобра.

Вакол бальшыні жанок у клетцы віравала аўра абыхавасьці. Некаторыя перашэптваліся й хіхікалі, іншыя адно пазяхалі й нудзіліся, як быццам гэта была дзея нейкай надакучлівай драмы, якую яны ўжо бачылі сто разоў, у якой яны ўжо ведалі, як паводзіцца й што рабіць і якіх судзеяньняў, калі такія магчымы, чакаць ад іншых на гэтай шматлюднай сцэне.

Пакой зь непамерна высокай столляй выглядаў пагражальным. Шэрагі даўгіх лавак перад памостам судзьдзі. Жоўтае сьвятло

ад дзвях адасобленых прыладаў нейкім чынам развейвала мутны прыцемак, што быў у пакоі нават у сонечны дзень. На сыяне выява з маладой, грацыёзнай, прамяністай жанчынай так не пасавала ўсяму гэтаму асяродзьдзю. Марыя ўжо ведала, што гэта маладая каралева, каранаваная кіраўнічка краіны.

Самае апошняе, чаго Марыя чакала ад гэтага свету, — капрызам лёсу сутыкнуцца з законам гэтай краіны. Было ўжо цалкам відавочна, што яе арыштавалі за прастытуцыю. Тое, што гэта жажлівая памылка, нікому не абыходзіць. Што вырашыць судзьдзя, тое і будзе. А як яна зможа яму патлумачыць, што адбылося, — калі язык у яе завязаны чужой мовай? У іх павінен быць тлумач, напэўна павінен. Трэ было папрасіць. Мусіць жа ў гэтых людзей быць хоць кропля разуменьня й спагады...

Вось ахайна прыбраны чалавек, мажны, сярэдняга веку — сакратар суду — падняўся і прамовіў афіцыйным, добра пастаўленым голасам:

— Калі ласка, усім прысутным устаць. Магістратны суд ідзе. Судзьдзя Фэргусан на чале.

Высокі мужчына ў чорнай мантыі зьявіўся ў бакавых дзвярах, падышоў да памоста, узяў малаточак і, стукнуўшы тры разы, абвесьціў:

— Суд пачынаецца. Клеркам падаць справы, калі ласка.

Судзьдзя Фэргусан аглядзеў натоўп, што сабраўся перад ім, паліцыянта каля дзвярэй, потым кінуў вокам на драцяную загародку, запоўненую дзённым ураджаем кліентак. Як ён прыняўся за справы, ягоны аб'якавы голас і паводзіны засьведчылі, што гэтая гульня для яго ня новая; некаторыя з тых, над кім ён вяршыў правасудзьдзе, былі ўжо надта яму знаёмыя.

Марыя ніколі яшчэ ня бачыла, як праходзіць суд, ні ў камуністычнай, ні ў дэмакратычнай краіне. З тых кніг, дзе яна чытала аб ім, яна магла адно цьмяна сабе ўявіць, што суд — гэта нешта накітавалі бою. Зараз судзьдзя Фэргусан падаваўся ёй робатам, цалкам непранікальным і глухім да людзкіх патрэбаў тых, хто стаяў перад ім, які не дапускаў большай разумнасьці, чым гэта палягалася законам.

Калі надыйшла ейная чарга, Марыя зусім згубіла жаданьне рушыць, і наглядчыца падапхнула яе далікатна за загародку. Як яна ні збіралася з духам, як ні падрыхтоўвалася, яна (усё ж) задрыжэла перад пранікальным позіркам судзьдзі. Яна чулася нібы голай. Так моцна, што сакратар, высокі, у гадах мужчына з савіным тварам мусіў паўтарыць пытаньне двойчы, каб вярнуць

яе да рэальнасьці. Гэтак мусіць адчуваць сябе заяц, затраўлены ў пастку паляўнічымі.

— Дваццатага ліпеня, — бубнеў манатонным голасам сакратар, — прысутная тут Марыя Каравай, асоба бяз вызначанага мейсца жыхарства, бяз сродкаў да існаваньня, была заўважаная ў раёне вуліц Дандас і Джарвіс. Яна сноўдалася там некалькі гадзінаў, чапляючыся да мінакоў. Калі Джон Сміт, паліцэйскі канстэбль, задаў ёй пытаньні, пэўнага тлумачэньня сваім паводзінам не дала. Прысутная Марыя Каравай была затрымана й абвінавачана ў бадзяжніцтве.

— Марыя Каравай, ці пагаджаецца з абвінавачаньнем? — запытаўся сакратар.

— Я... — Марыя запнулася. — Я нічога не разумею.

— Вы не разумееце па-ангельску?

— Так.

— На якой мове вы размаўляеце?

— Па-беларуску, па-расейску й па-нямецку.

— Вашамосьць, ці можам мы мець ваш дазвол запрасіць тлумача?

Судзьдзя кінуў, і тады з лавы падняўся лысы, з выглядам навукоўцы, мужчына й падышоў да Марыі.

— Містэр Сарочка, калі ласка, запытайцеся ў гэтай жанчыны, ці пагаджаецца яна з абвінавачаньнем.

Перакладчык пасьля тлумачэньня абвінавачаньня сказаў Марыі, што яна мусіць прызнаць сябе вінаватай ці невінаватай. Адчуваючы на сабе позіркі ўсіх прысутных, Марыя не магла паварушыць языком, пакуль ад яе зноў не паграбавалі заявы.

— Невінаватая, — прамовіла яна ўрэшце.

— Тады, місіс Марыя Каравай, ці можаце вы расказаць нам сваімі словамі, што адбылося? — запытаўся сакратар.

— Вашамосьць, — нерашуча пачала Марыя, зачырванеўшыся. — Я ня ведаю, за што мяне арыштавалі. Я прыехала сюды толькі ўчора раніцай на цягніку з захаду ды хацела знайсці сябра майго дзядзькі. Я не знайшла яго па тым адрасе, які мне даў дзядзька. Пэўна, ён пераехаў. І я разгубілася, я ня ведала, што рабіць. Я падумала, што калі б я змагла сустрэць людзей, што гавораць на маёй мове, то яны б мне дапамаглі як-небудзь. Вось чаму я звярталася да людзей на вуліцы. Нічога не атрымалася. Я зусім згубілася, стамілася й тады села ў парку на лаўку. А тут да мяне падсели двух п'яных, сталі чапляцца да мяне. Я намагалася зразумець, чаго яны хочуць, і тады падышоў паліцыянт, нешта

запытаўся й арыштаваў мяне. Вось дакладна, што здарылася са мной, містэр судзьдзя. Бог чуе, гэта — праўда.

Калі містэр Сарочка ператлумачыў ейныя словы, Марыя адчула палёгку, што яе ўрэшце пачулі. Яна затаіла дых і з трывогай глядзела на судзьдзю. Падалося, што па ягоным твары прабег цень весялосьці, і калі ён загаварыў, голас ягоны гучэў ужо ня так сурова.

— Вы кажаце, місіс Каравай, што вы прыехалі з захаду?

— Так.

— Як доўга вы жывяце ў гэтай краіне і адкуль вы родам?

— У гэтай краіне я живу амаль два гады. А прыехала зь Беларусі.

Судзьдзя папрасіў у памагатага дакумэнты.

— Гм... гм, — мармытаў ён, падпёршы рукой сваю мудрую шчаку, пакуль разглядаў ейны эміграцыйны пашпарт. — А якая ёсьць мэта вашага прыезду ў Таронта, місіс Каравай?

— У майго дзядзькі жонка — камуністка, містэр судзьдзя. Яна цэлы час атручвала мне жыццё, пакуль я жыла зь імі, і ўрэшце прымусіла дзядзьку — зрэшты, мяккага, лагоднага, але бязвольнага чалавека — выгнаць мяне з хаты. Мне нічога больш не заставалася, як паехаць сюды з надзеяй, што тыя людзі, чый адрас даў мне дзядзька, дапамогуць знайсці працу й жылло. Але яны, напэўна, пераехалі, так што я засталася фактычна на вуліцы, містэр судзьдзя...

Марыя перавяла дых і цяжка зглынула.

— Прашу вас, калі ласка, дапамажэце мне, містэр судзьдзя. Я хачу працаваць і жыць, як усе добрыя людзі. Я не хачу нікому быць цяжарам.

Судзьдзя глядзеў на яе, маленькую годную жалю постаць жанчыны ў бядзе. Ён відавочна быў заклапочаны.

— У вашай справе, місіс Каравай, няма нічога незвычайнага для нашага гораду, — ён пракашляўся, — за выключэньнем таго, што некаторыя жанчыны едуць сюды з разьлікам на лёгкае жыццё.

Ён павагаўся. З запытаньнем у вачах Марыя глядзела на гэтага ўладнага чалавека, ад якога залежала ейная бліжэйшая будучыня.

— Я мушу пераканацца, што вы ня з тых.

Тады запрасілі даць паказаньні паліцэйскага канстэбля, што арыштаваў Марыю. Марыя з трывогай глядзела на яго, намагаючыся адгадаць, пра што тут ідзе.

Урэшце судзьдзя звярнуўся да Марыі:

— Цяпер цалкам відавочна, што адбылася памылка, місіс Каравай. Спадзяюся, вы разумееце гэта і прабачыце нам за прычыненыя вам невыгоды. Аднак вы самі прызнаеце, што вы ў Таронце новапрыбылая і ня маеце ніякіх сродкаў да існавання. Гэта мой абавязак выправіць памылку і як сьлед дапамагчы вам з вашай просьбай.

Марыя праслухала гэта праз тлумача і ейная душа яшчэ больш захвалывалася. Замест таго, каб выдаць ёй незаслужанага кухталя, гэты чалавек, які адпачатку падаўся абыякавым, цяпер абяцаў ёй дапамогу.

Уздыхнуўшы з палёгкай, яна паглядзела на грацыёзную жанчыну на партрэце з удзячнасьцю, што напаўняла зараз ейнае пакутнае сэрца. Ніколі нават у марах не магла б яна ўявіць сабе бесстаронняга закону, які б прапанаваў ёй руку дапамогі менавіта тады, як гэтая дапамога была ёй так безнадзейна патрэбнай.

Судзьдзя падаў знак жанчыне з Арміі Паратунку, перахіліўся праз памост і абмяняўся некалькімі словамі зь ёй. Потым зьвярнуўся зноў да Марыі:

— Вы ня ведаеце ангельскай мовы, місіс Каравай, і ня маеце нікога ў горадзе, хто б мог вам дапамагчы. Таму мы мяркуем зьвярнуцца ў царкву вашай этнічнай групы і папрасіць іх па апекавацца вамі. Але гэта спатрабуе нейкага часу. А пакуль вось місіс Фіндлэй, афіцэрка Арміі Паратунку, прапанавала вам сваю дапамогу. Вы пойдзеце зараз зь ёй. Вам прапануюць жылло і харчаваньне да таго часу, як вас возьмуць пад апеку кіраўнікі вашае царквы. Будзе гэтак добра для вас, місіс Каравай?

Хмуры выраз ягонага твару цяпер замяніўся на амаль пяшчотную, бацькоўскую добразычлівасьць. Марыя гатова была кінуцца да чалавека ў чорнай мантыі і з удзячнасьцю зацалаваць яму рукі.

— Так, містэр судзьдзя, дзякуй вам. Дабраславі вас Гасподзь...

Марыю выпусьцілі з-за загародкі.

Судзьдзя Фэргусан кіўнуў місіс Фіндлэй, і тая падышла да Марыі й узяла за руку:

— Пайшлі, даражэнькая, са мной.

Увечары, цалкам упэўненая ў тым, што дабрадзейная Боская рука скіравала гэтых людзей дапамагчы няшчаснай нябозе з далёкай краіны, Марыя прыняла купальню і прыгатавалася да спакойнага сну. Перш чым яна заснула мёртвым сном у чыстай пасьцелі, яна шчыра падзячыла Богу і Ягонай велікадушнай дапамозе.

ПА СЫЛЕДЗЕ ЗАБОЙЦЫ

Марыя выйшла з трамваю й накіравалася па вузкай вуліцы, што на ўсходнім ускрайку гораду, шукаючы нумар дому, які разам зь ненавісным прозвішчам не даваў ёй спакою ад таго часу, як яна знайшла яго ў газэце камуністаў.

Нэрвы былі напружаныя прадчуваньнем рызыкаўнай справы. За пэўным намерам вызначыць мешканьне Калпакова-Бэргдорфа хавалася няпэўная думка, а што ж тады рабіць далей. Яна чулася дакладна што той паляўнічы, які пасяля азартнай пагоні ўжо гатовы быў прышчучыць зьвера ў ягоным логаве, як раптам аказваецца, ён забыў патроны для стрэльбы. Адылі Марыіны намеры на сёньня былі больш сьціплымі — яна йшла, адно каб пераканацца, што Бэргдорф сапраўды жыве тут. Але адчуваньне нейкай небяспекі ўсё ж было прысутным. Вось што, напрыклад, рабіць, як яна сутыкнецца зь ім нос да носу на парозе ягонага дому ці нат проста на вуліцы?

Яна разважала над такой магчымасьцю шмат разоў, мычучы посуд у вялізнай шпітальнай кухні. Яна працавала там ужо вось тры тыдні. Гэта яна тое каб была прыстойная праца, але выбару асаблівага не было. Людзі з тутэйшай Беларускай Праваслаўнай Царквы, у асноўным новапрыбышы, таксама працавалі на чорных работах. Зацуганыя вялізнымі пазыкамі на дамы й рознымі іншымі крэдытамі, працавалі цяжка, каб зьвесці канцы з канцамі. Бальшыня зь іх былі сялянамі ў старой краіне. Колькасьць і якасьць праблемаў, зьвязаных з адаптацыяй у Канадзе, была сапраўды непамернай для ўсіх і кожнага зь іх. Прыстасаваньне да гарадскога жыцця была, напэўна, самай зь іх лёгкай.

Марыя была ўдзячная ім за разуменьне ейнага стану, за цеплыню братніх пачуцьцяў і за прагнае жаданьне дапамагчы ёй. Зь цягам часу, разважала яна, яна зможа аглядзецца лепей, навучыцца мовы й, магчыма, пайсьці на вячэрнія курсы авалодаць новай прафэсіяй. А зараз дастаткова проста мець блізкае атчэньне, чым жыць сам-насам, калі нікому да цябе няма справы.

Некаторыя ейныя суайчыньнікі, з кім яна ў міжчасе пасябрала, расказвалі ёй, што яны таксама, як прыехалі ў Таронта, былі зьбянтэжаныя, бездапаможныя й самотныя. Ув адрозьненьне ад паваянных эмігрантаў іншых нацыянальнасьцяў, якія маглі разьлічваць на апеку сваіх даўно ўстаноўленых і заможных

цэркваў і грамадзкіх суполак, беларусы апынуліся сам-насам ад першых крокаў на канадзійскай зямлі. Не было тут ні беларускіх цэркваў, ні беларускіх суполак. Ім давялося самім усё закладаць ад пачатку.

Папярэдняя хваля эмігрантаў зь Беларусі, паняволенай, і з прычыны гэтай паняволенасці — нясьведамыя яшчэ ўдома, лёгка траплялі ў пасткі, расстаўленыя іхнымі няпрошанымі «апекунамі» — расейцамі ды палякамі. Абое гэтыя «старэйшыя браты», што падзялілі міжсобку ды калянізавалі Беларусь, зусім не зважалі — за выключэннем пустой балбатні — на агульныя тэндэнцыі вызвольнасці. Яны безь ніякага сораму ўпарта трымаліся за свае застарэлыя палітычныя догмы, паводле якіх беларусы, усе да аднаго, яшчэ ня высьпелі для самавызначэння, а таму мусяць быць выкарыстаныя ў якасці ўгнаення для росту й росквіту сваіх расейскіх ды польскіх гаспадароў.

У Новым Сьвеце ярлыкі й тактыку прыгнэту трэба было перайначыць. Калі ўдома паняволеным беларусам толькі загадвалі ды каралі за непадпарадкаваньне, то ў Канадзе — у краіне добрай волі, дзе кожны мог прэтэндаваць на права самавызначэння, — «дамашніх» прыгонных трэ было прывабліваць на новыя прынады. Нясьведмасць і самотнасць прыйшліся дарчы.

На ўсходняе праваслаўе ды рымскі каталіцызм, так гнаныя ўдома, былі надзетыя перафарбаваныя апрапахі велікадушнасці. Старая хлусня, што ўсе каталікі мусяць быць палякамі, бессаромна прапагандавалася сярод нясьведамых каталікоў-беларусаў, спанукаючы іх далучацца да польскіх парафіяў. Тым часам усходняе праваслаўе, сапраўдны праваднік расейскіх імперскіх інтарэсаў, выстаўлялася як «любящая маты» усіх усходніх праваслаўных славянаў.

Абедзве махлярскія ідэі й да гэтае пары насылаюць чары на мноства цёмных і нацыянальна нясьведамых беларусаў. Польскія ды расейскія сьвятары ў Канадзе, ідучы сьлед у сьлед за сваімі прафэсіянальнымі супрацоўнікамі за акіянам, шчодро сеялі атруту асыміляцыі сярод беларусаў.

Дзеся замыкання гэтага заганняга кола яшчэ й камуністы зрабілі значныя захады адносна тых, хто трымаўся далей ад цэркваў. Цямнота й невуцтва параджаюць нішчымнасць, і наадварот. Бяздольныя, галодныя трышцатыя гады далі левым элементам багатыя магчымасці выкарыстаць эканамічную дэпрэсію для пашырэння сваіх шэрагаў.

Таму паваенныя беларускія эмігранты, прыбыўшы ў Канаду, — з поўным расчараваньнем і засмучэннем — знайшлі

папярэдною беларускую эміграцыю цалкам паглынутай расейскімі ды польскімі цэрквамі, грамадзкімі арганізацыямі ды камунісцкімі клубамі. Некаторыя старыя эмігранты былі настолькі асыміляваныя, што нават, калі й размаўлялі на матчынай мове ўдома, поўнасьцю адмаўлялі сваё сапраўднае паходжаньне.

Многія ў Таронце паспрабавалі скантактавацца са старымі эмігрантамі, але тут жа былі ўпінкнутыя за сваё бы фашыстоўскія ды нацыяналістычныя пагляды. Марыя наслухалася шэрагу гісторыяў аб тых легкадумцах, што наважыліся наведаць мясцовыя «асіныя гнёзды» чырвоных, наіўна мяркуючы, што яны змогуць ув адзін месяц спыніць тое, што маскоўскія агенты рабілі дзясяткі год: завязвалі вочы лейцамі «made in Moscow» сваім цёмным суайчыньнікам, каб тыя ня бачылі сьвятла.

Марыі яшчэ шкроб калёным жалезам у памяці собскі горкі досьвед зь Лідай і дзядзькам Лявонам. Калі гэтая цямнота, падмаляваная чужой ідэалёгіяй ды падмацаваная грубымі эмоцыямі, магла высякаць іскры сярод блізкіх, кроўных сваякоў, ажно тыя ўпіваліся адзін аднаму ў глотку, чаго ўжо тады чакаць ад тых, што абменьвалі сваю нацыянальную адметнасьць і годнасьць на сумнеўныя абяцаньні «дворцов с фонтанамі» з боку чужынскіх наймітаў.

Марыя ўдвай была ўдзячная за дапамогу сябрам ейнай парэфіі, бо ўжо сама напоўніцу зазнала, якія яны, першыя крокі ў гэтай краіне.

А ўраду, які між іншым хаця адбіваў ахвоту да «старых сварак», было абыякава, хто каго тут асымілюе, пакуль новапрыбышы спраўна плоцяць падаткі ды не папаўняюць шэрагі мясцовых крымінальнікаў.

Марыя пайшла па вузкай брукаванай вуліцы, зацenenай рэдкімі клёнамі, высаджанымі ўздоўж дамкоў на дзьве кватэры, што паказвала на жытло для небагатых.

Ужо пачынала зьмяркацца, і разам з сонцам сыходзіла невыносная летняя сьпёка. Здаецца, усе, хто мог, павылазілі са сваіх нор, каб урэшце пацягнуцца й уздыхнуць. Купкі дзяцей таўкліся на вуліцы, яны з шумам ды гоманам сноўдалі па дарозе паміж запаркаваных аўта, выклікаючы пранізьлівыя пібіканьні тых, што праязджалі міма.

З набліжэньнем да дому нумар семдзесят тры на другім баку вуліцы Марыіны ногі ўсё цяжэлі, і сэрца замірала.

Ну, вось ён, проста перад ёй, з прычыненымі дзівярыма. Мажная, з русымі валасамі, лёгка апранутая жанчына сядзела,

разваліўшыся, у прасторным верандным крэсьле, пільнуючы адным вокам пуцатага малога, што везгаў цацачную аўтку па зацэмантаванай сьцежцы прэдняга дворыка. Зялёная частка дворыка асалоджвалася дожджыкам з палівальніка. Дамок быў з чырвонае цэгля, выглядаў сьвежа пафарбаваным і дагледжаным.

На гэтым баку вуліцы, побач з Марыяй, корпаўся мужчына, напраўляючы свой невялічкі плот. Адсутным позірмак паглядаючы на мужчыну, Марыя замарудзіла хаду, ня ведаючы, што далей.

— От сыпакота, га? — загаварыў мужчына.

Відаць, яму хацелася пагаманіць. З Марыінага досьведу ён мог быць рэдкім выключэньнем сярод адчужаных гараджан, і ягонае балбатня магла б аказацца вельмі дарэчы Марыі на дапамогу.

— І не кажэце, — усьміхнулася яна яму.

З таго часу, як яна пачала працаваць у шпіталі, яна прысьвячала ўвесь свой час навучаньню ангельскай і ўжо мела некаторы посьпех, дастатковы для падтрымкі размовы.

— Пабіты яшчэ адзін рэкорд. Трыццаць дзевяць, казалі па радыё, — працягваў мужчына. — Некага шукаеце?

— Так, — пасьпешліва адказала Марыя. — Вось, як я цяпер тут... я ня ўпэўнена, што гэта тое мейсца... Можа, вы мне дапаможаце... Я баюся турбаваць, калі гэта ня тыя...

— Буду рады дапамагчы, калі змагу, — адказаў мужчына, ацэньваючы вачыма пашкоджаньні плоту, і раптам ускінуў пагляд на Марыю.

— Ат, з гэтымі дзецьмі... дакука, — прабурчэў ён і сплюнуў густой табакавай апялюхай.

Калі б Марыя ведала канадзкіх дрывасекаў — грубаватых, простых, загартаваных, абветраных хлопцаў, — яна без сумнёву вырашыла б, што ён адзін зь іх. Здавалася, ён тут не на сваім месцы ў гэтым мітусьлівым, шумным горадзе.

— Адна шкода ад іх, — пракамэнтаваў «дрывасек».

Ён выглядаў вялікім і моцным, з грубаватым, загарэлым тварам, густымі, цёмнымі валасамі, ня болей за трыццаць пяць год.

— То можа, вы ведаеце, хто жыве ў семдзесят трэцім доме? — запыталася Марыя, панізіўшы голас і адварнуўшыся ад таго дома. — Разумеете, я шукаю аднаго чалавека, але я ня ўпэўнена, што гэта тая жанчына, што зараз на вэрандзе.

— Добра, я табе скажу, — пераступіў ён з нагі на ногу. — Гэтыя людзі арандуюць дом. Ня ведаю я іхных прозьвішчаў. Яны пераехалі сюды недзе пасья Новага году. А каго вы шукаеце?

— Чалавека па прозьвішчы Бэргдорф, немец. Мне далі гэты адрас... Вы ведаеце яго?

— Пэўна што. Усё правільна, гэта ягоны дом, але ён тут не жыве. Ён жыве недзе ў заходнім Таронце, як я чуў. Чаму б вам не пайсьці ды не запытацца ў той жанчыны, яна зможа дапамагчы вам.

— Я так і зраблю. Дзякуй вам.

Марыя адразу завярнулася й перайшла вуліцу. Але тут жа падумала, а ці стане тая жанчына слухаць яе з такой жа дабрачылівасьцю, як гэты натабакаваны «дрывасек».

Не пасьпела яна падысьці да веранды, як яшчэ адзін выпадак дапамог ёй. Дзіця, што гулялася з цацкамі, не старэйшае за два гады, запаўзла туды, дзе даставаў дождж з палівалкі. Ладна абліўшыся вадой, яно ад нечаканасьці выдала такі лямант, які тут жа ўзьняў на ногі тую мажную кабету, усе ейныя сто дваццаць кіляграмаў, на ратаваньне дзіцяці. Пакуль яна каржакавалася, каб нахіліцца, пакуль цягнула дзіця, вусны ейныя выдалі цэлы даўжэзны ланцуг матчыных ушчуваньняў, усе на бездакорнай нямецкай — на мове, якую Марыя добра ведала.

Кабета выцерла дзіцяці валасы й твар падолом сваёй квятастай спадніцы, мяккім галаском вяртаючы яму разладжаны добры настрой. Спакой хутка быў адноўлены, дзіця зараз завярнулася да цацак, тады як кабета, выпростваючыся, апынулася твар у твар з Марыяй.

— Здаецца, малечы не спадабаўся душ? — усьміхнуўшыся, сказала Марыя па-нямецку.

— О, я яму столькі разоў казала трымацца далей ад вады, але ж ён забываецца, — жанчына таксама ўсьміхнулася Марыі. — Але, нічога. Вада ў такі дзень нікому не пашкодзіць... Скажэце, вы недзе тут жывяце? Я ніколі вас ня бачыла. Вы — немка? Не падобна, быццам... — тараторка абыходзілася сваімі собскімі адказамі.

— Вы здагадаліся. Я не жыву тут, і я — ня немка, але я жыла ў Нямецчыне. Я вось думаю, ці не змагі б вы мне дапамагчы.

— Калі ласка, калі ёсьць чым...

— Я шукаю чалавека па прозьвішчы Бэргдорф. Мой сябра даў мне вось гэты адрас.

— Ёган Бэргдорф? Вы — ягоная сяброўка?

— Так, блізкая. Я ведала яго ў Нямецчыне, — сьпехам адказала Марыя.

— Разумею, — кабета шматзначна агледзела Марыю з галавы да ног. — Містэр Бэргдорф — гаспадар гэтага дома, наш арандадаўца. Я магу даць вам ягоны адрас. Хіба пачакаеце тут хвілінку? Я занатую вам.

Жанчына глянула на дзіця, цалкам занятае сваімі цацкамі, і зайшла ў дом.

Марыя падумала: каб гэтая жанчына хоць на каліўца магла ведаць, што за чалавек гэты ейны гаспадар.

Жанчына хутка вярнулася і працягнула Марыі маленькі аркуш з адрасам і пасьпешала працягнуць размову, высьвятляючы, як доўга была Марыя ў Нямецчыне, дзе й калі; як даўно ў Канадзе; ці падабаецца ёй тут, тым часам выдаўшы ўсе свае собскія ўражаньні.

Па-за галоўнай тэмай гэтай балбатні Марыя дазналася, што Бэргдорф ужо шчасьліва ажаніўся, мае прывабную жоначку ды двух дзетак — хлопчыка й дзяўчынку — і працуе зь нерухомай маёмасьцю.

Задаволеная тым, што зрабіла большую справу, чым спадзявалася перад гэтай вылазкай у разьведку, Марыя шчыра падзячыла жанчыне й пайшла.

25

АДЗІН КРОК ПАПЕРАДЗЕ

Праз тры дні, папоўдні, Марыя распакоўвала свае пажыткі ў прасторным, добра абсталяваным пакоі на другім паверсе дому на захадзе Таронта.

Яна затрымалася на хвіліну, каб агледзець свой новы прыстанак. Дываны на падлозе, мэбля дый сам пакой зусім не адпавядалі ейнаму разуменьню сьціплага жытла. Ёй ледзь пад сілу будзе сплочваць рэнту, якая ўдвая большая за тое, што яна плаціла за той куток у старым горадзе блізка да ейнай працы. Адылі пра рэнту ўжо ня йшло, калі ейнае вакно й нават балкон давалі такую выгядную пазыцыю для назіраньня за домам і ягонымі жыхарамі, што былі насупраць праз дарогу.

Яна была тут і вельмі з гэтага цешылася: думка, што яна ўрэшце рэшт на адзін крок паперадзе Бэргдорфа, так падсало-

джвала ейнае горкае жыццё. Можа, ён стане пераломам у ейным жыцці, якога яна так прагна шукала.

У сваіх развагах яна спрабавала паставіць сябе на месца Бэргдорфа. Відавочна заможны, задаволены бацька сямейства, вядзе лад жыцця лагоднага, добрапрыстойнага гараджаніна. Ваенныя гады для яго, напэўна, ужо нешта далёкае, ня вартае ўспамінаў, калі цяпер можна цешыцца з матэрыяльных дабротаў гэтае дэмакратычнае краіны. Ягонныя суседзі, гараджане сярэд-няй класы, — некаторыя, без сумнёву, сябруюць зь ім — пэўна, нават не здагадваюцца, што ён ня той чалавек, за каго сябе выстаўляе.

Напэўна, што Калпакоў-Бэргдорф ужо даўна пахаваў Марыю Каравай у сваёй памяці з усімі іншымі ўспамінамі вайны. Характар ягоных ваенных подзвігаў быў не таго гатунку, каб хваліцца ім на сяброўскай бядзе за кубкам кавы. Хіба не падскочыў бы ён, каб раптам неяк даведаўся, што тая вясковая настаўніца, што вылечыла яго і чыю сям'ю ён потым так па-зьверску пазабіваў, аказваецца, не памерла, а жыве зараз праз вуліцу, во насупраць ягонага дому.

Прасторнае аднапавярховае бунгала Бэргдорфа, з прыватным пад'ездам, двайным гаражом, стаяла пасярод шырокага дагледжанага двара. Зараз гараж быў зачынены, перад ім быў прыпаркаваны цёмна-бардовы б'юік.

Марыя агледзела Бэргдорфаву гаспадарку й вырашыла, што ўсё так і ёсць. Прыватныя дамы, хаця й разнаякія па стылях, цалкам адлюстроўвалі архітэктурныя густы іхных гаспадароў, выражаныя ў іхных матэрыяльных змогах і цане. Простых рабочых тут быць не магло, адно дробныя буржуа зь неблагім прыбыткам. І ніякага табе там «Здаецца пакой» на дзвярах і вокнах ягонага дома.

Дом, у якім Марыя заарандавала пакой, належаў дзвюм набожным пэнсіянэркам, старым дзевам, вельмі старым. Дом таксама быў старым, пэўна, пабудаваным яшчэ нашмат раней, чым хваля новабудоўляў перакінулася з цэнтру гораду да гэтых ускрайкаў. Заможным людзям гэтае мейсца падалося даволі выключным, каб пабудоваць тут свае раскошныя гнёзды.

І з Марыных дакладных ведаў гэты ўтульны куток прыгрэў прынамсі адного выключнага хіжніка.

Яна шчэ раз агледзела свой пакой, задумаўшыся над тым, як доўга ёй прыйдзеца тут жыць, пакуль ейная справа будзе скончана. Тады яна зноў занялася валізкамі, развешваючы свае нешматлікія адзежы ў гардэроб.

Усяго гадзіну таму яна перабралася сюды, але ўжо была готова зрабіць першыя назіраньні. Якія б крокі ні вырашыла яна зрабіць потым, але папярэдні вышук быў неабходны дзеля канчатковага поспеху ейнага заданьня.

Яна зачыніла за сабой шырму й рассяцгнулася ва ўтульным, абабітым фатэльчыку на балконе.

Паглядзела ўлева — там недалёка вуліца ўпіралася ў гошы парк, які далей спускаўся да рэчкі Гамбэр. Марыя ніколі ня чула пра вураган Гэзал і не магла б сабе ўявіць, што каб ня ён, па шырокіх, недагледжаных берагах яе так бы й валяліся ўсялякія ўламкі ды друз. Бо толькі пасля таго, як люты Гэзал узняў спакойныя воды Гамбэру, узбаламуціў іх ды нарабіў у навакольнішкіх даляраў, вырашылі няхлюдыя гарадзкія ўлады будучыя магчымыя свавольствы рэчкі ўтаймаваць. Намаганьні, трэба сказаць, аддаліся належным. Пасаджаныя дрэвы ўкараніліся, заўсміхалася сонейку сьвежапакошаная траўка, людзі аблюбавалі гэтыя берагі для адпачынку, забегала малеча ў сваіх бясконцых гульнях.

Балкон са сваёй ахоўнай стрэшкай аказаўся найлепшым наглядальным пунктам. На поўдні грувазьдзіліся невялікія дамкі, прыціснутыя да берагу возера высотнымі гмахамі, што цягнуліся ўздоўж гасьцінца. Промні зыходзячага сонца рассыпалі золата на блакітныя воды возера Антарыё. Далёка на небасхіле маленечкімі далікатнымі пёркамі, прылепленымі да паверхні вады, выглядалі белыя ветразі яхтаў. Далей на ўсход гудзелі вакол выспы Эйрпорт маленькія самалёцікі. Пышнасьць зеляніны таронтаўскіх выспаў дражнілася з гарадзкіх хмарачосаў, што былі насупраць, і кідала ім выклік, зманьваючы перайсьці празь мітусьлівы прамежак вады.

Марыя была моцна ўражаная такім цудоўным відовішчам. Нездарма ейныя гаспадыні, старыя дзеўкі, паказваючы ёй пакой, асабліва націскалі на наяўнасьць гэтага балкона, зь якога адкрываецца від на горад і возера. Сапраўды, падумала Марыя, вось мейсца, дзе з задавальненьнем пасяліўся б пэў і, усьцешаны чароўным краявідам, пяшчотна гадуючы далікатныя зерні натхненьня, ткаў бы ўсялякія бязглуздыя сваёй пладавітай фантазіі.

Марыя ўздыхнула. Утаймаваўшы палёт сваіх фантазіяў, яна тут жа спусьцілася на зямлю да справы жыцьця й сьмерці, якая й прывяла яе сюды.

Ні ўчора, ні сёньня яна яшчэ нікога не заўважыла вакол дома, што насупраць. Недзе ў глыбіні душы яе падточваў страх, што

тая немка, якая дала ёй гэты адрас, зьбіла яе са шляху. Можна ж дапусьціць, што Бэргдорф, дазнаўшыся, што Масква ім цікавіцца, прыняў некаторыя меры перасьцярогі. Лагічна, што адной з іх можа быць забытваньне ўсіх, хто будзе шукаць інфармацыі аб ім, яшчэ ад дзвьярэй таго старога дому, адрас якога быў пададзены ў газэце. Адылі застаецца й такая верагоднасьць, што Бэргдорф чуецца цалкам у бясьпецы, бо ўв адрозьненьне ад іншых так і не зьмяніў свайго імя.

Як бы ёй хацелася, каб нейкім чынам пранікнуць за дарагі паркалеўныя фіранкі на вокнах гэтага багатага бунгала й паглядзець, што там, унутры.

Вядома, яна магла б спытацца ў сваіх старых, але яна прадбачліва вырашыла не даваць нагоды гэтым пакатухам, бо ўжо мела досьвед: два дні таму, як яна спраўлялася наконт пакою, яе проста закідалі пытаньнямі, пераважна аб ейным сацыяльным і матэрыяльным становішчы. Не было ніякага сэнсу ў тым, каб даць ім западозрыць, што яе нейкім чынам цікавіць нехта з суседзяў па вуліцы.

У рэшце рэшт нешта пачало адбывацца. Марыіна сэрца затыхала, і яна аж паднялася з фатэлю, як з задніх дзвьярэй дому выйшаў мужчына. Ён нетаропка ішоў дробнымі крокамі, сьпінай да Марыі, гаворачы нешта таму, хто быў за дзвьярыма, і гады завярнуўся, гледзячы на б'юік. За ім тут жа выйшлі жанчына з двума дзеткамі й белым той-пудзелем.

І Марыя адразу яго пазнала.

Сэрца ажно падскачыла ад радасьці й страху. Вось калі, урэшце, яна магла няспешна разгледзець гэтага чалавека, у той час як ён цалкам не падазраваў аб гэтым.

Чалавек падаўся цяпер каржакаватым і ўжо ня рухаўся з былой жвавасьцю. Невялікія, густыя вусы ўпрыгожвалі азызлаватыя вусны. На ім былі карычневыя капялюш і дарагі карычневый касцюм, які, трэба сказаць, кепска прыхоўваў залішнія кіляграмы па цэнтры раздабрэлага тулава. Ягоны выгляд цалкам адпавядаў папулярнаму вобразу заможнага бізнэсмэна. Нават здалёк Марыя заўважыла распалнелы, пуцаты твар з абвіслым падбародзьдзем.

Ну-ну... Ейны Бэргдорф, бадай, добра прыстасаваўся да новых умоваў і жыў сабе няблага. Рэалістычны чалавек, не летуценнік. А хіба ня высек ён нарожнага каменю для свайго раскошнага гнезьдзейка ў той, іншай краіне, якую ён так старанна рабаваў і гвалціў?

Ягоная жонка (хто б яшчэ гэта быў?) падалася маленькай і танклявай побач зь ім, ейны юны тварык больш выдаваў на пятнаццаць год, чым на маці з двума дзецьмі.

Бэргдорф адчыніў дзьверы аўта і павольна ўціснуўся за стэрно. Як матор зафурчэў задавальняльна, ён вывеў машыну з пад'езду на дарогу. Жанчына зь дзецьмі стаялі, махаючы рукамі на разьвітаньне. Ну, чыста ідылічная карцінка з прадмесьця, ад якое сэрца тае: працаўнік-муж выпраўляецца ў жорсткі сьвет, каб зарабіць яшчэ грошыкаў, а ягоная жонка і найдаражэйшыя нашчадкі разьвітваюцца з галавой сямейства. Якое замілаваньне!

Бэргдорф завярнуў на вуліцу і зьехаў.

Жанчына, апранутая ў белыя шорты і блюзку ў гарохі, падала дзяўчынцы сабакаву шворку, і ўся тройка нясыпешна пашыбавала ў парк. Дзяўчынка тузалася з пудзелем, які ўсё спутваў ёй ногі шворкай, пакуль урэшце маці не забрала сабаку на рукі. А хлопчык нёс вялікі чырвоны мяч.

Такую магчымасьць нельга было ўпусьціць, вырашыла Марыя.

Яна паднялася з фатэля, пасьпяшала ў пакой, зьняла паўсядзённую сінюю сукенку і надзела ружовую, якую яна купіла нядаўна на распродажы са свайго першага заробленага чэка.

Малы заробак, за які яна працавала, вымагаў ашчаднага пражываньня. Яна зноў задумалася, ці тыя грошы, што яна патраціла ў салоне прыгажосці, былі заінвеставаныя разумна. Ёй падумалася, што, калі прыйдзеца сутыкнуцца з Бэргдорфам, некаторае маскаваньне можа павялічыць ейныя шанцы на посьпех у гэтай справе. Яна стаяла перад выбарам, у якім бы выглядзе ёй варта было зьявіцца перад ім: старой, змучанай жанчынай ці маладой, жвавай удавіцай.

Пасьля разважаньняў над рознымі тэхнічнымі дэталямі — мэтазгоднасьць маскаваньня ўсё ж была асноўнай у развагах — яна спынілася на вэрсіі з «маладой удавіцай». Калі Бэргдорф валодае добрай памяццю, ейнае зьяўленьне адновіць у ім карціны былога. Было б разумна прадбачыць, што здаровы выгляд дасьць Марыі перавагу. Ну, што яшчэ можа сканфузіць яго больш, чым раптоўнае зьяўленьне перад вочы чалавека, якога ён даўно лічыў за мёртвага, ва ўсім сваім былым характэве? Як жа ён будзе ўражаны, губляючыся ў тлумачэньнях, ня верачы сваім вачам...

Цырульнік зрабіў сваю справу. Хвалістыя каштанавыя, па плечы, валасы падкрэсьлілі ейную прыродную прыгажосць.

Праўда, ад тонкай сеткі маршчын вакол вачэй ужо немагчыма пазбавіцца, але ўлічваючы сваё бурнае мінулае, Марыя ўсё ж дзівавалася, што яна ўсё яшчэ можа выглядаць такой маладой...

Яна пакруцілася перад вялікім гардэробным люстэркам і, прысвядзіўшы хвілінку й твару, вырашыла, што падмалёўваць свае вялікія блакітныя вочы ня будзе. Цяжкая, глыбокая апатыя глядзела адтуль, дзе раней была дзявоцкая, нявінная, жыццярадасная бестурботнасць. Гэта былі вочы, што ня раз глядзелі ў бездань сьмерці, спасьціглі апошняю агонію сэрца ды адглынулі ад горкага кубка людзкай дэградацыі. Даволі заўважным боль у ейных вачах быў, калі яна была задуменнай, маркотнай ці заклапочанай. Але рабіўся ледзь прыкметным, калі ейны твар мяняўся да бесклапотнага, спакойнага, жыццярадаснага; унутраныя заснулыя агеньчыкі тады цалкам аднаўлялі надзвычайную жывучасць ейнай моцнай сялянскай натуры.

Марыя абула старэнкія, але дагледжаныя чаравікі, узяла клумку й кнігу, што пазычыла ў мінулую нядзелю ў бібліятэцы беларускай суполкі. Тады спусьцілася па дывановых лесьвічках і выйшла праз бакавыя дзьверы.

У парку яна агледзелася й выбрала пустую лаўку бліжэй да Бэргдорфаў.

Малыя тузаліся зь мячыкам, сабачка радасна дапамагаў ім у вясёлых свавольствах. Захопленыя гэтай простаю гульні, яны выглядалі задаволенымі й шчаслівымі. Дзяўчынка гадоў чатырох і хлопчык каля пяці — абое цемнавалосыя, як іхная маці. Марыю не здзівіла тое, што гаварылі яны па-нямецку.

Яна адкрыла кнігу й пастаралася сканцэнтравацца на чытанні, але зьмест прачытанага ў галаве ніяк не заставаўся.

Зноў і зноў яна стрымана разглядала жонку Бэргдорфа, прыкідваючы, як бы знайсьці спосаб зь ёй пазнаёміцца.

Вырашэньне гэтае задачы падаў мячык. Ня злоўлены дзяўчынкай, ён прыкаціў да Марыі, і толькі яна зрабіла крок, каб падхапіць яго, перш пудзель, а зь ім і дзяўчынка з працягнутымі рукамі ўжо былі каля яе.

— Guten Tag, — усміхнулася Марыя. — Як ты завесься?

Дзяўчынка разгубілася, бегаючы вачыма ад чырвонага мячыка, які крэпка трымала Марыя ў руках, да твару гэтай жанчыны, што загаварыла зь ёй на ейнай мове.

— Эрна, — сказала дзяўчо з усё яшчэ працягнутымі рукамі.

— Добры дзень, Эрна, — сказала Марыя ласкава, аддаючы ёй мячык.

Марыя паднялася, і ейныя вочы сустрэліся з вачамі місіс Бэргдорф, што была за два крокі ад яе.

— Якія цудоўныя ў вас дзеткі, — сказала Марыя лагодным галасам, песьцячы мацярынскім паглядам дзяцей і ўсьміхаючыся місіс Бэргдорф.

— Прыемна чуць. Дзякуй, — ўсьміхнулася жанчына ўв адказ.

Ейны твар быў з тых, зазначыла для сябе Марыя, што ніколі не губляюць сваёй дзявоцкай прывабнасьці. Кірпаты носік выдаваў жывы нораў сваёй гаспадыні, а мяккія цёмныя вочы нетаропка аглядалі Марыю ацэньваючым паглядам.

— Вы — немка?

— Не, ня немка, — адказала Марыя, таксама ацэньваючы жанчыну перад сабой.

Нягледзячы на свой малы рост, жанчына стварала ўражаньне здароўя й моцы. Марыя ўявіла сабе яе на нямецкай кухні з фартухам разам зь ейнай маці. Потым яна, відаць, зрабілася б проста тыповай нямецкай кабэцінай. Тут, у іншых абставінах, ейная харошанькая постаць, падмацаваная доляй самаўпэўнэнасьці, добра адпавядала выгляду заможнай прыгараднай хатняй гаспадыні.

— Але я жыла ў Нямецчыне некалькі гадоў, — працягвала Марыя. — Я, ведаеце, пачула, што вы гаворыце па-нямецку, і не ўтрымалася, каб не загаварыць зь дзяўчынкай. А вы — немка ці аўстрыйка?

— Немка, — коротка адказала місіс Бэргдорф і тут жа завярнулася да дзяцей. — Ідзіце гуляйце, — яна пагладзіла Эрну па галоўцы. — Эрык, Эрна, ідзіце гуляйце. Я буду тут, з гэтай лэдзі.

— Хадзем, Эрна, — пацягнуў хлопчык сястру, і яны вярнуліся да сваёй тузаніны зь мячыкам і сабачкам.

Жанчыны селі на лаўку.

— Вы тут жывяце? Я не ўгадаю, каб я вас тут бачыла раней.

Здаецца, усё ішло як трэба.

— А я толькі што пераехала сюды. У дом трыццаць шэсьць, што зь дзьвюма жанчынамі.

— Што вы гаворыце... Мы ж тады — блізкія суседзі. Сёстры Бэнтлей жывуць якраз насупраць нас.

— Праўда? — Марыя ўсьміхнулася. — Тады давайце знаёміцца. Мяне клічуць Алена Мароз.

Пазьней Марыя дзівілася, чаму ў той момант яна назвалася імем сваёй сяброўкі.

— Міс ці містэрыс? — спыталася місіс Бэргдорф.

— Містэрыс. Я ўдава.

— А я — Эрна Бэргдорф. Вельмі прыемна з вамі пазнаёміцца, місіс Мароз і мець вас за суседку.

Маладыя вочкі сьвяціліся адкрытай шчырасьцю. Марыя не магла не зазначыць сабе, як гэтая жанчына ёй падабаецца.

— Дзякуй, місіс Бэргдорф. Я яшчэ нікога ня ведаю тут, але мне падаецца, што тут мусяць быць добрыя людзі вакол.

— О, так. І я рада, што вам падабаецца тут. Ну, цяпер вы ведаеце мяне... А хто вы па нацыянальнасьці?

— Я — бела... — і Марыя прыкусіла язык, але было позна. — Я — беларуска, жыла пад польскай акупацыяй.

— Разумею. А чаму вы гаворыце «пад акупацыяй»? Вам не падабаюцца палякі?

— Гэтае пытаньне больш складанае, чым проста любіць ці не канкрэтных людзей. Калі ты селіся ў нейкай краіне дабрахотам... ну, тады гэта можа падабацца табе, ці — не, але гэта — твой собскі выбар. Калі ж нехта ўламаецца ў тваю хату й псуе тваё жыццё... Гэта ўжо — зусім іншае.

— Але... А я нікога ня ведаю пра беларусаў, і вы — першая, каго я сустракаю. Гэта так цікава. А дзе вы працуеце?

— У шпіталі.

— Нянечка?

— Так.

Пасьля гэтых прэлюдыяў яны пагаварылі аб Нямецчыне, надвор'і, дзецах... Місіс Бэргдорф ня зводзіла цэлы час зь яе вачэй. Яна папрасіла Марыю далучыцца да іхнай дзіцячай забавы.

Празь нейкую гадзіну яны ўжо ішлі дадому разам. Дзеці, здаецца, таксама яе ўпадабалі. І калі місіс Бэргдорф запрасіла Марыю ў дом, яна ледзь магла адмовіць.

— Ну, зайдзеце да нас, калі ласка, — Эрна ўзяла яе за руку. — Я ж сказала, што вельмі рада, што вы пераехалі сюды, так дазвольце ж мне запрасіць вас на кубачак кавы, як гэта робяць англічане.

Яны сядзелі за кафейным столікам ў гасьцёўні. Пакуль місіс Бэргдорф сакатала без упынку, Марыя пасьпела ацаніць кошты дарагой сучаснай мэблі, дываноў, панэляў з чырвонага дрэва, карцін на сьценах.

Марыя пастаралася не праявіць зьнешне вялікай цікаўнасьці, калі размова зайшла пра ейнага дарагога мужанька Ёгана

Бэргдорфа. І ўсё ж за паказным захапленьнем Эрны Марыя заўважыла фальшывыя ноткі. Выглядала так, як быццам жанчына старалася запэўніць саму сябе, што ейны муж яе кахае і даражыць сям’ёй.

Марыя дазналася, што ён займаецца нерухомасьцю, дамогся поспеху, хця работа такая, што патрабуе нерэгулярнага графіку, і ён часта затрымліваецца позна. Калі Эрна ўзгадала пра гэта, у голасе зьявіліся ноткі расчараваньня й незадаволенасьці. Ёй даводзіцца часта бываць дома адной.

Марыя мела іншае меркаваньне наконт гэтага нерэгулярнага графіку ды асабліва позьніх працоўных гадзін ейнага мужа.

Перад ёй, насупраць маленькага кафейнага століка, абцяжараная двума дзецьмі, забясьпечаная раскошай і камфортам, сядзела жанчына, якая прагла проста чалавечых зносінаў. Марыін пільны розум вылічыў гэта вельмі хутка.

Усё, што яна магла зрабіць зараз, гэта — падаграваць сяброўства з Эрнай.

І тады...

Што ж, гэта можа быць найлепшы шлях, каб прабіць тоўстую скуру гэтага няўлоўнага хіжніка.

26

ПАЧАТАК КАХАНЬНЯ

Пасьля нядзельнай службы ў царкве Мікола Гляк падышоў да Марыі ў царкоўнай залі й даволі выразна патрабаваў, каб яна патлумачыла, чаму й куды яна пераехала. Ці не хацела яна, часам, схавацца ад яго? Што вымусіла яе пераехаць?

Мікола — гожа, у сваіх траццатых гадох, дзяцюк сярэдняга росту, крэпкі, мускулісты, зь цёмнымі густымі валасамі, у якіх праглядалася сівізна, шчырай, добрай усьмешкай, адкрытай душой. Усё гэтае, ды яшчэ адсутнасьць дрэнных прывычак Марыя зазначыла, як толькі яны пазнаёміліся каля трох тыдняў таму. Яна падазравала, што Мікола быў не абыякавы да яе.

У беларускай суполцы было значна болей, чым жанчын. У Марыі былі самыя завышаныя шанцы, каб быць не абдзеленай увагай. Не была б яна абцяжараная тым, што ўважала за сваю «місію», яе б нішто не стрымлівала адказаць на ягонныя пачуцьці. Але ёй была патрэбная поўная свабода дзеяньняў, і

яна ніякім чынам не магла дазволіць сабе быць звязанай ці залежаць ад каго-небудзь.

Час для раману яшчэ будзе, вырашыла яна. Пасьля выканання «місіі».

Яна цешылася зь Міколавай увагі, і ёй цяжка было заставацца абыякавай. Не, груба адапхнуць яго яна не хацела. Ня трэба гэтак, вырашыла яна, трэба было неяк аджартавацца.

— Ат, Мікола, каб я ведала, што гэта так важна для цябе, я б табе тэлеграму адправіла з просьбай, каб ты прыбег дапамагчы перацягнуць усё маё багацце, што я ўжо пасьпела тут набыць.

Міколу гэта жартам не падалося. Адказ прысьпешыў тое, чаго яна намагалася пазьбегнуць.

— Так, мне гэта важна, Марыя, — сказаў Мікола сур'ёзна, ня зводзячы зь яе сваіх уважлівых вачэй.

Марыя заглянула яму глыбока ў вочы, пазнала там прыкметы каханьня й зачырванелася. Гэтае салодкае пачуцьцё, што некаму ты патрэбная, і што ён адкрыта, на людзях, паказвае гэта, запоўніла ейнае сэрца. Напэўна, гэта было адчуваньнем новага пачатку. Простае мужчынскае прызнаньне яе глыбока кранула.

Яны стаялі сярод людзей, глядзелі адно на аднаго, як могуць глядзець людзі, што раптам зразумелі, як іхнае сяброўства перарастае ў больш моцную павязь.

— Я ўсьцешана, — Марыя цяжка зглынула. — Вось. Калі гэта — праўда, што ты сказаў.

— Гэта так, Марыя, — ён узяў яе за руку, пяшчотна сыціснуў яе.

Марыя агледзелася на твары вакол іх і мякка вынула руку.

— Мікола, паслухай... Я ня ведаю, што сказаць.

— Не гавары нічога. Хіба ня тут. Давай прагуляемся.

Мікола быў адным з тых, хто дапамог ёй знайсці працу ў шпіталі, і ён ніколі не прапускаў магчымасьці пацікавіцца аб розных ейных праблемах з жытлом і з уладкаваньнем ў горадзе. Натуральна, яны хутка сталі блізкімі сябрамі. Абое мала што ведалі адно аб адным, і ўсё ж адчувалі, што іхныя адносіны падыйшлі да тае ступені, калі — нават для працягваньня простага сяброўства, такога, як зараз, — некаторыя ўзаемныя паглыбленьні ў падрабязнасьці іхнага былога жыцця насыпелі.

Гэтая думка крэпка засела ў Марыінай галаве, калі яны выйшлі з будынка царквы, перайшлі вуліцу й пайшлі ў парк.

Дзень быў цёплы, хаця й хмарны. Людзей у парку ў гэты час было няшмат. На арэлях і ў пясочніцах гуляліся дзеці.

Мікола выбраў аддаленую лаўку пад вялізным клёнам. Ён змахнуў пыл сваёй насоўкай і запрасіў Марыю сесці. Яна пагадзілася й села, выцягнуўшы ногі ды ўважліва разглядаючы свае карычневыя чаравікі, быццам бачыла іх упершыню.

Некаторы час яны сядзелі моўчкі, утаропіўшыся перад сабой, абое занятыя сваімі думкамі пасля размовы ў царкве.

— Марыя, гэта праўда, тое, што я табе сказаў у царкве, — Мікола рэзка завярнуў галаву да яе і зазірнуў у вочы, у той час як яна ўсё яшчэ глядзела перад сабой. — Мне сапраўды гэта важна. Я ня ведаю, калі я гэта зразумеў упершыню... Хіба калі я шукаў цябе па старым адрасе. Я, як пачуў, што ты зьехала... Мне падалося, што я губляю нешта назаўжды. І тады раптам я зразумеў, што гэта ня простае знаёмства, як было зь іншымі, пакуль не прыхала ты. Праўда. Я ведаю цябе зусім коратка, але няхай нават так... Я адчуваю, што ты менавіта той чалавек... Як ты зьехала і не пакінула нават адрэсы, куды, і ніхто, каго я пытаўся, ня змог мне сказаць, куды ты дзелася, я так спалохаўся, а што калі раптам ты вырашыла зьехаць з гораду, Бог ведае куды, і я тебе больш не пабачу. Праўда, Марыя, — голас Міколы задрыжэў, — я ніколі так не губляў раўнавагі, як у гэтыя дні. Я цэлы час паўтараў сабе, што ня можа гэтага быць, каб ты так зрабіла мне. А потым я падумаў, што ты ж нічога мне не павінна, што нашае сяброўства ледзь-ледзь пачалося... Але я зразумеў, што для мяне гэта сур'ёзна. ...Я чакаў гэтай надзелі, лічыў кожную гадзіну, бо падумаў, што ў царкве ж ты мусіш паказацца. Таму я так узрадаваўся, калі пабачыў цябе... І цяпер, што мы тут разам...

Ён раптам змоўк і трывожна агледзеўся, як быццам яму была патрэбная дапамога.

— Марыя, калі ласка, калі ты... Калі я магу табе нечым дапамагчы, скажы мне, га? Я ня ведаю, каханьне гэта ці не... Але я не хачу быць эгаістам і ўмешвацца дарэмна ў тваё жыццё. Адно, у чым я ўпэўнены, я не магу цябе згубіць і я хачу быць побач з табой. Ці дазволіш ты мне гэта, Марыя? Магу я хаця спадзявацца, што ты будзеш лічыцца з маімі пачуццямі?

Мікола ўзяў яе за руку, хацеў заглянуць у вочы, але яна ўсё так і глядзела наперад, што ён нават спалохаўся, ці хаця пачула яна ўсё, што ён тут нагаварыў. Ейная млявая рука ляжала ў ягоных руках, і ён заёрзаў на лаўцы, ня ведаючы, што цяпер рабіць.

Марыя марудна павярнула твар да яго, і Мікола сьцепануўся ад таго, што пабачыў у ейных выразных блакітных вачах. Там быў боль, расчараваньне, шкадаваньне й разуменьне — усё разам. Цень нечага незразумелага, прадчуваньне нейкай небясьпекі адбілася на ейным твары, у шчыльна сьціснутых вуснах, у няўпэўненым паглядзе. Жанчына, што перажыла шмат гора, і дзіця, якому патрэбна дапамога, — вось хто глядзеў зараз на яго.

Мікола быў адукаваным, памяркоўным чалавекам, працаваў бухгалтарам, і ў ягоным жыцьці былі жанчыны. Дагэтуль ён быў непапраўным бабылём, непаддатлівым, страляным вераб'ём. Але ніколі яшчэ ў жыцьці ён ня меў справы з такім характарам. Гэтая жанчына запала яму ў душу, як ніякая раней. Яна і вабіла, і інтрыгавала, раніла й радала. Яна ўлівала ў яго менавіта тыя сілы, што пажынаюць плады каханьня праз салодкі боль і пакуту.

— Мікола, ты гоніш коней, — сказала яна, націскаючы на слова «гоніш».

Голас здаваўся адчужаным і бязьлітасна абыякавым. Яму нават падалося, ці мае яна якіясь пачуцьці наагул.

— Табе не прыходзіла на розум, што я, можа быць, зусім не гатова яшчэ для якіх-небудзь рамантычных адносінаў? — задавала яна рэзоннае пытаньне. — Я ўсьцешана тваёй увагай... але дазволь запытацца, а што ты ведаеш пра мяне?

— Нічога, — абарваў яе Мікола.

— Не, не, не перабівай мяне, — падняла яна руку. — Дай цяпер я скажу. Ты ж ведаеш, што я ня ўчора нарадзілася. І ты мусіш ведаць, што я не магу адлучыцца ад свайго мінулага, ніхто ня можа... Карацей кажучы, ёсьць у мяне прычына, чаму я пераехала; у маім мінулым значна больш таго, што ты мог, напэўна, сабе ўявіць. Усё, што я магу пакуль сказаць, калі гэта трохі цябе супакоіць, што маё мінулае ня тое расьцьветастае, як бывае ў некаторых дзяўчат. Нешта зусім іншае. І калі я буду гатова, я скажу табе. А зараз не магу.

— Як жа, Марыя... Калі ласка, ты мусіш мне сказаць. Што б там ні было, нават самае горшае, але можа я змагу дапамагчы табе, — узмаліўся Мікола.

— Не, Мікола, ня зможаш. Ах, ты ж нічога ня ведаеш!.. — голас ейны сарваўся. — Паслухай, Мікола, я так разгублена... Не бянтэж мяне, не пытайся ні аб чым. Хіба ня бачыш, не гатова я яшчэ, каб адкрыць душу.

Цяпер яна выглядала раззлаванай. Мікола паглядзеў ёй пільна ў вочы, на дарагі твар, што змяніўся колерам, і зразумеў, якое

ввлізнае змаганьне адбываецца зараз у ейнай душы. Яна старалася трымацца спакойнай, але — калі ён наагул разумеў нешта ў людзях — была гатова вось-вось зарыдаць. Нешта такое віравала ў ейнай душы, і ўсё ж яна не была гатова падзяліцца зь ім. І яму не захацелася выклікаць заўчаснага выбуху.

— Паслухай, Марыя. Можаш ты паабяцаць мне адну рэч? — ён узяў яе за руку.

— Што?

— Калі табе будзе патрэбная дапамога, якая б ні была, — ты паклічаш мяне?

— Добра, паклічу, — адказала яна, крыху павагаўшыся.

— Дамовіліся. А цяпер, можна я запрашу цябе на абед?

— Ну, гэта можна, — яна ўсьміхнулася, але усьмешка была празь сьлёзы.

Мікола пасадзіў яе ў сваё аўта, і яны праехалі два кварталы да рэстарану, дзе нядорага можна было пачаставацца добрай старой кухняй.

Яны елі нетаропка, гаварылі няшмат і ні аб чым. Мікола сачыў за кожным ейным рухам, намагаючыся разгледзець за маскай абывакавасьці й зьнешнім спакоем ейныя любы твар. Што б яна там ні намагалася схваць, ён мусіць пранікнуць у гэта, стаць часткай ейнага жыцця, бо цяпер — і ён дакладна гэта разумеў — цяпер гэта тычылася і яго.

Пасьля абеду Мікола прапанаваў зьездзіць на выспу Таронта, але яна мякка адмовілася, засьпяшалася дадому. Мож, так было й лепей. Усё ж, калі б яны яшчэ болей прабылі разам сёньня, нейкае неасьцярожнае слова ці нялоўкі рух мог бы выклікаць непатрэбныя ўспышкі, якіх Мікола так старанна намагаўся пазьбегнуць.

Па дарозе да Марыінага дому абое маўчалі. Прыпаркоўваючы свайго зьлёнага шэўралэ, Мікола наўрад ці заўважыў назву вуліцы ці нумар дому.

— Марыя, можа, ты ўсё ж дасі мне свой нумар тэлефону?

— У гэтым доме няма тэлефону, — схлусіла яна. — Жанчыны, у якіх я живу, ці то ашчадныя, ці то старамодныя. Ня ведаю дакладна.

Гучэла як мана, але Мікола сказаў:

— Але. Ну, тады вось табе мой, — і ён выцягнуў маленькую картку са свайго кашалька. — Тэлефануй мне ў любы час, як захочаш.

— Добра, Мікола, — ціха адказала яна, адводзячы пагляд. — І прабач, што я была такой дрэннай кампаніяй для цябе сёньня.

— Нічога, — ён выйшаў з аўта, адчыніў для яе дзверцы і потым глядзеў ёй услед, пакуль яна не ўвайшла ў дом.

На вуліцы не было ні душы. Выязджаючы, ён агледзеў вуліцу па абайх баках і зразумеў, што Марыя пэўна мела сур'ёзныя прычыны, каб пераехаць сюды, дзе плата значна вышэйшая, чым у тым месцы, дзе яна жыла раней.

Калі ён наагул нешта зразумеў у жанчынах — а ён меркаваў, што так — яна была ня з тых, што так лёгка раскідваюцца цяжка заробленымі грашыма.

Што ж тады прымусіла яе пераехаць сюды?

Загадка падалася яму яшчэ больш складанай.

27

ВОСЬ І СУСТРЭЧА

Марыя не заўважыла часу, як доўга яна ўжо хадзіла туды-сюды па сваім пакоі, настолькі занятая яна была сваімі цяжкімі думкамі.

Усё было ня так проста, як падавалася яшчэ ўчора. Яно б было лягчэй, калі б яна не сустрэлася зь Міколам.

Усё было так недарэчы.

Ён вельмі падабаўся ёй.

Якіх намаганьняў ёй каштавала сёння ў парку ўдавацца спакойнай! Добра, што ён спыніўся там, дзе спыніўся, бо яна была на мяжы зрыву.

Ёй так патрэбна дапамога, і ў той жа час вось — яна не змагла прыняць руку помачы ад мужчыны, які, яна ведала, быў у яе закаханы. Чаму? Можа ўсё ж было б лягчэй прызнацца яму ва ўсім, папрасіць дапамогі — цяпер, калі здабыча была на адзін стрэл ад яе?

Не, і яшчэ раз — не.

Асалода помсты будзе ейнай і толькі ейнай. Цяпер, калі салодка-горкі кубак стаіць перад ёй, яна мусіць узяць яго сама ды выпіць адна, ні з кім ня дзялячыся. Тады й толькі тады, адчувала яна, будзе выкананы ейны мацярынскі й даччыны абавязак. Інакш быць ня можа.

І ўсё ж цяпер, менавіта перад тым, як узяць гэты наканаваны кубак, перад ёй паўстаў самы вялікі камень спатыкнення. І як яго пераадолець? У яе не было ніякага адпаведнага рашэння.

Ейная хрысціянская мараль не давала ёй спакою.

Яна верыла, што мела права забіць злодзея, але ці мела яна хоць якое права пазбавіць жонку мужа, а дзяцей бацькі?

Можа, ёй параіцца з адвакатам ці са сьвятаром? Прынамсі, яны б дапамглі ёй вызначыць ейнае дакладнае меісца. Дагэтуль яна кіравалася выклочна сваім сумленьнем — адно яно было і вярхоўным судзьдзём, і кіруючай сілай, зь якой яна лічылася.

Бо сумленьне — яно ж ідзе ад Бога...

Мяккія дываны заглушалі ейныя крокі, і нішто не адцягвала ўвагі ад духоўных пошукаў. Раз-пораз яна ўглядалася ў вакно. Дом насупраць падаваўся пакінутым. Яны, пэўна, выправіліся на пляж ці яшчэ куды, бо іхнага бардовага б'юіка не было на месцы.

Як бы ёй хацелася зрабіць усё са спакойнай разважлівасьцю спрактыкаванага гангстэра. Проста падысьці ды прыстрэліць яго са шчасьлівай усьмешкай на вуснах. Хіба не з-за гэтага крыважэрнага падлюгі прайшла яна праз усе пакуты пекла за свае апошнія гады?

Тады адкуль гэтыя грызоты сумленьня?

Глыбока ў душы яна адчувала, што так і ня зможа знайсці канчатковага вырашэньня. Ёсць Бог, і ёсць ейнае собскае сумленьне; і абое яны — і апошнія інстанцыя, і суровыя судзьдзі, што паклічуць яе да адказнасьці. Што калі яна ня зможа выдаць адпаведныя апраўданьні за свае дзяянньні? Што калі яна зусім ня мае рацыі? Калі ўжо выконваць самасуд, дык рабіць гэта зь непакісным перакананьнем.

Сьлёзы паліліся самі па сабе. Яна не спыняла іх. Падушкі спадарыняў Бэнтлей, пэўна, ніколі ня ўпітвалі ў сябе столькі вільгаці за сваё даўгое жыцьцё. Гэта былі сьлёзы чалавека, які быў аднойчы зганьбаваны і здолеў ізноў падняцца.

Марыя зразумела: што б яна цяпер ні зрабіла, але жыцьцё ўжо абагнала яе. Гэты ваўчара цяпер не адзін, іх ужо чацьвёра. Як ты аддзеліш яго цяпер ад цела ягонае сям'і, не парэзаўшы кравяных артэрыяў?

А як тады суняць раз і назаўжды адчайную тугу сваёй душы?

А душы сваіх дзетак і маці, што не пакідаюць яе?

Яна неяк супакоілася, прывяла сябе да толку й надвячоркам выйшла ў парк. Прайшла па беразе ракі, панаглядала за дзеткамі, за іхнымі гульнямі, потым села на лаўку й пастаралася сканцэнтраватца на чытаньні.

Папярэдні ўсплёск пачуццяў прайшоў, і яна стала нейкай знямелай і адхіленай ад усяго вакол, калі ў прыцемках вярталася дадому.

І тут яна сустрэлася з Бэргдорфам.

Пэўна, яна цалкам была занятая сабой, бо не заўважыла сям'і Бэргдорфа і ўжо збіралася перайсці вуліцу, як пачула:

— Місіс Мароз!

Гэта была Эрна.

Марыя спынілася, завярнулася і убачыла іх усіх.

Яны стаялі каля аўта на сваім дворыку, занятыя выладоўваньнем усіх сваіх вандзэлкаў, прывезеных з пляжу ці яшчэ там адкуль. Бэргдорф выпягваў з адчыненага багажніка надзіманую лодку з матрасамі. Усе, акрамя галавы сямейства, былі ў шортах. Прадуктовы кошык ужо стаяў на бэтоннай сьцежцы, а дзеці выхоплівалі свае цацкі і тузаліся з пудзелем.

— Місіс Мароз, калі ласка, хадзеце сюды, — працягвала Эрна зь мілай усмешкай. І тады да мужа:

— Ёган, вось жанчына, што я сказала табе. Яна жыве ў сёстраў Бэнтлей. Місіс Мароз.

Марыя павольна падышла да іх.

Досыць дзіўна, але яна зусім не разгубілася, ёй было нават цікава. Гэта была цікаўнасьць бясстрашнага паляўнічага, які даўно звыкся з думкай, што аднойчы такі сутыкнецца з драпежнікам, якога даўно высочваў. Набліжэньне да зьвера зачороўвала сваёй казытлівай панаднасьцю ад магчымасьці разглядзець яго так блізка, тым часам пільнуючы бясьпечную дыстанцыю.

Моўчкі Марыя спынілася, ня зводзячы вачэй з Бэргдорфа, зусім забыўшыся на Эрну.

З валасатымі рукамі й грудзямі, што выглядалі з шырокай белай тэніскі, ён выпрастаўся і... — быццам укушаны нябачным іклом, шарахнуўся і застыў, ня здолеўшы вымавіць ні слова.

Марыя зазірнула ў гэтыя шэрыя вочы, пазнаючы той звярыны бляск у іх, потым перавяла позірк на вусны, на густыя вусікі, заліловеўшае цела, адвіслы падбародак, агрузлы живот і зноў вярнулася да вачэй, кінуўшы яму выклік цьвёрдым даўгім позіркам. Вочы ягонныя не зьмяніліся, і тым часам у іх было нешта новае. Зараз яны былі напоўненыя здзіўленьнем і недаверам, як быццам іхны ўладальнік сутыкнуўся з прывідам.

Гэтае супрацьстаяньне вачэй цягнулася досыць доўга і паставіла Эрну ў поўнае неўразуменьне. Мілая ўсмешка зьнікла зь ейнага твару, вочы бегалі ад аднаго да другога.

— Ёган, гэта місіс Мароз... медсястра... нашая суседка, — паўтарыла яна, цяпер ужо няўпэўнена. Відавочна яна мела падзрэньне, што нешта тут адбываецца па-за ейным разуменьнем, і ніяк не магла вызначыцца, як ёй тут паводзіцца.

— Місіс Мароз... Ага. ...Прыемна пазнаёміцца, — урэшце падаў прызнакі жыцця Бэргдорф.

Хрыпаты голас, здаецца, выціскаўся зь перасьмяглай глоткі празь сілу. І тады са сваёй былой бравадай, гэтак знаёмай Марыі, усклікнуў:

— Будзь я пракляты!

Ну, ужо гэты воклік быў зусім як у сук уляпіўшы, Эрна ажно застыла ў непаразуменьні, утаропіўшыся ў мужа, бо, пэўна, ніколі яго такім ня бачыла.

— Што ты такое гаворыш, Ёган? — усклікнула яна нэрвова.

Апрытомнеўшы, Ёган цяпер уталопіўся ў жонку, быццам першы раз яе ўбачыў ды залапатаў:

— Гэта... я... Ай, да нічога... Не пераймайся... Ня можа быць...

— Што ня можа быць? Аб чым гэта ты? Што з табой?

— Нічога, нічога... Не зьвярай увагі.

Ён паволі ачуньваў, вяртаючыся да нармальнага стану. Тады зноў паглядзеў на Марыю:

— Дык адкуль вы, кажаце?

— Зь Беларусі, — спакойна адказала Марыя, цяпер кідаючы пагляды на Эрну, расьцягваючы сваю насалоду ад ненармальных паводзінаў ейнага мужа. Ейны дзіцячы тварык усё яшчэ захоўваў разгубленасьць.

Калі ж Марыя зноў завярнулася да яго, на ейным твары чытаўся выразны цень вясёлага задавальненьня.

Не была б Эрна такой зьбянтэжанай, гэта не пазьбегла б ейнай увагі. Бач ты, яна зьвяла двух незнаёмцаў, а іхныя паводзіны аказаліся цалкам па-за нейкім разуменьнем. Хіба што яна такая прасьцячка, каб заўважаць іскры нечага значна больш глыбокага ў кожным зь іх.

— Так? А зь якіх мясьцінаў? — працягваў Бэргдорф.

— З Наваградку. Хіба вы бывалі там, містэр Бэргдорф?

— Быў. Праездом... — цяпер ён выглядаў спакайнейшым, але ўсё яшчэ разгубленым, ня ведаючы, што рабіць далей. Паглядзеў на сваю жонку, быццам чакаючы ад яе падказкі.

Марыя прыйшла ёй на дапамогу:

— Былі сёньня недзе на пікніку?

— Не зусім. Езьдзілі ў парк на возера Сімка, — падхапіла тэму Эрна й хутка забалбоніла, — О, якое цудоўнае месца! Гэта трэба бачыць! Вада такая цёплая, а пляж які! Некалі паедземце з намі, місіс Мароз. А вы што, працавалі сёння?

— Не, я хадзіла ў царкву.

Бэргдорф адчыніў бакавыя дзверы дому, цэлы час кідаючы няўцямныя позіркi на Марыю, і тады зьнік за імі.

— Можа, вы зойдзеце да нас, місіс Мароз? Пагамонім, перакусім што-небудзь. Зрабеце ласку, — запрасіла Эрна.

— Ня хочацца вам замінаць...

— Ну, што вы, якое там замінаць... Нам будзе вельмі прыемна бачыць вас у нас.

Гэта было так лагодна, што Марыя не змагла ўстаяць.

— Добра. Няхай будзе па-вашаму.

— Заходзьце, калі ласка, — шырака адкрыла Эрна дзверы.

— Калі вы ня будзеце супраць, я б пагуляла зь дзецьмі, пакуль вы ўладкуецеся з рэчамі.

— Ну, вядома. ...Эрна, дзетка, пакажы місіс Мароз свае цацкі й кніжкі, га? — гукнула Эрна дачку.

Дзяўчынку спанукаць ня трэ было. Пад маміну ўсьмешку яна пацягнула Марыю за руку ў свой пакой для гульніяў.

Усё яшчэ знаходзячыся пад уражаньнем ад сустрэчы з Бэргдорфам, Марыя цяпер стаяла сярод гары цацак і гульніяў. Тут быў нават тэлевізар у куце. Бэргдорф добра раскашэліўся, каб забяспечыць усім, чым магчыма, сусьвет сваіх дзетак. Цэлы набор лялек разам з маленькай Пэні, у чырвонай сукенцы, ды русявай Долі; тут былі ярка-каляровая лялечная хатка, маленькая дошка для пісаньня, мноства кніжак-маляванак, ужо аздобленых тымі каляровымі распэчкамі, на якія адно крэпка занятыя ды бездаглядныя дзеці здольныя. Стрэльбы, танкі, самалёты, лінкоры ды алаванныя жаўнерыкі ў іншым куце яўна нележалі Эрыку.

Маленькая Эрна завяла Марыю ў свой лялькавы сьвет. Мілае дзяўчо, Марыя цешылася зь яе. Яна чырыкала й сьмяялася, як верабейка, у сусьвеце сваіх фантазіяў, паказваючы іх гэтай добрай цёці. А Эрык тым часам гуляўся сам сабе, выстаўляючы на марш калёны жаўнераў. І белы пудзляёк паглядаў са свайго кута на ўсю гэтую мітусню са звычайнай сабачай цікаўнай паважнасьцю.

— Вы так любіце дзяцей, місіс Мароз, — зьявілася ў дзьвярах Эрна. Марыя нават не пачула, як тая падышла.

— Так, вельмі. У вас такія мілыя дзеткі, місіс Бэргдорф.

— Дзякуй, місіс Мароз.

— Зрабеце ласку, завеце мяне Алена.

— Добра, Алена. Тады й вы мяне — Эрна. А цяпер, калі ласка, у нашу гасьцёўню, Алена. Эрна ды Эрык, хадзеце на кухню. Там вас марожаанае чакае. Хуценька.

Яны сядзелі вакол вялікага кававага стала, елі печыва, пілі гарбату. Пасьля ўсіх абмеркаваньняў надвор'я ды дзяцей Бэргдорф вярнуўся, як Марыя й меркавала, да распытаў.

— Значыць, вы з Наваградку, місіс Мароз?

Разваліўшыся ва ўтульным фатэлі, ляютна піпкаючы люлькай, якая запоўніла водарам табакі ўвесь пакой, ён да кончыкаў валасоў выдаваў на прыстойнага галаву сямейства.

— Менавіта так, — адказала Марыя, насыцярожыўшыся.

— І вы былі там цэлы час на працягу вайны?

— Так. Працавала ў шпіталі.

— Я быў у вашай краіне пару гадоў падчас вайны. Быў у Наваградку, Барысаве, Менску, Віцебску, Гомелі, Слуцаку... прыгожая краіна, цудоўныя людзі.

— Вы ваявалі там?

— Так. Я быў у спецыяльным атрадзе, што змагаўся з чырвонымі партызанамі. Часам бывала вельмі цяжка, але ў цэлым мне няма на што скардзіцца. Я прайшоў вайну без адзінай драпіны, хаця было трапіць у такую калатню, адкуль, здавалася, і жывым ня выйсьці...

— Пэўна, вам цяжка ўспамінаць цяпер... — сказала Марыя.

— Вайна для кожнага была цяжкой, — Бэргдорф зацягнуўся піпкай.

Яна паглядзела на яго зь цікаўнай падазронасьцю. У ягоных вачах была пастаянная пільнасьць, але ўжо без таго шоку, які ён пацярпеў, як толькі яе пабачыў.

— А што здарылася з вашым мужам, Алена? — запыталася Эрна.

— Яго мабілізавалі ў Чырвоную армію ў 1941-м, перад самай вайной. Потым я атрымала паведамленьне, што ён прапаў бязь вестак.

Прыбеглі з кухні дзеці; Эрна залезла на каленкі да маці, Эрык пабег далей у свой пакой.

Бэргдорф падняўся.

— Куды ты? — запыталася Эрна.

— Ат, здаецца, трэ было б выпіць нечага крапчэйшага, — крэкнуў Бэргдорф, — га, Эрна?

— Але, — кіўнула тая й завярнулася зноў да Марыі. — Хацела папрасіць вас аб адной ласцы, Алена. Можа, калі ў вас будзе час, вы маглі б пабыць зь дзецьмі ў наступны чацьвер. Мы хочам схадзіць у тэатар, будзе спэтакль, які Ёган хоча паглядзець.

— Чакайце, падумаю... Здаецца, нічога... Так, я думаю, што я магла б пабыць зь дзецьмі, Эрна.

— Ёган! — усклікнула Эрна, як той заявіўся з падносам, застаўленым чаркамі, напоямі ды кактэйлямі. — Ты чуеш? Мы можам пайсьці на твой спэтакль. Алена пагадзілася пабыць зь дзецьмі.

— Ну, цудоўна, Алена, — згрымасьнічаў Бэргдорф. — Вы зробіце нам вялікую ласку. Нянек тут не дазвацца з гораду. Ня ведаю, чаму.

Ён узгрукваўдзіў паднос на столік.

— Ну, лэдзіс, што будзеце піць?

— Як звычайна, Ёган, — усміхнулася Эрна.

— А вы што пажадаеце, місіс Мароз?

— Дзякуй. Але я ня п'ю.

— О, Алена, — запытальна працягнула Эрна, — Ну, трэба ж выпіць за знаёмства!

— Так, ваяшая праўда. Але толькі крышачку.

— Тады, мо, вішнёвага лікёру? Самы жаночы напой, — прапанаваў Бэргдорф.

— Добра, — пагадзілася Марыя.

— Ну, і мне тады, — сказала Эрна.

Пакуль ён разьліваў па чарках, Марыя сачыла за ягонымі рукамі. Ён упраўляўся з усім гэтым са шматгадовым досьведам.

Той самы палец, на якім зараз быў пярсьцёнак з тапазам, некалі ўпрыгожваў сярэбраны чэрап зь перакрэсьленымі косткамі.

А вось гэны палец націснуў на курок той ноччу ў Шулах...

Марыя ўзяла чарку, запоўненую крывава-чырвонай вадкасьцю ды ўтаропілася ў гэтую падпітую паскудную рожу, чые вусны ўрачыста прамаўлялі:

— Ну!.. За сустрэчу!

Ейнай руцэ аж засьвярбела ад жаданьня пляснуць гэтай крывавай чырваньню ў твар забойцы.

Рана.

Яшчэ зарана.

У ПОШУКАХ СЛУШНАСЬЦІ

На зьмярканьні Марыя выйшла з трамваю й накіравалася да сьвятара сваёй царквы, які мешкаўся у гэтым раёне за два кварталы далей. Яна ўжо дамовілася аб сустрэчы зь ім.

Яна нясьпешна йшла па ходніках, наглядаючы, як некаторыя гаспадары рабілі вечаровы поліў сваіх садкоў, як дзеткі насіліся вакол, гуляючы ў хованкі — сваю апошнюю на сёння гульню, пакуль клапатлівыя маткі не паклікалі іх дахаты спаць.

Але Марыян розум ня жыў гэтым засынаючым пульсам мітусьлівага гораду, што паступова адыходзіў да заслужанага начнога адпачынку. У ейнай памяці зноў і зноў паўставалі словы адваката, зь якім яна бачылася сёння пасля працы. Ён даў ёй парад — вартую аж пяці даляраў:

— Місіс Каравай, у вас жа няма факту злачынства. Прабачце, я мушу вам гэта сказаць. Канадзійскі суд ня прыме гэтую справу да разгляду. Паверце мне, гэтае злонамеранае забойства, як вы кажаце, было зроблена чалавекам — як там ягонае імя — падчас вайны. Здарылася гэта не на канадзійскай тэрыторыі. У вас няма сьведкаў. Канадзійскі суд будзе разглядаць справу, якая тычыцца адно канадзійскага грамадзяніна на момант здзяйсненьня злачынства...

Вось як.

Напэўна, што Бэргдорф ужо таксама пацікавіўся, як канадзійскі закон будзе ставіцца да ягоных «подзьвігаў».

Гэтая краіна роўных магчымасьцяў зьявілася раем для некаторых злачынцаў. Марыя чула пра справы, калі савецкія ўлады завочна вызначалі прысуд так званым ваенным злачынцам, што цяпер жывуць у Канадзе, але пасля некалькіх спробаў патрабаваць у Канады выдачы іх, так нічога й не дамагліся. Як зазвычай канадзійскі ўрад адказваў, што той чалавек прызнаны ні ў чым не вінаватым іміграцыйнымі ўладамі, што ён зьяўляецца канадзійскім грамадзянінам з добрай рэпутацыяй, і захлопваў кнігу, не зьвяртаючы ўвагі на ўсе выпадкі й атакі Саветаў. Канадзійцы мелі рацыю, так. Ніводная самапаважная дэмакратычная дзяржава не дазволіць, каб ейныя грамадзяне асуджваліся дыктатарскім рэжымам іншае краіны.

Сваю справу Марыя наагул аднесла да асобнай катэгорыі. Перш за ўсё, маскоўскія агенты ня стануць дамагацца Бэргдофа. Па словах інспэктара Трахімовіча: «Сьцяярватнікі падбіраюць

рэшткі крывавага беларускага цела, на якім піравалі два хіжнікі», — хіжнікамі былі й гітлераўскія фашысты, і сталінскія расейцы. Каб зрабіць праўкі ў законе, беларусы мусяць падзяліць адказнасць і на хіжнікаў, і на іхных сыцярвянікаў, такіх як Бэргдорф, на лаўцы падсудных. Але што як Марыін шматпакутны народ зноў апынуўся пад маскоўскай каляніяльнай пугай, аб гэтым можна толькі марыць.

Але Марыя-ахвяра й Бэргдорф-злачынец — абое цяпер знаходзяцца ў сфэры заканадаўства адной дэмакратычнай краіны. Тэарэтычна, прынамсі, увесь вялізны апарат законнасці служыць кожнаму грамадзяніну. І ўсё ж адвакат вызначыўся дакладна на гэты конт.

Законам Бэргдорфа дастаць нельга. Шкада, але гэтак яно й ёсць.

На розум прыйшлі перасыцярогі ейнага дзядзькі: «Ты хочаш падаць на яго ў суд? Які шчэ суд? Ты нават не грамадзянка гэтае краіны. Якія твае правы? Хто цябе паслухае?» Якую ж ён меў рацыю!

Нават калі адкінуць усе гэтыя выкрутасы заканадаўства ды памеркаваць, што яго можна пасадзіць на лаву падсудных, то як яна зможа зладзіць з гэтай справай, калі ў яе зусім няма грошай?

І калі ў гэтым уся справа, то яна цалкам тады мае Богам дадзенае права...

Ці мае яна?

Айцец Павал прывітаў яе ля дзвярэй і запрасіў у гасьцеўню.

Бязьдзетны ўдавец, гадоў шасьцідзесяці, лысаваты, зь сівой кароткай барадой, мажны й павольны, ён жыў у трохпакаёвай кватэры, што займала ўвесь першы паверх дому. Парафія ягоная была невялікая й вымагала сьціплага жыцця.

Гасьцеўня была абстаўленая па-сучаснаму. Цэлую сыяну займала вялізная калекцыя кніг — у асноўным беларушчына. У куце настольная лямпа кідала няяркае сьвятло на столік. На канапе каля лямпы ляжала адкрытая кніга з парай акуляраў на ёй.

— Я ўжо зачакаўся на вас, Марыя, — сказаў ён ціха. — Калі ласка, праходзьце, чуйцеся, як удома.

Ён прысунуў для яе мяккае крэсла да канапы й узгрукваздзіў свае сто кіляграмаў каля адкрытай кнігі. Маршчаваты твар падаваўся абвіслым і амаль безжыццёвым, адно маленькія, цёмныя вочы былі жвавымі й пільнымі.

Колькі разоў Марыя ўжо разважала над тым фактам, як мала гэты стары мае супольнага з агульнапрынятым вобразам праваслаўнага сьвятара. Для яе стандартны вобраз мусіў выглядаць нешта кшталту тых сівых доўгабародых сьвятых, якімі заселены сьцены ўсходніх праваслаўных цэркваў, што яна некалі наведвала: гэткі велічна-пакутны пагляд, адхілены ад зямнога. Вось засталася адно дадаць крыльцаў, і гэты багалюбец тут жа выправіцца ў абдымкі нябеснага Гаспадара.

Марыя ведала, што гэткі непрывабны выгляд айца Паўла многіх уводзіў у зман. На самай справе поруч са шляхотным сэрцам, праніклівым розумам і характарам сьціплым, бездакорным, ён яшчэ валодаў такім рэдкім, бяспечным дарам — рысай, вельмі неабходнай для ягонага прызначэння, — уменнем гаварыць. Ягонія паўнаважныя, дакладныя, ад душы казані ўдыхалі жыццё ў кожную нядзельную службу. Звычайна ён пачынаў у нізкім ключы й далей вёў сваіх парафіянаў да глыбокіх водаў Боскага вучэння. Майстэрства ягоных прамоваў рабіла зразумелым яго для кожнага. І заўжды ён намагаўся дайсьці да душаў маладзейшага пакаленьня й па ўсіх мерках спраўляўся з гэтым пасьпяхова.

Марыя села, і праніклівыя вочы затрымаліся на ёй з чаканьнем.

— Ойча Павал, у мяне складаная сытуацыя, вельмі складаная, — яна спынілася, ня ведаючы, з чаго пачаць.

— Супакойся, дзіця, не сьпяшайся. Я гатовы цябе выслухаць.

— Я праўда ня ведаю... як сказаць... Ведаеце, ойча, тут справа ў тым, калі коротка... Адзін мужчына, што жыве ў гэтым горадзе... і што я мушу з гэтым рабіць...

Марыіны блытаныя словы яўна ўвялі ў зман сьвятара, бо ледзь заўважная, стрыманая ўсьмешка прабегла па ягоным твары. Відавочна, што зь першых словаў ягонай госьці ён паблагліва паставіўся да сутнасьці ейнай праблемы, без сумневу, ён быў ужо гатовы выслухаць гісторыю нейкага любоўнага раману.

— Разумеете, ойча Павал, — працягвала Марыя ціхім голасам, — гэты чалавек... ён забіў маю маці й двух маіх дзетак там, у Беларусі, падчас вайны. І мяне таксама ...але я цудам выжыла.

— Божа Ўсемагутны! — усклікнуў сьвятар, ягоны спакойны твар раптам сказіўся болем. — Ці я правільна цябе пачуў, Марыя? Ты можаш паўтарыць, што ты толькі што сказала?

— Вы ўсё правільна пачулі, ойча. Чалавек, пра якога я гавару, забіў маіх двух дзетак і маю маці ў Беларусі падчас вайны. І вось цяпер я знайшла яго. Ён жыве тут, у гэтым горадзе.

— Фу-у, — выдыхнуў ці то з палёгкай, ці то зь цяжарам сьвятар. — Шчыра кажучы, Марыя, калі ты сказала пра мужчыну й нейкую сытуацыю, я пасьпешна й неразважліва падумаў нешта зусім іншае. О, Божа, прабач мне гэтае недаравальнае меркаваньне.

Цяпер Марыя ў сваю чаргу была зьбянтэжана, ацэньваючы пакаянныя словы сьвятара. Яна горка ўсьміхнулася, зразумеўшы ягонае неўразуменьне. Павісла нялоўкае маўчаньне, і каб скончыць зь ім, сьвятар крэкнуў і прамовіў:

— Ну, вось што... Раскажы мне ўсё ад пачатку ...бяз самых балючых падрабязнасьцяў... Калі хочаш, дзіця.

Марыя расказала сваю гісторыю ўсю, ад пачатку вайны, калі ейнага Валодзьку мабілізавалі. Расказала, як яны з маці ратавалі Калпакову-Бэргдофу жыцьцё, даглядалі яго, хавалі ад немцаў. Потым яна апавяла аб ягоных самых вядомых, гідкіх дзеяньнях, калі ён быў у нямецкай паліцыі. Яна расказвала, і айцец Павал усё ківаў галавой з разуменьнем і спачуваньнем. Часам ён перарываў ейны расповед, каб удакладніць нейкія падрабязнасьці.

Зь цяжкасьцю Марыя стрымлівала сьлёзы, калі расказвала, як Бэргдорф забіваў ейную сям'ю, і потым сваю агонію ў лапах партызан. Потым была цэлая адсыя па разбуранай вайной Эўропе, паездка ў Канаду, выпадак, дзякуючы якому яна дазналася, дзе зараз Бэргдоф, ну й, урэшце, ейнае сёньняшняе становішча й задачу, якую яна сабе паставіла. Яна скончыла, змучаная, гледзячы на сьвятара, які сядзеў, глыбока задумаўшыся.

— Гэта відавочна злачыннае дзеяньне. І калі гэта так, то мусіць быць прыведзена ў суд, — выказаў ён сваё меркаваньне.

— Я мусіла вам адразу сказаць, ойча, — засьпяшалася Марыя, — што я была сёньня ў адваката. Ён сказаў мне, што ніякага шанцу, што ні адзін канадзкі адвакат не пагодзіцца — гэта ягоныя дакладныя словы — увязацца ў гэтую безнадзейную справу.

— Вось як? — айцец заёрзаў. — Ён сказаў, чаму?

— Ён прывёў некалькі аргумэнтаў. Галоўны, што злачынства было зроблена ў іншай краіне падчас вайны, і што ніхто з нас ня быў тады канадзкім грамадзянінам. Акрамя таго, ён сказаў, што ў мяне ніякага шанцу давесці гэтую справу, бо ў мяне няма сьведкаў.

— Мне варты было ведаць лепей, — сказаў сьвятар, рассьеяна разглядаючы акуляры ў руках. — Я ніколі ня чуў, каб падобныя справы разглядаліся ў судзе ў Канадзе. Гэта ніякім разам не

азначае, Марыя, што толькі ты адна з усіх тысячаў эўрапейцаў, што прайшлі праз вайну, перажыла такія жажлівыя рэчы. Пэўна ёсць яшчэ, мусяць быць, новыя канадыйцы, хто можа тыцнуць пальцам у злодзея, які жыве тут, і давесьці ягоную віну. Але тым часам мы ніколі ня чулі пра такую справу, каб вялася ў канадыйскім судзе. На жаль... І гэта, як я мяркую, як бы ні было шкада, не дае табе ніякіх законных шляхоў дамагчыся справядлівасці... Так, ніякіх шляхоў.

— Вось таму я й прыйшла да вас, ойча. Каб спытацца вашае парады.

Святар паглядзеў на Марыю зь ценом падазронасці ў сваіх пільных вачах.

— Што ты маеш на ўвазе, Марыя? Якой парады ты хочаш ад мяне?

— Што я магу зрабіць з гэтым чалавекам? — Марыя націснула на «я».

Гэта прывяло святара да разгубленасці, ён надзеў акуляры, уважліва паглядзеў ёй у твар, тады зняў акуляры й прамовіў:

— Дзіця маё, калі ты маеш нейкія намеры, як я падазраю, — ня дай ты, Божа! Як ты зможаш?

Яна цвёрдым і ясным голасам прамовіла:

— Ойча Павал, магу я папрасіць вас выслухаць мае довады. Больш за дзесяць год прайшло, як гэты вырадак зрабіў зладзейства. Праз увесь гэты час я толькі й рабіла, што шукала душэўнай раўнавагі й суцязэння ў Бога... Няхай Ён будзе сьведкам тут і зараз, ойча Павал, што я шчыра старалася. Але я так і не знайшла спакою. Урэшце я зразумела, што ня будзе мне спакою, пакуль я жыву. Мне сьсеклі карані, зьнішчылі маю радзіну, мне змардавалі лепшыя мае гады, і зараз я адна на чужыне нікому не патрэбная разваліна. Ад таго, што я такая не адна, мне ня робіцца лягчэй.

Я намагалася прывыкнуць да думкі, што няма ніякага спосабу здзейсніць пакараньне. І вось аднойчы я даведваюся, што гэты вырадак жыве тут блізка. Нават дакладна, дзе. Гэта выглядала для мяне, што сам Усемагутны паказаў мне шлях, выкарыстаўшы сатану, каб усё гэта наладзіць. З таго часу я няспынна дзячу Богу, ведаючы, што гэта Ён так хоча, каб я пайшла знайшла й пакарала гэтага злодзея. Я цэлы час спадзявалася — і зрабіла ўсё дзеля гэтага — што ўсё можна зрабіць законна. Мне было горка даведацца, што гэта ніяк не магчыма. Што мне рабіць тады, ойча? Мусіць жа быць нейкі спосаб...

Відавочна ўражаны станам гэтае жанчыны, айцец Павал павольна падняўся, падышоў да вакна, дзе на сталё ляжала чорная, у скураной вокладцы, кніга, і стаў гартаць яе.

— Марыя, мне здаецца, мне ня варта тлумачыць, як я ўражаны тваім трагічным лёсам, — загаварыў ён ціхім голасам. — Як ты расказвала, я стараўся, як мог, уявіць сабе ўсё гэтыя вусьцішныя падзеі і тое, як ты пакутавала фізічна й духоўна. Але тое, аб чым ты мяне пытаецца, — ня словы сущащэння. Ты хочаш знайсці апраўданьня, ад імя Бога, калі гэта магчыма, для тых крокаў, якія ты робіш. Усё ж, я мяркую, ты сама ведала адказ перш, чым прыйсці сюды па маю параду. Пэўна, што ты глыбока рэлігійны чалавек, Марыя, бо інакш ты б не прыйшла да мяне. Таму мне вельмі не хацелася б расчароўваць цябе.

Сьвятар стаў наводдаль ад яе з раскрытай Бібліяй у руках, наглядаючы, якое ўражаньне робяць на яе ягоныя словы. Яна сядзела, такая маленькая, гаротная, з адведзенымі вачыма, з расчараваньнем і трывогай на тварыку.

— У сваіх заповедах, — працягваў сьвятар, — Бог выразна забараняе чалавеку забіваць чалавека. Скрозь усё сваё вучэнне наш Гасподзь Ісус Хрыстос прапаведаваў любоў як пачатак пачаткаў для ўсяго чалавечага жыцця й ягоных паводзін. Любоў і мір між людзей на зямлі — вось галоўная думка, асновы ўсіх нашых дзеянняў, жыццяродная глеба, на якой нам сеяць, збіраць ураджаі і шукаць месца ў раі...

— Аб якой любові вы гаворыце, ойча? — гістэрычна абарвала сьвятара Марыя. — Хіба я не расказала вам падрабязна, як мы з маці захавалі гэтаму чалавеку жыццё? Што, як вы думаеце, нас спанукала да гэтага? Хіба нянавісьць? Дык чым узнагародзіў нас Бог за выкананьне Ягоных заветаў — забіў усіх рукамі гэтага вырадка! Што ж ёсць любоў тады, ойча Павал?

Яна зарыдала.

Спакойна сьвятар падышоў да яе, паклаў цяжкую руку ёй на плечо, паспрабаваў суцешыць:

— Ня трэба, дзіця маё, супакойся...

Абое гаварылі аб любові, ня здолеўшы знайсці аднолькавага вызначэння для гэтага слова. І здавалася, не наладзіць ніякіх мастоў праз гэтую бездань між імі.

Айцец Павал урэшце бездапаможна плюхнуўся ў сваю канапу, пакінуўшы Марыю адну.

Зь цяжкасцю яна ўзяла сябе ў рукі, выцерла мокры твар насоўкай. Паступова спакой вярнуўся да яе, яна паглядзела на сьвятара з новай самаўпэўненасцю.

Яму не спадабаліся гэтыя зьмены ў ейных вялікіх, блакітных, жорсткіх вачах. Гэта былі вочы чалавека, які раптам і няўхільна прыйшоў да непрыемнага, але патрэбнага, рашэння, падышоў да пункту незваротнасці.

Калі яна загаварыла, ейны голас і манеры засьведчылі аб нейкай няўпэўненасці, аб бездапаможнасці пакінутага дзіцяці, што шукае рукі ў гэтым мітусьлівым, раўнадушным свеце.

— Ойча Павал, — сказала яна глухім, цвёрдым голасам, — было ў маім жыцці, калі я забылася на Бога. Гэта было ў часы майго цёмнага юнацтва: школа, піянэры, камсамол, ведаецца... На нас штодня лілася антырэлігійная бальшавіцкая прапаганда. Можна сказаць, што я, адна з многіх тых, для якіх праўда была схаваная, задавальнялася той камуністычнай атрутай. І ўсё ж я чулася вінаватай, бо я рабіла гэта насуперак частым папярэджанням маёй маці. Яна была набожным, багалюбным чалавекам, упакой, Госпадзе, ейную душу. Яна цэлы час паўтарала мне, што некалі цяжка мне прыйдзеца, каб выкупіць свае грахі. Яна мела рацыю. Я старалася, ойча, я вельмі старалася. І гэта было нялёгка.

Урэшце Бог пачуў мае малітвы, бо я знайшла новыя вытокі сілы ў Ім, хаця душа мая часам хісталася ў сумненнях і абвінавчваннях. У самыя цяжкія моманты маіх душэўных пакутаў, на краі маёй магілы, аплакваючы сьмерць маіх дзетак і маці, я шукала сілы ў Бога. Я паверыла, што Ён можа даць адказы на ўсе мае пытаньні, у тым ліку на пытаньне аб помсьце таму, каму мы зрабілі дабро, а ён адняў усё, што ў мяне было. Ойча Павал, нельга сказаць, што маё расчараваньне прыйшло толькі ўчора.

Яна зачырванелася, узялася й паглядзела сьвятару ў вочы:

— Гэта больш, чым проста расчараваньне, ойча. Я мушу быць удзячнай вам, што вы не адмахнуліся ад мяне звычайным адказам, які я чула ад іншых сьвятароў у такім выпадку: «Ня нам, грэшнікам, спасьцігнуць усе хітраспляценьні шляхоў Гасподніх». Мушу прызнацца, гэта не тлумачыць для мяне нічога. Якая карысьць тады з Божага навучаньня, калі яго няможна зразумець і прыкласьці да жыцця?

Я просты, сьмяротны чалавек, ойча. І мне патрэбна простае, змяное вытлумачэньне. Перад нашымі вачыма творацца вусьцішныя, жахлівыя рэчы, якія толькі можна ўявіць. І што нам рабіць, каб знайсці свой шлях у гэтай рукатворнай Галгофе? Мы зьвяртаемся да Бібліі — да гэтага фантаву Боскай мудрасьці, крыніцы веры й сілы для чалавека, што быў створаны Богам

паводле вобраза свайго ды падабенства. І што мы знаходзім там? ...Аказваецца, ад нас ня толькі проста адмахваюцца адсутнасцю адказаў на штодзённыя жыццёвыя задачы, але — наадварот — мы бачым вялізны рост сілаў зла й разбурэння вакол нас.

Хто гэта сказаў — Вальтэр ці Напалеон? — што Бог падтрымлівае моцных? А для слабых — што? Паглядзеце на нашу краіну, наш народ, ойча. Што вы бачыце? Ужо два стагоддзі нашая нацыя пад пятой цывілізаваных барбараў. Дык што, трэба тады сказаць, што просты беларус больш грэшны, чым маскоўскі каланізатар, які спускае зь яго ўсю кроў?

Вы ж ведаеце, які добры й багалюбны наш народ, ойча. Вы й самі ўспомніце карціну, якую мы так часта наглядалі ў нашай краіне падчас войнаў: узброены варожы жаўнер — расеец, ці немец, ці паляк, ня важна — грукае ў дзверы селяніну, просячы паесыці. Жанчына адчыняе й дзеліцца зь ім, магчыма, апошнім. І ўывеце сабе, каб нямецкая жанчына падзялілася нават са сваім. Мы ж былі там і бачылі...

Як што задумаеся над гэтым, то дзівіся: а можа, ойча, наш народ, нішчаны й абяскроўлены так званымі братамі-хрысціянамі, ёсць занадта добрым, каб жыць сярод забойцаў і цывілізаваных барбараў? То можа, Усемагутны намерваецца адправіць іх усіх проста ў рай? Нідзе ніякага сэнсу, нідзе...

Калі ўжо відавочна змучаная сваёй даўгой, шчырай прамовай Марыя падышла да дзвярэй, сьвятар падняўся і, спакойна паглядзеўшы ёй у твар, сказаў:

— Марыя, я мяркую, што гэта ты, пэўна, пад уплывам сваіх асабістых эмоцыяў нагаварыла тут усякага. І хачу цябе яшчэ раз перасьцерагчы, што для нас, простых і малых, з нашымі абмежаванымі Богам магчымасцямі, ёсць вельмі неразумным спрабаваць спасьцігнуць сэнс усяго існага, створанага Ём, і тым больш аспрэчваць Ягоныя шляхі і спосабы.

Марыя паглядзела на яго з дакорнай адхіленасцю й выйшла.

Праз два тыдні Эрна Бэргдорф запрасіла Марыю на народзіны сваёй дачкі.

— Вы мусіце прыйсці, Алена, — сказала яна са сваёй абязбройнай усмешкай, калі яны сядзелі на іхным заднім дворыку.

Маленькая Эрна сядзела ў яе на каленках, Эрык качаўся на гушкалках. Бэргдорфа не было: пэўна быў на працы.

— Эрна так хоча, — настойвала місіс Бэргдорф. — Праўда, Эрначка? Ну, скажы цёці лэдзі, што ты хочаш, каб яна прыйшла на твае народзіны.

— Калі ласка, місіс Алена, вы прыйдзеце? — запыталася дзяўчынка, абдымаючы сваю найнавейшую ляльку Пэні.

— Добра, Эрначка, — Марыя шчыкнула яе за ружовую шчоку. — Хіба я магу адмовіць на такое запрашэньне. А каго ты яшчэ запрасіла?

Дзяўчынка задумалася, тады адказала:

— Джэйн прыйдзе, Мэры ды Айрын... А хто яшчэ, мама?

— Ну, я думаю, гэта ўжо будзе добрая кампанія. Цяпер можаш лічыць яшчэ і місіс Алену.

— Я так рада, што вы прыйдзеце, місіс Алена, — заўсьміхалася дзяўчынка Марыі.

— І я буду рада, — Марыя таксама ўсьміхнулася ёй. — Ну, а колькі табе ўжо будзе?

— Пяць! — у момант ускінула сваю раскрытую далоньку дзяўчынка.

— Ай-ай, якая ты ўжо вялікая, Эрначка! Наступнай восеньню ўжо пойдзеш у садок. А мама ўжо казала табе, якія падарункі ты атрымаеш на народзіны?

— Не, не казала. Але я ёй гаварыла, што я хачу.

— Ну, і што ты хочаш? Ці гэта сакрэт?

— Яна хоча поўную хату лялек, — засьмяялася старэйшая Эрна. — Ну, дачушка, а можа ты зьбегаеш да Айрын, паглядзіш, што яна там робіць?

— Яе няма ўдома, мама.

— А дзе яна, ведаеш?

— Ня ведаю. Нікога няма ўдома. Можа, яны на возера пайшлі.

— Добра, тады ідзі пагуляй з Эрыкам на гушкалках. Хадзі, — Эрна мякка шлёпнула ніжэй спінкі, і дзяўчынка пабегла да браціка.

Народзіны Эрны былі прызначаныя на чацьвер папоўдні.

Марыя ведала, што абое Бэргдорфавы дзеці й іхная маці любілі яе. Пасьля той незабыўнай гаворкі з айцом Паўлам яна ўжо сядзела зь імі два разы, як Бэргдорфы хадзілі ў тэатар. Марыя не магла не падзівіцца, як яна прывязалася да дзяцей так хутка.

Падчас першага вечара Марыя намервалася падсунуць Бэргдорфу ягонья ж собскія лекі. Яна так была захопленая гэтай

ідэай, што калі яна зайшла ў ягоны пакой, раптам заўважыла, што крэпка сьціскае ў правай руцэ кухонны нож. Раптоўнае разуменьне, якую жahlіваю рэч яна надумала, вярнула яе да рэальнасьці.

А рэальнасьць у той час была забытаная. Змучаная тым становішчам, у якім яна была, ня здольная выпягнуць сябе з лябірынту сваіх супярэчных пачуцьцяў, яна разглядала сваю цяперашнюю дылему як чарговае Божае пакараньне.

Была на адлегласьці аднаго ўдару ад забойцы — і не магла яго нанесьці. Ейныя рукі былі звязаныя і Боскімі, і чалавечымі законамі.

Марыя часта разважала, ці ведае сам Бэргдорф пра гэты ахоўны для яго шчыт. Ведаў ён, ці яму было абыякава — Марыі ад гэтага не было лягчэй.

Калі б яна знайшла яго самотным, спраўджаньне помсты было б хуткім і бязьлітасным.

Але ёсьць Эрна й дзеці.

А тут яшчэ Мікола са сваімі заляцаньнямі.

Яна стала знэрваванай і расьсеянай. Нядаўна ў шпіталі яна настолькі была занята сваімі праблемамі, што зусім згубіла пільнасьць, пабіла некалькі талерак, пасыла чаго кухонны загадчык папярэдзіў яе, што яшчэ раз такое, і яе звольняць.

А Мікола, як аказалася, меў цалкам сур'ёзныя намеры і ніяк ня мог зразумець, што там за прычыны, што зрабілі яе такой халоднай і абыякавай да яго. Ён рабіўся ўсё больш настойлівым. Марыі не хацелася адапхнуць яго зусім, бо ён вельмі ёй падабаўся, але падзяліць зь ім свае праблемы яна не магла.

Паколькі завяршэньне ейнай «місіі» пагражала ў багне ейных супярэчных пачуцьцяў, сумнёваў, самавінавачаньняў, ёй нічога не заставалася, як пакорна чакаць выпадку, каб пабачыць, як дзейнічае «чароўная і загадкавая рука Боская».

І яна дачакалася.

Надышоў той чацьвер, бяседа з нагоды народзінаў маленькай Эрны.

Ёган Бэргдорф, пэўна, добра рассупоніў папругжкі сваёй каліты, бо пасыла вітальных прыпевак па-нямецку й па-ангельску, запальваньня сьвечак на вялізным торце вочкі маленькай Эрны расплюшчыліся шырака ў захапленьні, як яна распакавала падарункі ды знайшла там усё, чаго яна жадала. Ейны тварык сьвяціўся шчасьцем, яна весела шчабятала, з гонарам паказваючы свае новыя скарбы сваім тром шаноўным госьцеям.

Марыя падарыла ёй дзіцячую кніжку з карцінкамі і амаль зачырванелася, калі Эрна разгортвала ейны пакет: тая ледзь зірнула на тое, што было самым звычайным падарункам.

І ўсё ж, спануканая мамай, яна ўзнагародзіла Марыю ўдзячнымі абдымкамі.

Скончылася бурная цырымонія распаковок падарункаў, і дзеці пасунуліся з новымі цацкамі ў пакой для гульні.

Эрна прынесла засмажаную індзюшку ды іншыя далікатэсы, а Бэргдорф са шчаслівай бацькоўскай усьмешкай урачыста напоўніў чаркі ды падняў тост за здароўе маленькай Эрны й за ейную бліскучую будучыню.

За першай чаркай хутка пайшла й другая. Бэргдорфы пілі, але Марыя ледзь толькі прыгубіла сваю.

Як гэта часта бывае, пасля ладнай закускі, падмацаванай добрай выпіўкай, людзі за сталом пераходзяць да абмеркаванняў надзённага й вечнага. Сямейныя сьвяткаваньні звычайна прыцягваюць увагу гасьцей да гаспадарскіх тэмаў. Бэргдорфы не аказаліся выключэньнем з правіла.

Шчаслівая й захмялеўшая Эрна нясьведама пацягнула курок, хаця й ускосным шляхам, для спраўджання Марыінай «місіі».

— Дзеці такія пацешныя! — сказала яна ў запале, задаволеная сваім выкананым мацярынскім абавязкам, — Яны прыносяць столькі радасьці й шчасця!

Бэргдорф ухваліў заўвагу сваёй жонкі цёплай усьмешкай, як Марыя тым часам сядзела змрочная, глядзячы проста перед сабой. Але п'яная рожа забойцы насупраць стала адразу вывела яе з хвіліннага забыцьця. Яна сядзела, як на вугалях, раздражнёная, робячы магутныя высылкі, каб трымаць на твары маску задаволенасьці.

І тады Эрна завярнулася проста да яе:

— Алена, вы ж неяк казалі мне, што ў вас былі дзеці. А што зь імі сталася?

Яна й не здагадалася, што сама запаліла той бікфордаў шнур, які хавала ў душы Марыя на гэткай выпадак.

— Так, Эрна, — ахвоча падхапіла Марыя. — У мяне былі двое: хлопчык такога ж узросту, як ваш Эрык, і дзяўчынка — паўтары гадкі.

— Ну, што, што сталася зь імі? — не цяпелася Эрне.

Марыя перавяла дых.

Ёй падалося, што яна заўважыла, як нэрвова дрыгнуў мускул на самазадаволеным твары Бэргдорфа. Ён паёрзаў на сваім

крэсьле, у шэрых, замыленых алькаголем вачах зьявілася зьбянтэжанасьць.

Для максымальнага эфэctu Марыя вырашыла выпаліць усё цалкам.

— Абое маіх дзетак разам з маёй маці былі забітыя падчас вайны чалавекам, якому мы былі ратавалі жыцьцё. Усе мы чацьвёра былі расстраляныя гэтым п'яным вырадкам. Адно дзівосным паваротам лёсу я сама выкараскалася жывой з нашае магілы.

Зьдзіўлены вокліч Эрны перакрыў шумныя галасы дзяцей у суседнім пакоі. Яна замёрла, утаропіўшыся ў Марыю з поўным недаверам.

Бэргдорфава рука, што была пацягнулася за бутэлькай, завісла над сталом. Падчас Марыіных словаў злосныя іскры зьявіліся ў ягоных вачах, якім, здавалася, стала няўтульна ў вачніцах. Але ён трымаў сябе ў руках.

— Ах, Алена, прабач... Я ня ведала... Ня варта было мне пытацца, — вінавата спахапілася Эрна. — Прабач... Я кажу... калі табе цяжка, ня будзем гаварыць аб гэтым... — яна ўскінула вочы на мужа, але была настолькі ўзрушаная такім паваротам гамонкі, што нават не заўважыла пераменаў у ім.

— Не, чаму ж, — адказала Марыя, — Я магу расказаць.

Яна спустошыла сваю чарку да дна, каб наддаць сабе сьмеласьці.

— Божа мой, гэта мусіць быць цэлая гісторыя! — адарыла спагадлівым паглядам Марыю Эрна. — Расказвай.

— Як я казала табе раней, майго мужа мабілізавалі ў войска перад самай вайной. Я засталася адна з сынам Валодзем і з мамай. Потым нарадзілася нашая Аленка. Мой муж так і не пабачыў сваёй мілай дачушкі... Мы жылі ў вёсцы, я працавала ў мясцовым шпіталі. Зарплата ў мяне была нішчымная, але неяк выжывалі... Тады пачалася вайна, немцы рушылі на Беларусь. Нашая вёска знаходзілася побач вялікага гасьцінцу, па якім адыходзілі савецкія войскі. Гэта было проста перапалоханае людзкае мора. Адночы сярод белага дня на іх наваліліся нямецкія самалёты. Адбылася вусьцішная бойня. Быццам вялізным секачом паласавала па людзкіх калёнах... А позна ўначы — я ўжо клала дзяцей спаць — мы з мамай пачулі, як быццам нехта пастукаўся ў дзьверы, і тады як нешта грохне там — ну, што мех з бульбай паваліўся на ганку. Мы асьцярожна адкрылі дзьверы — аказалася, гэта паранены савецкі жаўнер. Зусім слабы, скрываўлены, ледзь дабраўся да хаты й зваліўся непрытомны

ля парога. Мы ўсцягнулі яго сабе ў хату... Мы лячылі яго, як маглі, хадзілі за ім, хавалі ад немцаў... Ён быў малады, прыгожы. Казаў, зь Ленінграду. Пісараў — ягонае прозьвішча...

Марыя пачала зь цяжарам, але чым далей, ейныя ціхі, усхваляваны голас набіраў цвёрдыні. Адно часам яна спынялася, бы ўзгадваючы падрабязнасьці. Хаця эмоцыі ўсё болей і болей забіралі яе, але ейная заўсёдная ўжо пільнасьць падказвала зьберагаць казырную карту напасья. Яна вырашыла, што поўнае выстаўленьне Бэргдорфа ягонай жонцы зараз прынясе Эрне й ейным дзецям непараўны боль. Ёй падабалася гэтая жанчына, і яна падазравала, што місіс Бэргдорф і не здагадвалася, як ейны муж усыцлаў свае ваенныя шляхі людзкімі касьцямі й шчодро паліваў іх нявіннай крывёю. З гэтых жа прычын яна й замяніла сапраўдныя імёны прыдуманымі.

Тым часам як Бэргдорф усё ёрзаў на крэсьле, кідаючы Марыі зьнішчальныя позіркi, Эрна слухала зацікаўлена.

— Ну, і што далей было? — увесь час падганяла яна.

— Ён меў вельмі цяжкое раненьне ў жылот. Мы хавалі яго ў закінутай леснічоўцы, у лесе, цэлае лета даглядалі яго...

— І вы кармілі яго і хадзілі за ім увесь гэты час?

— Так. Гэта было няпроста, мушу сказаць. Ведаеш, хаваючы варажана жаўнера, мы рызыкавалі жыццямі ўсёй сям'і, нат зь дзецьмі ўлучна. Калі б нас злавілі, пазабівалі б усіх... Часам было так страшна, так вусьцішна... мы спаць не маглі па начах. Але насілі яму ежу, як мага пазьней, калі сыямнее, каб ніхто ня ўбачыў... Бадай, некаторыя з суседзяў усё ж здагадваліся, ці нават ведалі, але ніхто так і ня выдаў нас немцам. Такія ў нас людзі, яны заўсёды гатовы падтрымаць адоленага, нават рызыкуючы жыццём. Напэўна, гэта таму, што мы так доўга ў панявольены і ненавідзім усіх прышлых гаспадароў, але занадта слабыя, каб разарваць ланцугі сваімі сіламі...

— І што далей? Вы выгадалі яго...

— Так. Гадавалі, даглядалі... І ня ведалі тым часам, што выхадзілі сабе забойцу.

— Мой Бог! Што ты гаворыш! Як гэта сталася? Расказвай.

— Ачуняў ён хутчэй, чым я меркавала. Але, паправіўся, зрабіўся здаровым, што конь. ...Каб зьбянтэжыць яшчэ больш маю няўпэўненасьць, ён пачаў заляцацца й цягнуць мяне ў пасьцель.

— І не кажы, — пасьміхнулася Эрна.

Марыя ўспрыняла ейную рэпліку адхілена, глянула на бледны твар Бэргдорфа й працягвала:

— Так што я вырашыла прыйсці ды паглядзець, які ёсць сапраўды ягоны стан, днём, калі сьветла. Хатка была пустая, але ён мусіў быць недзе побач. І зьявіўся, калі я ўвайшла ўжо ў хату. На гэты раз ён вырашыў узяць мяне сілай. Мне давалося борацца зь ім...

— Які падонак! — скрывілася Эрна, уся ўважлівая да Марыі, забыўшыся на свайго Ёгана.

— Мне ўдалося вырвацца: я ўваліла яму праміж ног... І пакуль ён курчыўся, зьбегла, крыкнуўшы напасьледак, што не жадаю яго больш бачыць.

— Угу... відавочна, што ён і паправіўся, і добра ад'еўся на вашых харчах, — не ўтрымалася Эрна, каб не хіхкнуць.

— Во-во, — кінула Марыя. — Ну, вось... Наступным днём я прыйшла паціху перакананца — ён сышоў. Мы з мамай падзякавалі Богу. Ня проста было выканаць гэты хрысьціянскі абавязак, ведаеш... зь немаўляткам на руках... немцы паўсюль, вайна...

— Ты ўсё яшчэ працавала ў шпіталі? — запыталася Эрна.

— Не. Тады я ўжо выкладала ў школе. Яшчэ перад вайной я здабылася на вышэйшую адукацыю. ...Настаўнікаў не хапала, так што я вяла чатыры класы адначасова.

— Ну, й што з тым Пісаравым?

— Каб лягчэй зразумець, што здарылася далей і чаму, я мушу трохкі ўхіліцца ад тэмы. ...Мушу патлумачыць, што сама нашая краіна падчас вайны была проста пеклам. Сталін скідаў нашкаляваных апэратыўнікаў для арганізацыі партызанскай вайны за лініяй фронту. Яны збіралі дэзэртэраў і вялі мабілізацыю сярод тутэйшых сялян у партызанскія атрады. Немцы ў сваю чаргу сталі праводзіць нечувана брутальныя карныя апэрацыі сярод мясцовага насельніцтва, што выклікала, трэба сказаць, хуткае павелічэньне чырвоных партызанскіх атрадаў. Немцы стараліся ўтрымліваць гарады й мястэчкі, абаранялі камунікацыйныя лініі да фронту — скажам, займаліся самааховай. Калі яны саслаблі, то таксама пачалі шукаць дапамогі тутэйшых. Беларусы — народ недаверлівы й неактыўны, мала хто зь іх пайшоў служыць да немцаў у шуц-паліцайскія атрады. Але затое ўсялякая шваль ды мязротнікі ўзрадаваліся такой зручнай нагодзе... Хутка стала зразумелым, што заміналі яны акупацыйным уладам ня меней, чым дапамагалі. У вэрхале вайны ўся гэтая мязрота ўспрымала сваю вайсковую вопратку ліцэнзіяй на забойствы, гвалт і рабаваньне мірнага, безабароннага насельніцтва. Былі спаленыя сотні вёсак разам зь людзьмі жыўцом... Немагчыма дагадзіць абайм гаспадарам, асабліва калі жывеш у памежнай зоне, дзе ўлады

перахлэстваюць адна адну. Тутэйшыя людзі зрабіліся проста мішэнню для рэпрэсіяў і вымяшчэння злобы з абай бакоў.

— Божа мой, як гэта жакліва, — прашаптала Эрна.

— Напрыканцы наступнага лета па ўсёй нашай акрузе зрабіўся вядомым адзін надта крыважэрны паліцай, нехта Шварц. Адно ягонае імя наводзіла жах на няшчасных сялян. І ён, і ягоныя ваякі, як ніхто, славіліся найвялікшым уменьнем у гвалце, рабаўніцтве ды выпальванні цэлых вёсак зь людзьмі жыўцом. ...І вось аднойчы ўзімку давялося і мне сустрэцца зь ім.

Марыя спынілася, ускінула галаву й пранізлівым паглядом кінула выклік Бэргдорфу.

Ён адвёў вочы і пацягнуўся за бутэлькай — пабаяўся вытрымаць ейны абвінавальны пагляд. Але ён падаваўся спакойным.

— Ёган, — завярнулася да яго Эрна, — налі і мне. Ой, я чую, гэтая гісторыя занадта для мяне... А ты вып'еш яшчэ, Алена?

Марыя перадала ёй сваю чарку. «А ці не хацелася б яму напоўніць гэтую чарку атрутай?» — падумалася ёй.

Падлюга відавочна ўтрымліваў сябе ў руках, бо Эрна так нічога яшчэ й не заўважыла.

Яна перадала чарку Марыі, кінула туды кавалачак лёду:

— Ну, і што далей?

— А далей... Гэта была чыстая, месячная марозная ноч, калі ўсё вакол добра бачна... Маці выйшла на двор па дровы ды ўбачыла двух саней зь людзьмі, што ехалі ў нашу вёску. Яна падумала, што партызаны, і пабегла ў хату папярэдзіць мяне. А я з хворай дачушкай на руках.. Ну, што... Тады мы пачулі грукат ботаў у сенцах, дзверы расчыніліся, уваліліся тры мужыкі. І наперадзе стаіць — хто б вы думалі? — сам Пісараў у паліцайскай вопратцы.

— Божа мой! — усклікнула Эрна.

Марыя зрабіла паўзу, каб даць стравіць гэтае, і пацягнула з чаркі, свідруючы вачыма Бэргдорфа.

— Трэба было бачыць, як была рада мама запрасіць чалавека, які быў некалі часткай нашага жыцця. Яна рушыла да яго, хацела абняць. А ён са сваім аўтаматам наперавес паводзіўся, бы ён тут вяршыцель жыццяў і сьмерцяў. Дый п'яны ён быў. Як пхне яе, што яна чаго не павалілася, ды як раўкне: «Я ня Пісараў, дура ты старая! Мяне завуць Шварц». ...Мы што аслупянелі. Во гэта наш Ваня, аказваецца, той самы — Шварц! ...А што ён хоча ад нас цяпер? ...Жах перарэзаў аж да костак — у мяне ж дзеці на руках! ...Мама паспрабавала яго ўлагодзіць, але ён зноў шпурнуў яе долу ды запатрабаваў — зараз скажу дакладна ягоныя словы — «Дзе твая дачушка, недатыка гэтая?»

А я была за перабіўкай, калыхала Аленку на руках. Мяне як жажнула: вось чаго ён — прыпомніў, як я не дала яму. Не было часу й раздумаць, што рабіць, ажно ён ужо ўваліўся за перабіўку, убачыў мяне, згроб ручышчамі. Я баранілася, як магла, мама прыбегла, цягнула яго. Ён вырваў маю дачушку з рук, кінуў долу й ботам шпыняў яе прэч. Мне зрабілася цёмна ўваччу, я самлела. Як маё дзіця залямантавала на падлозе, я чаго не звар'яцела. Ды куды ж зь ім управіцца? І тут мяне перацяла чаргой з аўтамата, як маланкай па ўсім целе. І ўсё: зрабілася цёмна...

Марыя спынілася пераняць дых. Яна падзівілася, ці зможа давесці да канца сваю гісторыю, ці хопіць у яе вытрымкі, або раптам кінецца на таго вырадка, што сядзіць проста насупраць.

Эрна паглядзела на Ёгана й, заўважыўшы, што ён неяк дзіўна трымаецца, спыталася з трывогай:

— Што ты, Ёган? Ты не выносіш гэтых аповедаў? — і тады мяккім голасам, — Ну, мілы, ты ж быў на вайне, ты ж бачыў, як гінуць людзі... Што з табой, Ёган?

— Н-не, нічога-нічога... — пракхекаўся Бэргдорф, вінавата гледзячы на Эрну. — Усё ў парадку.

— Ну, а як жа ты выжыла? — зьвярнулася зноў да Марыі Эрна, прагна пацуць канец гісторыі.

— Ачуняла я ў партызанскім шпіталі. Была, пэўна, некаторы час беспрытомная; зь мяне вынулі дзьве кулі, я згубіла шмат крыві. ...Там, відаць, была засада на банду Шварца, але гэты вырадак уцёк. Мне казалі, што мае дзеці й маці загінулі, дом згарэў.

Настала доўгае маўчаньне.

Было чутна, як у суседнім пакоі валтузіліся дзеткі ў сваіх нахітых, вясёлых гульнях.

Бэргдорф набіў і запаліў люльку.

— А як ты ўцякла ад партызанаў? Ты ня бачыла, ня чула больш нічога пра Шварца? — запыталася Эрна.

— Гэта доўга расказваць, як я ўцякла ад партызанаў, пасья таго як паправілася. А Пісарава-Шварца я больш ня бачыла. Чула, што ён зьбег ад наступу Чырвонай арміі, і потым яго бачылі цэлым і здаровым у Нямеччыне.

— Божа Ёсемагутны! — усклікнула Эрна. — Вось жа скурнік! Пэўна ж, недзе зараз жыве.

Вось ён! — вырашыла Марыя. Вось доўгачаканы, пасланы нябёсамі момант, каб нанесці ўдар.

Эрна — мілае, наіўнае дзяўчо — сама ўсадзіць нож.

Марыя прамовіла з расстаноўкай, глядзячы проста Бэргдорфу ў вочы:

— Чаму ж не. Пэўна што — жыве. Пэўна, нават ажаніўся і дзетак мае.

Маўчаньне.

— Вось ты падумай, — загаварыла разважліва Эрна. — Сапраўды, ён можа і ажаніўся, і мае любую жоначку, і пару дзетак, як у нас... І ўвесь час удае зь сябе богабаязнага, прыстойнага мужа й добрага бацьку — і ягоныя жонка й дзеці ня маюць аніякага ўяўленьня аб тым, што іхную сям'ю спарадзіла такая пачвара... месца якой адно на шыбеніцы, за ногі падвешаным!..

Вумніца, малайчына! — падумала Марыя. Табе можна паапладзіраваць — эх, каб можна было.

Ну, што? Цяпер — ваш выхад, містэр Бэргдорф.

— Заткніся! Ты!.. — раўкнуў той, ускочыўшы на ногі, раз'ятраны, гатовы кінуцца на жонку, як паранены мядзьведзь.

— Ёган! Ды што з табой? — ахнула Эрна.

Ягоны выбух стаўся такім нечаканым, што яна, пэўна, мусіла заклапаціцца, ці здаровы ён, урэшце.

— Табе нядобра, ці што? — запыталася яна матчыным голасам.

На бацькоўскі рык прыбеглі дзеці з пакою для гульняў і пасталі цяпер у дзьвярах, няўцямныя, чаго гэта бацька так узьвіўся.

Зразумеўшы зараз жа, што ён чаго ня выдаў сябе, Бэргдорф прамармытаў нешта й пайшоў з гасьцёўні. Эрна праводзіла яго трывожнымі вачыма.

— Прабач, Эрна, — загаварыла Марыя. — Я ня ведала, што твой муж такі чулівы. Ня трэ было...

— Ах... Я часам думаю, што ён, пэўна, прайшоў усе кругі пекла на гэнай вайне. Каб ты толькі ведала, які ён добры, пяшчотны, далікатны. Не пакрыўдзіць і мухі... Відаць, нацяргеўся на той вайне. Ніколі ня хоча гаварыць аб ёй...

30

СЬМЯРОТНАЯ ПАЕЗДКА

Працаўнікі шпіталёвай кухні падымаюцца рана, і звычайна яшчэ няма пяці, як Марыя ідзе пешкі два кварталы да аўтобуса нага прыпынку.

Гэтай ноччу пасьяля народзінаў Эрны яна спала кепска, круцілася ў ложку, лезьлі нейкія нядобрыя сны. Ледзь задрамала — ажно ўжо будзільнік. Яна адкінула коўдру й злосна націснула гузік...

На двары імжэла.

Дайшоўшы да ходнікі, яна павагалася, ці вярнуцца за парасонам, тады вырашыла, што абыдзеца безь яго. Пазьней, калі яна аднаўляла ў памяці ўсе падрабязнасьці гэтай фатальнай раніцы, яна дзівілася, чаму яна не надала ўвагі таму, што гараж Бэргдорфа быў адкрытым і пустым.

Занятая адно думкай, каб не прпусьціць аўтобус — а ў гэты час яны ходзяць раз на пятнаццаць хвілін — яна сьпяшалася падбегам, а ў галаве круціліся падзеі ўчарашняга дня, і ўсялякія варыяцыі ягоных наступстваў не давалі спакою.

І навошта ёй было дражніць зьвера? А што цяпер будзе? Ну, і як адрэагуе ён, калі здагадаўся ўжо, што яму пагражае небясьпека?

Яна дайшла да дому на рагу вуліцы. Дом стаяў наводдаль ад дарогі; ягоны гаспадар, відаць, не любіў быць на воку, бо ўвесь двор быў засаджаны дрэвамі, паўздоўж высокага мэталёвага плоту расьлі кусты бэзу. Яны поўнасьцю закрывалі від на вуліцу з вокнаў.

Толькі Марыя падышла да рогу і збіралася перайсьці вуліцу, гледзячы проста перад сабой, як справа ад яе з абочыны рванула аўта й затармазіла, параўняўшыся зь ёй.

Дзьверцы бардовага б'юіка раптам расхінуліся, і выскачыў Бэргдорф.

Усё адбылося так хутка, што Марыя і разважыць не пасьпела. Яна аслупянела ад страху, зьбітая з панталыку ягоным раптоўным зьяўленьнем і асабліва ягонымі налітымі чырваньню вачамі.

— Садись в машину! — кінуў ён коротка хрыплым голасам, шпурнуў яе на сядзеньне за стырно і пхнуў далей на пасажырскае крэсла.

Цяпер, цалкам усьвядомеўшы, што адбываецца, Марыя хапілася за ручку правай дзьверцы, але мёртвая хватка перацягла ейную руку, і моцны, рэзкі ўдар у левую скулу суправадзіў пагрозьлівае шыпеньне:

— Еще раз — и тебя успокою на х...

Аўта рушыла й паімчэла па дарозе.

Ачуняўшы ад удару, Марыя глянула на Бэргдорфа. На чырванай, раз'ятранай мордзе было выразна напісана: з-а-б-і-ц-ь!

Б'юік імчэў па ціхім спальным раёне. Вуліцы, за выключэннем адзінокіх ранніх кіроўцаў, былі пустыя ў гэты час. Бэргдорф браў на захад і празь некалькі хвілін завярнуў на поўнач на хайвэй. Да сьпешнага руху было яшчэ гадзіны дзье, і дарога была свабоднай. Тым часам як Марыя, усё яшчэ ашаломленая нечаканым паваротам падзей, варушыла мазгамі, вырашаючы, што ж цяпер рабіць, стрэлка сыпідометра дацягнула да васьмідзесяці. Імжа ўзмацнілася, і дворнікі на вокнах натужна працавалі, скідаючы цяжкія струмені буйных кропляў.

— Куды ты вязеш мяне? — спыталася Марыя.

— Хоць куды. Зваротны квіток табе не спатрэбіцца, — хрыплы голас дзеяў ёй на нэрвы. — Як я цябе пабачыў першы раз ля майго дома, тады яшчэ падумаў: нешта тут цёмнае. Вачам сваім не паверыў, я ж даўным-даўно цябе прыкончыў... Бач, дзетка, — ягоны твар перакасіла, — у цябе хапіла розуму высачыць мяне, але не хапіла — зрабіць тое, што ты надумала. Ну, на гэты раз я ўжо пераканаюся, што пазбавіўся цябе назаўсёды.

Кроплі дажджу біліся ў шкло, сыякалі струменькамі долу. Стрэлка трымалася на васьмідзесяці. Нават зараз, калі ён звозіў сваю ахвяру далей ад цывілізацыі, ён цьвяроза пекаваўся аб бысьпецы.

Праносіліся каштоўныя сэкунды, хвіліны...

Марыя ці бачыла што наперадзе, тым часам як ейны розум, прасякнуты пытаньнем жыцця й сьмерці, ліхаманкава прамацваў спосабы, як зьбегчы.

Змучаная згрызотамі адчаю, што была так блізка ад сваёй «місіі», але адным неразумным крокам, расказаўшы сваю гісторыю, зьнішчыла ўсе шанцы на яе выкананьне, яна раптам прыйшла да нечаканага рашэньня: раз ужо ёй паміраць сёньня, то апошняе, што яна можа зрабіць — пастарацца забраць з сабой і яго.

Цяпер, калі выйсьце было знойдзена, ейны розум запрацаваў хутчэй.

Зброяй будзе аўта...

Хайвэй разросься на чатыры лініі, сьпераду замаячыў вялізны бэтонны мост новазбудаванага супэрхайвэя.

Марыя правай рукой моцна хапілася за сядзеньне, рэзка крутанулася ды левай нагой саданула па правай назе Бэргдорфу. Тая саскочыла з пэдаля, і Марыя сваёй нагой моцна на яго націснула.

Аўта рванула, набіраючы хуткасьць.

Бэргдорф, відавочна збыты з панталыку, намагаўся перабраць кіраваньне й бесталкова рухаў нагамі й рукамі. Марыя абедзьвюма рукамі хапілася за стырно, тым часам як Бэргдорф дзікімі, балючымі ўдарамі намагаўся зьбіць ейную нагу з пэдаля.

Нават калі аўта шырокім зігзагам занесла на ўсю шырыню хайвэя, яна адчайна з апошніх сілаў не выпускала стырна з рук.

І раптам — грукат, вушы разадраў скрыгат мэталу, і моцны наймаверны ўдар адправіў Марыю Каравай чарговы раз у сусьвет цемрадзі...

31

ВЯРТАНЬНЕ ДА ЖЫЦЦЯ

Ейнае трэцяе вяртаньне да жыцця, здаецца, было не такім цяжкім, як два папярэднія. Відаць, таму што яно было палегчана салодкім усьведамленьнем таго, што чалавека, які зруйнаваў ейнае жыццё, ужо няма.

Яна ачуныла ў шпіталі, дзе яшчэ ўчора сама мыла посуд. Левая нага была ў цяжкім гіпсе да самых сьцёгнаў, сама яна была перабінтаваная ў некалькіх мейсцах. Акрамя пераломаў стапы й галёнкі яна цярпела яшчэ ад некалькіх задзірын і моцных удараў. З Божай ласкай, запэўнілі яе, яна зноў будзе на нагах праз пару месяцаў.

Відаць, тая нага, што выправіла аўта да канчатковага выкананьня ейнай «місіі», захрасла пад пэдалем газу побач зь мёртвым Бэргдорфам. Ёй казалі, што яе ледзь выцягнулі адтуль, як яна была непрытомнай. Пашанцавала, кажуць, табе, што ты была на іншым баку, калі б'юік ляснуўся аб апору моста левым бокам. Галоўнае галава, за выключэньнем шоку, засталася цэлая.

Марыя паглядзела праз вакно на папялова-шэрыя воды возера Антарыё, потым на чатырох суседзяў па палаце й зразумела, што гэты стары, трывалы, хоць і паранены й загнаны, сьвет усё яшчэ круціцца вакол сваёй восі ды гудзе сваім сьпешным жыцьцём. Адно нейкая дзяўчына па імені Марыя Каравай часова выпала зь ягонага калаўроту.

Першы ейны наведвальнік быў апрануты ў паліцэйскую вопратку. Менш за ўсё ёй хацелася гаварыць з паліцыянтам. Марыя ўжо была так напалохана ўніформамі, што таму прыйшлося доўга павошкацца, каб здабыць ад яе нейкага вызначэньня.

Аказваецца, у Бэргдорфа знайшлі пісталет, і ўладам вельмі хацелася дазнацца, ці было гэта выкраданьнем, і ці ў аўта мела месца бойка, якая прывяла да аварыі. На ўсе гэтыя пытаньні Марыя адказала роўным «не», памятаючы аб тым: апошнія, што яна можа зрабіць для Эрны, — гэта пашкадаваць яе ды ейных дзяцей.

Місіс Бэргдорф прыйшла ў наступны дзень. Яна ўся калацілася, але трымала сябе ў руках. Марыя была засьпетая зьяняцку ейным нявольным воклікам:

— Алена! Ты?!

Яна стала, скамянелая, ля Марыінага ложка, ашаломленая такім абаротам падзей.

— Так, Эрна, — ціха сказала Марыя. — Ты йшла сюды й дзівілася, хто гэта такая Марыя Каравай... Гэта маё сапраўднае імя.

— Але чаму, Алена?.. Ох, Марыя... Я нічога не разумею.

— Я ўсё патлумачу. Але спачатку пасунь сюды крэсла й сядзь.

Эрна села побач з ложкам, і тады Марыя ўзяла яе руку й заглянула глыбока ў вочы, абцяжараныя зваленым на яе горам. Цяпер у вачах былі чаканьне й неўразуменьне.

— Дай мне руку, Эрна, і набярыся мужнасьці... Табе прыйдзеца прыняць яшчэ адну горкую пілюлю, што як ты хочаш ад мяне тлумачэньняў. Бог — сьведка, я ніколі не хацела табе пашкодзіць, ні табе, ні тваім дзецям. Таму перш за ўсё, прымі маё слова, што я вельмі спачуваю табе... але не магу спачуваць твайму мужу.

— Што ты маеш на ўвазе?

— Набярыся цярдзеньня, Эрна, я прасіла цябе мужацца, бо гэта будзе для цябе сапраўдным ударам.

Марыя перавяла дых, паглядзела Эрне проста ў ейны юны, засмучоны твар і пачала:

— Памятаеш, на народзінах тваёй дачкі я расказала аб чалавеку па імені Пісараў-Шварц, аб забойцы маіх дзяцей. Шчыра кажучы, я ня ведаю, чаму я зрабіла гэта менавіта там і тады; пэўна, таму, што ты мяне спанукнула. Але... Я не сказала табе тады аднаго важнага факту: чалавек, што забіў маіх дзяцей і маці, быў паранены не ў жывот, а ў левую нагу. На левым сыцягне ён мусіць мець цяпер вялізныя апёкавыя шнары... Таму гэта залечвалася так доўга — цэлае лета... І яшчэ я была прыкмеціла тады — вышэй калена ў яго заўважная, у форме яйка радзімка. І звалі яго...

— Ёган Бэргдорф! — усклікнула Эрна не сваім голасам і абмякла на крэсьле, ейная рука задрыжэла ў Марыіным поціску. — Божа мой!.. — прашаптала яна, і сьлёзы пакаціліся па ейных шчоках.

Прыступ плачу, праўда, быў кароткім. Пэўна, таму, што жанчына была ўжо выматана нечаканым шокам з нагоды гібелі свайго мужа. Яна дастала з клумкі насоўку, выцерла твар і з цяжкімі вачыма вярнулася да Марыі. У вачах зьявіўся страх.

Яна паднялася й падышла да вакна. Стаяла так, нерухома, назіраючы далягляд за возерам Антарыё.

У далечыні пускала клубы дыму баржа, кіруючыся, відаць, да Гамільтана. Апынуўшыся пад перакрыжаным абстрэлам супярэчлівых пачуцьцяў, яна наўрад ці заўважыла тую баржу.

...Там, у Нямецчыне, неяк раніцай пасьля вайны на іхнай фэрме на парозе дому зьявіўся стомлены й змарнелы дзяцюк — Ёган Бэргдорф. Ейная маці, набожная ўдавіца, дала яму прытулак і ежу. Учынак хрысьціянскай міласэрнасьці. Бэргдорф застаўся на нейкі час, дапамагаў на фэрме. Мужчынскіх рук так не ставала тады на фэрмах, мужчын ув акрузе засталася мала, а маладых нежанатых — і пагатоў. Таму маці ўбачыла Ёгана пасланцам Божым для сваёй дачкі. Вось муж для Эрны, вось чалавек, што будзе даглядаць фэрму. Усё падавалася такім надзейным. Яны ажаніліся. Будучыня была засланая ружамі.

А тут, каб пабурыць усю ідылію, хаўрусьнікі раптам вырашылі памяняцца зонамі акупацыі, і ў іхны край мусілі прыйсьці расейцы. Пачуўшы гэтае, Бэргдорф запанікаваў. Ну, проста не было ніякага пытаньня, каб заставацца пад чырвонымі. Яны мусілі выехаць. Некаторы час жылі ў сваякоў у Заходняй Нямецчыне, дзе і памёрла маці. Потым вырашэньнем усіх праблемаў падалася эміграцыя ў Канаду.

Пачатак быў цяжкім. Але Ёган выявіўся кемлівым чалавекам. Жыцьцё ўвайшло ў сваю каляіну, усё ішло гладка, ажно пакуль не нарадзіліся дзеці. Тады Ёган зусім зьмяніўся. Запозьняя праца падавалася надта падазронай. Людзі казалі, ды й Эрна сама была амаль упэўненая ў тым, што ў енага мужа была іншая жанчына.

Якая ж наіўная яна тады была! Ейны муж быў зусім не героем, а падонкам, зь нявіннай крывёю на сваіх руках.

Як гэта яна тады сказала на народзінах дачкі, што ён так выбухнуў? Яна пакорпалася ў памяці. Ага, вось: «А ягоныя жонка й дзеці нават ня маюць аніякага ўяўленьня аб тым, што іхную сям'ю спарадзіла такая пачвара, месца якой адно на шыбеніцы, за ногі падвешаным!» ...Ня дзіва, што ён так узьвіўся.

І ўсе гэтыя гады яна, такая лагодная, такая выхаваная, прыстойная дачка фэрмэра, абдымала гэтага вырадка!

...Яна задыхнулася ў агідзе.

Тады раптам увесь ейны гнеў абрынуўся на жанчыну ў шпітальным ложку. Якога чорта яна вось так з'явілася і разбурыла іхнае жыццё? Якое яно б там ні было тое жыццё, але ўсё ж лепей, чым застацца ўдавіцай. Шчасьце няведання саладзейшае за горкую праўду. Як ёй быць цяпер — самотнай, бездапаможнай? Памёр ейны кармілец — і хто цяпер яе падтрымае? Хто будзе гадаваць дзяцей?

Дзеці!..

Божа мой! Эрна задыхнулася.

Яна завярнулася, твар быў папялова-шэры. Падышла да Марыі...

Усведамленьне таго, што гэтая жанчына пашкадавала ягоных дзяцей перахлынула ўсё астатняе й загасіла выбух ейнага гневу. Простая душа, яна была так удзячна ёй, была амаль гатова цалаваць ёй рукі. Гэтая думка запанавала сярод астатніх і павяля рэй у ейнай забытанай душы.

— Алена, ...ох, Марыя... Ты ж глядзела маіх дзяцей, была зь імі сама... Ты ж магла...

— Але, Эрна, я магла зрабіць з тваімі дзецьмі тое ж, што ён зрабіў з маімі. І хто ведае, можа, мне б і было апраўданьне.

— І ён ведаў гэта... і не падумаў... Божа мой!.. — ледзь чутна прашаптала Эрна, закрыўшы далонямі твар.

— Але... Адна толькі рэч мяне спыніла.

— Што?

— Мая вера ў Бога. І мая глыбокая прыхільнасьць да цябе, Эрна. Ты — харошая. Бэргдорф не заслужыў цябе. Я, хто пацярпела столькі ад немцаў, хто бачыла, як гінулі нашыя людзі ад іхных рук... гэта гаворыць аб многім...

— Дзякуй, Марыя, дзякуй табе, — Эрна хацела пацалаваць Марыі руку, але тая хутка яе выдзернула.

— Ня трэба, Эрна. Я разумею, што ты адчуваеш. Я спачуваю табе. Не вінаваць мяне за тое, што я зрабіла. Я да гэтае пары не магу зразумець сама, як яно ўсё абярнулася. Ты ж бачыш, той раніцай я йшла на працу, а ён сам раптам накінуўся на мяне, запхнуў у аўта, сказаў, што на гэты ўжо раз пераканаецца, што пазбавіўся мяне назаўсёды...

Эрна не прамовіла ні гуку. Яна падняла вочы й проста глядзела на Марыю; яна відавочна была ўжо знясіленая залішкам пачуццяў.

Чатыры іншыя пацыенты ў пакоі, пэўна, былі цалкам раззлаваныя немагчымасьцю разумець па-нямецку, бо паводзіны абедзвюх жанок відавочна інтрыгавалі іх. Вядома, яны чулі пра аварыю, у якую трапіла Марыя, і пазней распытвалі яе аб ёй. Але гэтае супрацьстаяньне дзвюх гераіняў нейкае драмы, што завязалася яшчэ ў пекле вайны на другім баку акіяну, было ім недаступным.

— Ён бы зрабіў гэта... ён бы зрабіў... Божа мой, Божа мой! — шаптала Эрна.

Жанчыны абмяняліся паглядамі, якія значылі болей за словы.

— Гэта жорсткі сьвет, Эрна, — сказала Марыя. — Калі табе будзе лягчэй ад гэтага, я магу сказаць табе, што я дакладна ведаю, што ты адчуваеш зараз. Але час вылечыць твае раны... Я рада, што знайшла цябе такой, якая ты ёсьць — добрая й простая. Гэта і стрымлівала мяне, я адчувала, што ня маю права пашкодзіць ні табе, ні тваім дзецям...

Марыя ляжала ціха, уся ейная сутнасьць сагравалася думкай, што яна здолела зрабіць і нешта добрае ў гушчары ўсіх сваіх пакутаў.

— Скажы, Марыя, паліцыя ўжо гаварыла з табой? Ведаеш, яны знайшлі ў яго пісталет.

— Так, я ведаю. Прыходзіў паліцыянт, пытаўся, ці мяне выкралі, і ці мела месца бойка ў аўта. Я сказала, не. Ёсьць, пэўна, яшчэ адна рэч, што цікавіць цябе, Эрна.

— Так, наконт дзяцей.

— Я абяцаю табе, Эрна. Ад мяне яны ніколі не дазнаюцца, што іхны бацька быў ня тым, кім падаваўся, — Марыя сысьцінула ёй руку.

— Ты — анёл, Марыя. Я ў даўгу перад табой. Не магу сабе ўявіць, як ён мог зрабіць такое табе, пасыла ўсяго, што ты зрабіла дзеля яго. Вы з маці ратавалі яму жыцьцё... Проста жудасна думаць аб гэтым. І гэта — бацька маіх дзяцей...

— Ты ведала іншага чалавека, Эрна. Ты ж нават не падазравала.

— Ты ведаеш, у мяне былі заднія думкі... Але такое, сапраўды, я не магла і падумаць. Цяпер мне зразумелы ягоны выбух на народзінах Эрны. ...Ах, ладна. Я не магу больш гаварыць, калі ягонае цела яшчэ нават не пахаванае. Чым меней сказана, тым лепей. Ты згодна?

— Так, я разумею.

— Дзякуй яшчэ раз табе, Марыя.

Эрна нахілілася й пацалавала Марыю ў лоб. Была сабралася ўжо пайсьці, тады павагалася й раптам завярнулася:

— Я прыйду да цябе яшчэ, Марыя. Пасьля паховін. Усяго добрага, ды папраўляйся.

З гэтым яна й пайшла.

Праз паўгадзіны зьявіўся Мікола. Лічачы яшчэ трох з кухні з гэтага ж шпіталю, ён быў ужо шостым наведвальнікам у гэты дзень, і Марыя была зусім стомленая. Ёй прыйшлося рабіць высілкі, каб адорыць яго нейкім цёплым словам, слухаць і тлумачыць у дэталях, што адбылося й чаму.

Хлопец сядзеў ля ложка цалкам устурбаваны, бо як бы Марыя ні старалася больш сціпла падаць усю гісторыю, яна зрабіла на яго ашаламляльнае ўражаньне. Цяпер ён зразумеў, чаму яна была ахалоджвала ягоны пыл. Але як бы ня быў ён шакаваны сам, ён знайшоў у сябе сілы падбадзёрваць яе словамі й усмешкамі.

— Марыя, не турбуйся цяпер ні аб чым, — сказаў ён перад адыходам. — Калі ты дазволіш, я ва ўсім табе дапамагу. Цяпер я буду апекавацца табой, — і тады ён зачырванеўся, бо гэтае простае абяцаньне было лепшым прызнаньнем у каханьні.

Ужо позна ўначы Марыя ляжала зусім бяз сну; ейны розум усё вандраваў сярод усіх тых падзеяў, што здарыліся апошнім часам...

Даволі дзіўна, але цяпер, калі ейная «місія» была выкананая, яна чулася такой выматанай і спустошанай.

Аж яна яшчэ й не пачынала жыць!

Яна ўсё яшчэ была падранкам, зьявай кветкай, выдзернутае з каранямі зь зямлі, што некалі яе нарадзіла.

Ёй прыпомніліся словы айца Паўла: «Вельмі неразумным ёсць нам, простым ды малым, з нашымі абмежаванымі Богам магчамасьцямі, спрабаваць спасьцігнуць сэнс усяго існага, створанага Ім, ды аспрэчваць Гасподнія шляхі й спосабы».

г. Таронта

1967 г.

ЗЬМЕСТ

Ад перакладчыка. <i>І. Варабей</i>	3
Заўтра ёсьць учора. Раман	
1. Арышт	7
2. Міласэрнасьць уначы	10
3. Новыя гаспадары	17
4. Нападзеньне ў пуні	21
5. Катаваньне ў клясным пакоі	29
6. Забойства	35
7. Абуджэньне	38
8. Вульгарная прыгажуня	42
9. Маёўка	45
10. Двубой	48
11. Ліхадзейка Лара	54
12. Расправа	61
13. Чорная бездань	67
14. Д'ябалава гулянка	73
15. Гвалтаваньне	87
16. Дзірка ад кулі	94
17. Сустрэча старых сяброў	100
18. На папраўку	106

19. Испыт на трываласць	110
20. Руіны	121
21. Знаходка	130
22. Дзядзька	138
23. У судзе	141
24. Па сьледзе забойцы	146
25. Адзін крок паперадзе	151
26. Пачатак каханьня	159
27. Вось і сустрэча	164
28. У пошуках слухнасьці	171
29. Выклік	178
30. Сьмяротная паездка	187
31. Вяртаньне да жыцьця	190

**Міжнароднае грамадзкае аб'яднаньне
«Згуртаваньне беларусаў сьвету «Бацькаўшчына»
з 2004 году выдае «Бібліятэку Бацькаўшчыны».**

У сэрні пабачылі сьвет кнігі:

- «Месца выданьня — Парыж»:
Выбраныя старонкі часопіса «Моладзь» (1948—1954)
 - «Беларусы ў бітве за Монтэ-Касіна»:
Артыкулы, дакумэнты, аповесьці
 - Н. Гардзіенка. «Беларусы ў Аўстраліі»:
Да гісторыі дыяспары
 - Л. Юрэвіч. «Мэмуары на эміграцыі»:
Крыніцзнаўчае дасьледаваньне
 - М. Ганько. «Каб сьведчылі пра Беларусь»:
Жыцьцё й дзейнасьць Міколы Ганька
 - І. Варабей. «Там, дзе сэрца маё»:
Публіцыстыка, пераклады, апавяданьні
 - «Эквівалент»: Зборнік эміграцыйнай прозы
(укладальнік Л. Юрэвіч)
- Л. Юрэвіч. «Летапісны звод сусьвету Чалавека Сьведамага»:
Гісторыя газэтаў «Бацькаўшчына» й «Беларус» (1947—2000)
 - «Каханы горад»: Зборнік эміграцыйнае ваеннае прозы
(укладальнік Л. Юрэвіч)
 - Б. Рагуля «Беларускае студэнцтва на чужыне»:
Выданьне другое, выпраўленае й дапоўненае
 - А. Адзінец. «Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў»:
Зборнік успамінаў
 - «Адзін Госпад, Адна Вера, Адзін Хрост»:
Царкоўная гісторыя вачыма эмігрантаў
(укладальнік А. Любіч)
 - В. Грыцук. «Мы стваралі сваю Беларусь»:
Жыцьцё і дзейнасьць Аляксея Грыцука

- «Урачыстасьць у садзе»:
Драматургія беларускай эміграцыі XX стагодзьдзя
(укладальнік В. Нікіфаровіч)

Рыхтуюцца да друку:

- З. Сасноўскі. «Беларуская музыка ў замежжы»:
Гістарычнае дасьледаваньне

Акула, К.

А44 Заўтра ёсьць учора : раман / Кастусь Акула ; пер. з ангельскай, прадм. Ірыны Варабей. — Мінск : Медисонт, 2008. — 200 с. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны ; кн. 15).

ISBN 978-985-6530-91-6.

Вострасюжэты раман вядомага пісьменьніка Кастуся Акулы напісаны ў Канадзе для канадзкага чытача. Аўтар распавядае аб складаным лёсе беларускае жанчыны на фоне гістарычных падзей у Беларусі часоў Другой сусветнай вайны. Гераіня раману Марыя Каравай, страціўшы ўсю сваю сям'ю і цудам выжыўшы пасля двух расстрэлаў — і немцамі, і партызанамі, — урэшце рэшт воляй лёсу апынаецца ў Канадзе, дзе сустракае забойцу свае сям'і. Вера і бязьвер'е, хрысціянская пакорлівасць і барацьба за волю, міласэрнасць і помста — тыя адвечныя маральныя дилемы, якія даводзіцца вырашаць Марыі, як і ўсяму ейнаму народу, і якія ня страцілі сваёй актуальнасці для яго й па сёння.

Раман быў напісаны на ангельскай мове. Гэта першае яго выданьне па-беларуску на радзіме аўтара — пятнаццатая кніга ў сэрыі «Бібліятэка Бацькаўшчыны», заснаванай МГА «ЗБС “Бацькаўшчына”» ў 2004 г.

УДК 821.161.3-31
ББК 849(4Бел)-44

Літаратурна-мастацкае выданьне

Бібліятэка Бацькаўшчыны

Кніга 15

Акула Кастусь
Заўтра ёсьць учора
Раман

Адказы за выпуск *У. Сілянок*
Кампутарная вёрстка *Л. Валчок*
Вкладка *Я. Мальдзіс*
Карэктар *Г. Калюшынская*

Падпісана да друку 06.03.08. Фармат 84x108 ¹/₃₂. Папера афсэтная. Гарнітура Times.
Друк афсэтным. Ум. друк. арк. 11,6. Ул.-выд. арк. 11,3. Наклад 300 ас. Замова № 95.

Выдавец і паліграфічнае выкананьне:
Сумеснае таварыства з абмежаванай адказнасьцю «Медисонт»
ЛІІ № 02330/0133391 ад 19.07.04 г. ЛП № 02330/0056748 ад 22.01.04 г.
220004, г. Мінск, вул. Ціміразева, 9.